

Üleüldine
Sama ajalugu.

I.
Sestlaste ajalugu,
kõige wanemast ajast nende priinse
kantamiseni.

Kirjutanud

A. Saal.

Rakweres, 1893.

R. Erna kuluga trükitub.

Дозволено Цензурою. Юрьевъ, 11. Мая 1893 г.

ENSV TA Fr. R. Kreutzvaldi nim.
Kirjandusmuuseumi
ARHIIVRAAMATUKOGU

J. R. 2365

Печатано въ типографіи Г. Куза въ г. Везенбергъ 1893 г.

Geskõne.

Mis noorepõlme mälestused ükssikule inimesele, seda on wana ajalugu terwele rahwale. Ilma ajaloota on ühe rahwa elu kui päew ilma hommikuta ehk nagu aasta ilma kewadeta. Meie ei saa olewikust mitte aru, kui minewik tundmata on. Ajaloo käigus ei ole midagi kogemata juhtunud, waid kõik käib seal ühe seatud, tarwiliku korra järele. Kui meie sellest aru ei sa, siis tuleb see meie puudulikest ajaloo tundmisest. Siis ei ole meie weel seda suurt näitelawa näinud, mille peal rahwad ja riigid kõige oma elu ja wõitlemistega, tõusemise ja langemisega meie filmade eest mööda käiwad. Siis ei ole meie minewiku teki taha pilku wõinud heita, kus kõiki neid sündmusi, mis meil praegu käes on, ette walmistati ja sünnitati. Isamaa ajalugu ei tohiks kellegile tundmata olla, sest ainult selle waral õpime heast, mis siin korda saadetud, õiget lugupidama ning halwa eest endid hoidma. Sa ajaloo keelt mõistab küll iga mees, kelle film üle oma küla piiride seletab, sest ta sõnad on sündmused, mis pikke keelel kõnelewad ja rahwaste üle kohtu otsust kuulutawad.

Raua aega olen ma, ja wistist nii mitmed isamaalapsed, ühe täielisema isamaa ajaloo ilmutumist ootanud. Aga et siin lootus tühjaks jäi ja keegi ajaloo mees.

tööle ei astunud, siis mõtfin mina wiimaks julgust ja hakkafin kaua aega korjatud materjalist üleüldist isamaa ajalugu kirjutama. Kui hästi see nüüd mul korda on läinud, selle üle saab muidugi ajaloo tundja otsust andma. Mina omalt poolt olen katsumud kõik tähtsamad sõnumid ja sündmused lühidelt üles panna, mis jõud kandis kokku korjata. Et siin veel pea midagi enne tehtud ei ole, siis ei mõinud see töö mitte kerge olla. Ajaloo tundja waatab muidugi teise filmaga ta peale kui lahke lugeja, kes ainult sündmusi tahab ning kõik seletused ja tähendused ilmaaegselt ja tülitavaks peab, mis ta raamatust peale kauba leiab. Tundjat ei huvita mitte sündmuste jutustamine, waid nende põhjendamine — tööle. Mõlemate nõudmisi ei ole ühe korraga võimalik täita. Wiimasele ei ole ma ka seda raamatut kirjutanud. Kui ma siiski esimesele jaole, mis veel iseäranis kõikum ja wankum on, mõned hallikad juurde olen tähendanud, siis sündis see sellepärast, et iga ajaloo sõber, kes ühe ehk teise küsimuse üle laiemaid teadusi soowib, kui see raamat anda suudab, seda ise järele mõib lugeda. Paraku on need hallikad küll kaugelt suuremal hulgal mõrakeelsed ning wähe- del saab neid käepärast olemata. Aga üks ehk teine raamat mõib siiski saadawal olla. Et Gestickeeles ise nii wähe hallikaid olemas on, sinna ei mõi ma midagi parata. Ma olen niipalju neid tarwitanud, kui neist minu kätte on saanud.

Et tähenduste all mõned hallikad õige tihti ette- tulewad, siis lubagu lahke lugeja ennast siin kohal tähtsamate ajaraamatute kirjutajatega lühidelt tut- wustada.

Bremeni Adam (Adam Bremensis) oli Bre- meni linna peapiiskop ning kirjutas 1076 Daani ajaraamatu (De situ Daniae) ja kiriku ajaloo (Historia Ecclesia), milledeks ka meie maa ajaloo kohta sõnu- mid sees on.

Nestor, Petseri kloostris munk Riiewis, sündis 1056 ning kirjutas 11. aastaja lõpul esimese Bene ajaraamatu, (ЛѢТОПИСЬ Нестора) mida mitmed teised mehed pärast teda kuni 17. aastaja sisse edasi kirju- tasiwad. Pea 18. aastaja lõpuni seisis see Beneaja- loole nii tähtjas töö ja mitmed teised kirjad veel trükkimata. Kellelgi teisel rahwal ei ole nii tähtsaid dokumente wanast ajast järele jäänud.

Saxo Grammaticus, Daani peapiiskopi Absa- loni sekretär ja praost, kirjutas 1203 Daani ajalugu (Saxonis Grammatici Danorum historiae). Tema ajalugu ulatab wäga wana aja sisse tagasi, ning on rahwa suus elawatest mälestustest (Saga) ning lugulauludest (Edda ja Heimstringla) kokku mõetud. Sellepärast ei pea uuemad ajaloo kirjutajad tema tööst lugu.

Läti Hindrik, preester Liwimaal ristiusu toomise ajal, mõttis missiooni tööst tegewalt osa ning kirjutas ajaraamatu, mis Sakslaste siatulemisega 1157 algab ning Gestlaste ärawõitmisega 1227 lõpeb. See aja- raamat on kõige tähtsam hallikas sellest suurest aja- järgust, mis meie maale ristiusku tõi ning wabaduse wiis. Ta sõnumid on ustamad, sest et nende kirjutaja palju sündmusi oma filmaga nägi. Oma suures usu töö usinuses ning waimustuses on ta aga paganate peale liig musta prilli läbi waatanud ning sellega oma talli töö wäärtust wähenanud. Rahwa elust, kombe-

test, uufst, fšimistest ja wälimistest toimetustest ei kirjuta ta pea midagi. Tema ajaraamat on Jungi tõlkel ka Gesti keeles ilmunud.

Dietleb von Alnpeke Riimikroonik (Livländische Reimchronik) on aastal 1296 Tallinas salmides kirjutatud, algab ka Saksloste süia tulemisega ning ulatab kirjutamise aastani. Terwe kroonik on wanas laba Saksakeeles ning 12017 rida pikk. Ta kirjutaja on wistift üks ordu rüütel olnud, mis sellest wälja paistab, et ta orbumeistrit kõrgeks tõstab ning kirikuisadest põlastusega räägib, kes teisi waprusele manitsewad, aga ise pakku jooksewad. Ta kirjutuse wiis on ilmlik, mitte kiriklik, nagu Läti Hindrikul. Paljuist lahingutest on ta ise osa wõtnud.

Moriz Brandis kirjutas Liivi ajalugu kõige wanemast ajast kuni 1238. aastani. Tema hallikad on Daani ajaraamata kirjutaja Soro, Joh. Magnus, Snorro Sturlesson ja Skandinawia muinaslood (Sagas). Tema ajalugu on kuues raamatus kirjutatud. 2 esimest räägivad Gesti ja Läti rahwast ja nende muinas ajast, 3—5. raamat sellest ajast, millest Läti Hindrik ka oma kroonika kirjutas. Brandise hallikas oli Alnpeke riimikroonik ja „wanad kirjutatud kroonikad.“ Läti Hindrikut ta ei tunnud. Wiimased raamatud toowad mõned kõige wanemad Liivi seadused. Surm tuli wahela ja lõpetas ta töö ära. Täieste ära trükitud on ta ajaraamat Liivi wana aja kroonikate fोगः Monumenta Livoniae antiquae III. köide

Salomon Henning, kes 1528 Weimaris sündis ning noorest saadik Liivi ordu ja pärast orbumeistri Kettleri teenistusesse astus, kirjutas ordu langemise

ajast Liivi ja Ruuramaa ajaraamatu (Liffländische Churländische Chronica). See ulatab 1554. aastast 1590 aastani ning avaldab ainult asju, mis kirjutaja oma filmaga näinud.

Johann Renner tuli Bremenist 1555 Liivimaaale ning sai esite Paide süis Pärnus komтури juures sekretäri koha, kus ta maad ja rahwast ja ka nende ajalugu tundma õppis ning ajaraamatu kirjutamise kallal töösse hakkas, mis tema surma aastani 1583 ulatab. Wanemat aega on ta Soro, Thomas Horneri ja Hermann von Wartbergi kroonikate ja rahwa suus elawate mälestuste järele kirjutanud, omast ajast aga oma filmanägemise järele. Tema ajaraamatu käsikiri oli Saksjamaale wiidud, kust ta Bremeni ülikooli raamatukogust alles 1871. aastal üles leiti ning Konst. Höhlbaumi läbi mõni aasta pärast seda trükki anti.

Balthasar Russow, Tallina Pühawaimu kiriku õpetaja, kirjutas Liivimaa ajaraamatu (Chronika der Provinz Lyfflandt) kuni 1583. aastani. Tema annab rahwa elukorrast, ordu ja Katoliku usu kõrgetest waimulikude meeste kõlwatusest rohkem teadust, kui teised enne teda. Suri 1600.

Thomas Hiärne, sündimise poolest Rootslane, elas 17. aastajal Läänemal mõisawalisejana. Tema Gesti, Liivi ja Lätimaa ajalugu (Ghst-, Lief- u. Lett-land. Geschichte) on 7 raamatus kirjutatud, esimene ajaloo kirjutaja, kes hallikaid teada annab. Muinas ajaloo on ta Soro, Magnuse, Snorre ja Bremeni Abdama järele kirjutanud, kus Gestlased juba Abrami ajaga ette astuwad.

Paul Einhorn piiskop Kuuramaal kirjutas 1636 Lāti ajaloo (Historia Lettica) ja (Reformatio gentis letticae), mis palju tähtsaid teadusi ka meie Eesti rahwa pagana ajast toovad.

Franz Nyenstädt oli Liivimaale rändanud Saks-lane, elas 1554. aastast saadik Tartus kaupmehena, läks siit 1571 Riiga ning sai 1586 seal bürgermeistriks. Tema ajaraamat (Livl. Chronik) räägib Saks-laste meie maale tulemisest pikemalt kui Lāti Hindrik ja teised wanemad kroonikad. Et ta aga hallikaid nimetanud pole, siis ei peeta tema laiemaid sõnumid mitte tõeks pidamise väärikuseks.

Kristjan Kelch, õpetaja mitmes kohas Eesti maal ja pärast Tallinnas, kirjutas oma Liivi ajaloo (Lief-länd. Historia) wanemate ajaraamatute järele viies raamatus ja algab ka Abrami ajaga nagu Brandis, Kenner ja Siärne. Suurest Põhjasõjast kirjutas ta iseäranis pikalt ja laialt, mill ajal ta ise ka elas, oma „Historiale“ lisa (Continuation). See ulatab 1692—1707 aastani. Väga tähtjas tükk Põhja sõjast. Katk lõpetas ta elu Tallinnas 1710 ära, millega ka ta ajaraamatu kirjutamisele ots sai.

J. G. Arndt, gümnaasiumi koolmeister Kuresaare, kirjutas Liivi ajaraamatu (Liefländische Chronik) kahes raamatus: 1) Liivima oma esimeste piiskoppide ja 2) oma orbumeistrite all. Esimeses jaos ilmub Lāti Hindriku ajaraamat esimest korda Saksa keelses tõlkes tema Ladina keeles välja andja Oruberi ja Arndti enese tähendustega. Teises jaos on wanad Liivi seadused ordu ajalooa. Arndti ajalugu ilmus 1747—53.

Friedrich Gadebusch, Tartu bürgermeister, uuris juure hoolega meie maa wana aega ning avaldas oma kirjatööd Liivimaa aasta raamatute (Livländische Jahrbücher) nime all neljas jaos ja 9 raamatus. Neis raamatutes on ta kõik sõnumed kogunud, mis ta ajaloo kirjutajatele tähtsad arwas olema. Ilmusid Riias 1770—83.

A. B. Supel kirjutas 1774—89 kolm pakku raamatut koduma sõnumeid (Topographische Nachrichten von Lief- u. Ehstland) ning termelt 28 jagu Nordische Miscellaneen ja 18 jagu Neue nord. Miscell. Supel oli Põltsamaal õpetaja ja hoolas kirjamees, kes oma jõudu mööda ajaloo kirjutajatele materjali kogus.

Mööda läinud aastasaja lõpuni oli materjali Liivi-Eesti ajaloo jaoks kogutud. Nüüd hakkasid mitmed mehed pea ühel ajal tööle ning Schlözeri, Friebe, Merkeli ja Zannau sulest ilmusid üksteise järele ajaloo raamatud trükis. Need kirjad pakkusid suuremalt jaolt aga rohkem lõbusat lugemist kui tõsist ajalugu ja andsid nurisemiseks asja, mis iseäranis Merkeli vastu väga suureks kaswis, sest tema oli esimene mees, kes oma kirjades awalikult waese kannataja rahwa eest välja astus. Temaga ühendusid endid ka mõned teised auusad inimeste sõbrad. Liivi ajaloo kirjandus jäi sellest ajast saadik aga mõneks aasta kümnets soiku. Siis aga ärkas ta uue jõuga ning tõi meile hoopis uue aja. Õpetatud mehed astusid kätte olewa aastasaja neljandamal ja wiierendamal kümnel mitmes kodumaa linnas kokku ja asutasid seltsid, kellede peaulesanne siinamaale meie maa wana ajaloo uurimiseks on jäänud. Oma aastaraamatud täitsid

nad sõnumitega, mis uuesti manast ajast wälja oli uuritud ehk mis kudagi wiisi muistse aja pimeduse sisse mõnda walguse kiirt jõudis heita. Nüüd on nende seltfide kirjadest kaunid kogud saanud ja nad kaswawad ikka weel. Tartu õpetatud Eesti Selts on juba üle 50 aasta tööd teinud ja iga aasta oma kirjad (Verhandlungen ja Sitzungsberichte), Läänemere kub. ajaloo ja wana aja teaduse selts 1837. aastast saadik ja Tallina kirjanduse selts oma Beiträge 1860. aastast saadik wälja annud j. n. e. Mitte sellest üksi ei olnud küllalt, mis hulk õpetatud seltfised omalt poolt tegiwad, waid ka erainimesed ei waadanud waguft pealt. Seal asutati aja kirjad küll lehe küll raamatu näol, ikka wana aja uurimiseks. Rodumaa (Das Inland) ilmus terwelt 27 aastat nädalalehena 1836—63, kõik wane mad kroonikad koguti ja anti trükis selle üleüldise pealkirja all wälja: Monumenta Livoniae antiquae, kolm pakku köidet ning aeti pärast seda tööd Skriptores rerum Livonicarum nime all edasi. Professor Bunge põhjendas Liwi, Eesti ja Kuura algkirjade raamatu (Urkundenbuch), millest nüüd 9 pakku köidet trükis on ilmunud. Palju mehi, nagu Napierſky, Schirren, Kruse, Ruſwurm, Grewingl, Pabst j. n. e. on palju tööd teinud materjali kogumises ning v. Richter, v. Rutenberg, Kröger, Kienits ja weel mõni muu hakasiwad 60 aasta ümber kogutud materjalist ajaloos raamatuid kirjutama. Üksi Richter on oma töö, mis 7 köidet suur, lõpule jõudnud wiia, kuna teised praegu weel pooleli on. Need raamatud on aga kõik Liwimaa ajaloost Sakstele kirjutatud, milledes maa pärisrahwast ainult mööda minnes fiin ja seal nimetatakse.

Eesolew raamat on oma ülesandeks teinud just Eesti rahwa lugu kõige täielikumalt ette tuua ning teistest rahwastest selle juures ainult nii palju rääkida, kui seda asjakäigist arusaamiseks tarwis on üleüldise isamaa ajaloo mõistmiseks.

Sell wiisil on ajaloo kirjutajal lõpmata suur kirjanduse wäli ees ning töö nõuab suuremat hoolt kui enne. Wähe, wäga wähe on fiiski nendest kirjade legionidest meie Eesti rahwa kohta leida, sest meie ajalugu on dieti juba hakatusel kadunud. Kõige wähem sõnumid leiame weel rahwa elu, kombete ja usu kohta. Siiski peame katsuma neist kiwikestest, mis nii laiali on pillatud, majakest ehitada. Mõne aja eest ütles üks tähtjas õpetatud mees ajaloo kirjutamisest, et see mitte igamehe asi ei olla, kes mõneaasta ajaloo hallikaid on uurinud, waid see nõudwat kõige pealt osawat meistrit laia silmaringi ja wäsimata meelega, kellel peale selle weel kaunid loomu anded ja õige kriitika ei tohtiwat puududa. Alles fiis wõida tema tööst niisugune ehitus saada, mille sisse iga mees kui templisse astuwat.

Minu töökene ei taha mitte niisugune walmis loss olla, waid ta on kui alandlik hurtsik, kus reisija niikaua wõiks wiibida, kuni see meister tuleb, kes meile lossi ehitab. Palun senniks eesolewa tööga leppida.

Praegu on weel palju asju waidluse all, mille üle õiget otsust ei teata. Raugemate aastasadade seest tõtt wälja otsida, kust wähe ja fiiski weel segaseid sõnumid saame, on raskem töö kui liiwa seest kulda puhastada. Ma ei ole kogemata mõnes asjas teist seisukohta wõtnud, kui üleüldise maksaw on. See sündis

Sellepärast, et suurem hulk ajaloo kirjutajaid oma tööd üksteise järel on teinud, millega hulga tõendusel tihti ühe ainsa mehe otsuseks kokku kuivavad. Sellepärast ei tohiks nende vastu käimine mitte kaela kohtu määriline süü olla. Kui seda, mis siin õigeks olen pidanud, põhjustega ümber lükatakse asja tundjate poolt, siis võib see ainult meie ajaloo teadust edendada ja tema sõpru rõõmustada. Lõhe poole püüame meie ju igaüks.

Tartus, juuli kuul, 1892.

Naamatu kirjutaja.

I. Muinas aeg.

A. Rahwa elu.

1. Sissejuhatuseks.
2. Eestlased ja nende sugulased.

I. Kodune elu.

3. Kodu.
 - a. elumajad,
 - b. külad,
 - d. majakord.
4. Pereforma elu.
 - a. abielu,
 - b. üks naine,
 - d. eluviisi kõlbvus,
 - e. õpetused mõrsjale.
5. Surnute matmine.
 - a. põletamine,
 - b. matuse pidud.
6. Võeraste sõnumid Eestlastest.
 - a. Merewaigu otsijad Greekl. ja Rooml.,
 - b. Orpheus,
 - d. Pindar,
 - e. Pompenius Mela,
 - g. Journandes,
 - h. Tacitus.

II. Riigivalitsus.

7. Kuningad.

Harbaan,
 Olimar,
 Herodoti sõnumid,
 Wulfstani reisi-kiri,
 Liwifuninga poeg Biko,
 Muinasjutud.

8. Wanemad.

9. Malewa.

10. Raha.

11. Rihelkonnad.

12. Linnad.

13. Seadus ja kohus.

III. Sõjapidamine.

14. Gestlaste sõjamehe kuulsus.

Sõjad maal,
 Riisumised merel,
 Uhed paganad,
 Gootl. ja Daanl. ei puudu Gestlastesse,
 Saarlaste sõjad,
 Malewa suurus ja sõjalaemade hulk.

15. Sõjariistad.

16. Sõda.

Nõuküsimine jumalatekt,
 Sõja hakatuse aeg ja wiis,
 Sõdimine. Waenlase walwamine,
 Malewa kokkututsumine,
 Rahutegemine,

Sõjawangid,
 Rahu ajal.

IV. Töö ja teenistus.

17. Elu ülespidamine.

Raha piüt,
 Sõhi pidamine,
 Karja kaswatamine,
 Põllutöö,
 Rikkus,

18. Kauplemine.

Raha,
 Sõbe,
 Beromaa jumala kaju,
 Muud tõendused,
 Raubalinn ja laadad,
 Tee Hommikü maale,
 Rahad (nahk rahad),
 Merewail,
 Roomlased Kristuse sünd. järele,
 Tacitus mere waigu üle,
 Teised kauba asjad,
 Wisbi linn,
 Riisumised,
 Rossarid,
 Riisutud wangid,
 Maanteed.

V. Ust.

A. Kõrgemad mõimud.

19. Looduse auustamine.

20. Jumalus.
Ülem jumal Wana isa,
Taara, Utu, Pikker,
Taaramita, Taarapita,
Siied.
Jumalate eluase,
Wanemuine, laul ja kannel,
Ilmarine, taewas, Tuta filmawari,
Turris,
Lämmeküine,
Wiboane,
Uhto,
Tuuleema.
21. Alamad waimud.
a. Weewaim,
b. Majawarjajad.
d. Usfid õnne andjad,
e. Tondid, kodukäijad j. n. e.
g. Maa-alused, j. n. e.
h. Metsik,
i. Luupaine,
k. Sarwik.
22. Maailma loomine.
a. Singe edasi elamine pärast surma,
b. Manala ja Toonela,
d. Mana.
23. B. Jumala teenistus.
24. Preestrid.
Targad, nõiad oma kunstis kuulsad,
Sõna, tuule Manatargad,
Üks preestri sugust mees.

25. Kriiwe,
kallijärw Saaremaal.
26. Templid.
Siied,
Siimaa,
Dhwripaigad,
Jumalate kujud,
Taara kuju Ebawere mäel,
Kuldikujud,
Peromaa jum. kuju.
27. Dhwer ja palwe.
D. Pühad.
28. Nasta,
kuu,
nädalad,
pühad.
29. Suuremad pühad.
a. Singede aeg,
b. Utu püha,
d. Sume püha,
e. Turrise püha.
- VI. Hariduse seis.
30. Kunsttööd.
linnad,
fillad,
maanteed,
laewad.
31. Tähe teadus.
32. Kirja kunst.
kalender.

33. Luule.
Arstimine.

B. Muinaslugu.

34. Hallikad ja nende määrtus. Sissejuhatus.
I. Wabad Gestlased.

35. Sigtuna ehitamine.
a. Siggo.
b. Keriko.

36. Kuurlaste ja Gestl. ühendus.
a. Rapt.
b. Amolus,
d. Gotilla,
g. Godorich,
h. Filinnar.

37. Soomlased ajalooš.
Gram ja Pigne.

38. Kuurlaste wõit.
a. Habing,
Liiser,
b. Hauduann,
Gest. rikkad ja nende kuningas,
d. Loffer.

39. Kuura kuningas Darno.
Froto,
Darno.

40. Kuningas Harduan.

41. Uus maen Gestlastega.
a. Gotbrod,
b. Gotther,
d. Kurik.

42. Paremab päewad.
a. Attilo,
b. Botuid,
d. Karl.

43. Gestlaste wõit ja wabadus.
a. Grimmer,
b. Froto,
d. Gelder.

44. Uus wabaduse kitsendamine.
a. Grif,
b. Lindarm,
d. Gestl kuningas Dagon.
Kisti usu aeg.

45. Kuningas Olimar.
a. Anund ja Loodo,
b. Soldanus.
d. Froto III.

46. Kangelane Larkader.

II. Tähtsus väljaspool kodurada,

47. Gootide seadus.
a. Hermanrich,
b. Harald,
d. Theodorich suur ja ta tänu kiri.

48. Liimi kinga poeg Biko.
a. Hermerich,
b. Broder.

49. Riwide pea lahing. Ingwor.

50. Leised wõidud.
a. Anund,
b. Ingiald,

- d. Iwar Widfami.
- e. Brawolla lahing.
- 51. Wene riigi põhjendamise.
Kurik, Sineus ja Truwor.
- 52. Gestlased esimeste wene suurwürost. ajal.
 - a. Wulfstan,
 - b. Dleg,
 - d. Igor,
 - e. Wladimir.
- 53. Rööwitud kuninga poeg.
 - a. Olaf,
 - b. Klerke,
 - d. Neas ja Refon,
 - e. Sigwid.
- 54. Kuurlaste rikkus.
- 55. Surjewi ehitamine. Jaroslaw.
- 56. Esimesed risti usu katsed.
 - a. Unno,
 - b. Ansgar,
 - d. Adalbert,
 - e. Boleslaw,
 - g. Bruno,
 - h. Kriiwe,
 - i. Swen III.,
 - k. | Harold.
 - | Kanut Püha.
 - l. Wladimir Monomach.
- 57. Ristisõidud.
 - a. Olaf Hunger,
 - b. Suur nälg.
 - d. Erik.

II. Ajalooline aeg 1158—1227.

A. Nus waenlane lähenemas.

I. Armastus ristiusu külwaja.

- 58. Ottewalmistused.
- 59. Esimene piiskop Meinchart.
Esimesed ristiusu katsed,
Ütsküla kantsi ehit.
Theodorichi kimbatus.
- 60. Berthold.
Ristisõitjad Liimi maal,
Liiml. tüli piiskopiga,
Bertholdi ots.

II. Tuli ja mõõd ristiusu väljalaotaja.

- 61. Piiskop Albert,
- 62. Liimi ordu,
- 63. Merelahing Saarlasega,
- 64. Raupo Roomas,
- 65. Litamwide tülid,
- 66. Liimlaste sõjad ja langemine.
Wladimir,
Kirian ja Laiian,
Lembewalde,
Ako,
Dabriel,

Liivlaste ristimine,

Gotfried Loreidas,

67. Lätlasted heidavad heaga alla.

B. Pitse pilw pea kohal.

I. Esimesed pörutused.

68. Sakslaste esimene sõda Gestl.

Otepea all,

Gestl. Breeweri all,

Aastane rahu.

69. Liivi ordu kolwatus,

Raebdused ordu üle,

Winno surm,

Wolkiin II. ordum.

70. Uued sõjaplaanid.

Riisumine Gestimaal,

Mobrand Ugaunis,

Merelahing.

71. Sõjad Otepea all,

72. Liivlaste, Kuurl. ja Gestl. ühendus.

73. Gestlaste wõit Ümera jõel.

II. Wälk lööb sisse.

74. Soontagana ärawõitm.

75. Wiljandi linna ärawõitm.

76. Gestlasted Ümera jõel.

77. Dnnetu lahing.

78. Piiskopi wõidu lootus, Baaslau rahu.

79. Loreida Liivl. mässamine.

80. Sõda Notali rahwaga.

Lembitu ristimine.

81. Gestl. Riia all.

82. Merefõda Saaremaa rannal.

83. Gestlasted kahe tule wahel.

Maa jagamine.

84. Wenelaste ja Gestl. ühendus.

Sõda Otepea all,

Lembitu wäekogumine,

Wõitlemine ja Langemine Paala jõel.

85. Hiljaks jäänud abimees.

86. Uus waenlane.

87. Veel üks waenlane.

88. Sõjad Daanlastega.

D. Glu ja furma peal.

89. Saarlaste wõit Daanlaste üle.

90. Wõit kindlal maal.

91. Sõja õnn kaalu peal,

92. Dobetud abimehest saab uus waenlane.

93. Tartu langemine.

E. Cha kustumine.

94. Uued ette walmistused.

95. Saarlaste langemine ja ristimine.

96. Wõitjate riid isekeskis.

97. Pikk tagasi.

98. Alberti surm ja Kuurlaste allahaitmine.

Tähendused muinas aja kohta.

I. Muinas aeg.

A. Rahwa elu.

1. Sissejuhatuseks.

Praegused Läänemere kubermangud on meie ajaloo laan, kus meie esiivanemate elu ja olu, mõitlused ja wiletsused wana halli aja sees warjul seisawad. Lüngime selle pimeada laane fisse ja waatame, mis järelelaja meie seal oma esimanemate üle kuuleme.

Zuba esimeste sammude järele leiame endid pimeadas teeta metsas. Minfad teejuhik on seal üfkitud laiali pillatud jäljed. Arwa puutub meile mõni kirjalik tunnistus filma — meie tunnistajad on wanad hauad oma kõdunenud luudega tee ääres, mis üfki uuriyaga kõnelewad, kes nende sõnata keelt mõistab. Kohutam waikus walitseb ses muinasjutulikus laanes. Meie seisame kui lõpmata suure matuse aia peal, täis haidasid ja meie film otfib asjata ristikirja. Minult wõerad, kaugelt kõrwu kostwad healed annawad meile wähe selgust.

Need wõerad healed on teiste rahwaste ajaraamatud, mis mööda minnes fiin ja seal ka meie esiwanemate peale näitawad. Minult järele jäänud jälgede, oma ja wõeraste muinasjutuliste sõnumite peale julgeme reisi keppi kätte wõtta ja teele astuda.

2. Gesticlased ja nende sugulased.

Gesticlased on suurest Egiptuse Soome rahva perekonnast, kes Keis-Nafia¹⁾ mägiselt maalt tulles ennast üle terve põhjapoolse Benemaa laialti laotas²⁾. Egiptus ehk Skitid³⁾ olivad wanal ajal wägew rahwas. Aastal 639 enne Kristuse sündimist ajasiwad Nafiast tulewad Skitid endised Benemaa elanikud Egiptus⁴⁾ eest ära ja jäiwad ise nende asemele elama. Egiptus pögenesiwad Weike-Nafiasse osalt ka Jütimaale. 637 läksiwad Skitid üle Kaukasia mägestiku Nafiasse ja wõitsiwad wägewa Assiria riigi waenlase Suurarsese ära, kes Ninive linna ümber oli piiranud. Neli aastat pärast seda olivad nad Palestinas, kust neid Meeda rahwas aastal 610 tagasi ajas. 531 enne Kr. wõitis kuulus Pärsia kuningas Cyrus Skitid ära, aga langes ise ka ses sõjas. 515 sõdisiwad Skitid Babeli kuninga Dariusega, kes suure sõjawäega praegust Benemaad mööda kaugele üles põhja tungis⁵⁾. Sell ajal räägitakse juba kahesugustest Skitidest. Ühed olivad karjakaswatajad ja ümberrändajad wõi nomadi-Skitid kuninga Idantiruse ja teised põlluharijad Skitid (melanchlänid ehk mustakuue kandjad)⁶⁾ kuninga Skopsise all. Musta kuue kandjad rändasiwad Dariuse ajal põhja poole ja jäiwad ühel maal elama, kus palju järweid oli⁷⁾. See järwerikas maa oli wistist Soomemaa. Selle järele wõiksime Soomlaste rändamist nende praegusesse elukohta 6. aastajaja sisse (515) enne Kristust arvata. Sinna maale olivad Gesticlased ja Soomlased wististe üks rahwas ja asusiwad põhjapoolsel Benemaal Läänemereest Urali mägestikuni⁸⁾. Et

Soome sugu rahwad kord laialti Benemaal on elanud⁹⁾, seda tunnistawad Wene maakondade ja jõgede nimed, mis Gesti keelest on wõetud¹⁰⁾. Ka kultura jälgi on Gesticlased Benemaale jätnud, iseäranis põhjapoolsete Wencilaste keelesse, kombetesse ja rahwa lauludesse¹¹⁾. Siis tungisiwad Slaawi rahwad lõuna poolt Benemaale ja lõhkusiwad nad koost ära. Ühed liitsuti õhtu poole Läänemere kallastele, teised hommiku poole Urali mägedeni ja kolmandamad ülesse põhja Jäemere randa eest ära. Suur Egiptus sugu rahwas lagunes rahwa killukesteks, kes weitsete rahwastena weel tänini põhja ja hommiku poolsel Benemaal edasi on elanud. Hommiku pool olivad kaua aega Peramaalased wõi Bjarmalased¹²⁾ kõige tähtsamad, kuulsad oma rikkuse¹³⁾ ja tugemuse poolest. Neil oli oma riik ja walitus, ise oma jumalad ja hiied¹⁴⁾. Mõned peawad Bjarma maad muinasjutuliselt Kunglamaaks¹⁵⁾. Teised rahwad olivad Karjalased, kust Soomlased suurema jao oma Kalewala korjanud¹⁶⁾, Soomlased, üsna põhja jäämere ääres Laplased, lõuna pool Liimlased ja Kuurlased j. n. e. Praegused Gesticlased asusiwad 1. kristlikul aastajal Weitseli jõest kuni Soomelaheni¹⁷⁾ termel Läänemere hommikupoolisel rannal. Misuguse aja sisse Gesticlaste Läänemere randa asumine langeb, selle üle ei leia meie kusagilt selgemaid sõnumid. Nagu all pool nägema saame, räägiwad kõige wanemad Daani, Sooti ja Kootsi ajaraamatute kirjutajad Sago Grammatikus, Journandes, Johannes Magnus, Petrus Olai ja nende järele mitmed meie maa wanemad ajaloo kirjutajad, nagu Moritz Brandis, Thomas Siärne, Kristjan Kelch, Franz Nyenstädt,

Gessi rahvast juba Abrami ajaga algades¹⁸⁾. Meie ei taha nende sõnumeid mitte pimedast peast ustuda, aga meie ei või ka ärasalata, et Gesslased wist juba enne Kristlikku aja arwamist Läänemere kallastel elasivad.

Enne kui Gesti rahwa ajaloost rääkima hakkame, wiibime tema koduse elu, töö ja toimetuste, usu ja jumalate, hariduse ja elukombete juures, nii palju kui see meile kõige selle järele võimalik on, mis kirjas, leidustes ja rahwa suus alale on hoitud.

Algame sellega, mis igal inimesel kõige lähedamal seisab. See on tema elu kodus.

I. Kodune elu.

3. Kodu.

Kindlaid teateid Gesslaste pagana aja kodusest elust on meil väga vähe. Nendest sõnumitest, mis meil on ja mis meie rahwa lauludest, muinasjuttudest, praegustest kombetest ja teaduslistest uurimistest aimata võime, saame ainult paljad ümberjooned ühe pildi tarwis, wärwid ise puuduvad. Siiski peame nii kaua, kui meil veel wärwisid ei ole, joonestatud pildiga leppima. Balmis pilti võime üksi mõtetes enestele ette kujutada ja ta kenadust ainult aimata.

a. Elumajad olivad puust ja mistist sellesama wiisi järele ehitatud, nagu wanemaid talumajasid praegugi veel näha võime, muud kui suuremad ja ilusamad pidivad nad olema¹⁾. Ühes toa nurgas oli kummita kerelega ahi ja suits käis uksest wälja, sest et korstent weel ei tuntud²⁾. Akna asemel olivad

wälimise uste ja ka seinas sees lauaga kinni ja lahti lüfatavad augud, mis walgust pidivad andma, sest klaas oli tundmata³⁾. Katus oli kas hõlgedest ehk puukoorest⁴⁾, ka saanisid sõidu tarwis walmistati⁵⁾. Et elumajade ehitamises mitte suurt uuendust ei ole olnud, seda tunnistab juba see nähtus, et wanemad kirjaniidud⁶⁾ Gesslaste elumajasid 100—300 aasta eest tagasi just niisama kirjeldavad, nagu mõned wanad elumajad tänini weel on⁷⁾. Muudatusi selles asjas on alles wiimsed aastakümned toonud.

b. Gesslaste feltielu armastus näib warakult ärganud olema, millest see tunnistust annab, et nad oma elumajad suurteks küladeks kokku ehitasivad. Majad olivad seal suured ja tugewad ning küla ise ilus ja uhke⁷⁾, kus häda korral nagu kantsidest waenlase wastu sõditi⁸⁾. Kooselamine andis mahti üksteisega läbi käia ning aratas nende waimu rohkem kui Lätlastel võimalik oli, kes üffikult mööda maad laiali elasivad⁹⁾. Wistist on see ka oma jao Lätlaste iseloomusse mõjunud ja nad haraks allabeitlikuks teinud, nagu nende arawõitmise lugu näitab, kus nad ilma wastuhakkamatta¹⁰⁾ Sakslaste alla heitsivad.

d. Maja-korb. Perekonna pea oli majaisa ehk majawanem, kelle sõna kõik kuulsivad. Tema muretles maja ja oma pere eest, juhatas kõiki töösid ja mõistis tüliasjus kohut¹¹⁾. Ta oli perekonna kõige auusam liige, tema walitseja. Sellepärast jäi ta nimi wanem pärastistele hulga rahwa ja terwete maakondade walitsejatele auunimeks. Majaisa pidi oma perekonna peatoiduse ning ka tema hea käekäigi eest hoolt kandma. Wida suurem tema perekond oli, seda rohkem wõis ta omale maad harida

wõtta ja seda jõukamaks ja wõimukamaks ta sai. Kus ta lord heina niitnud ehk wilja külwanud, see oli tema maa, tema omandus. Pani surm ta filmad kinni, ehk andis ta ise wanaduse nõrkuse pärast oma wõimuse käest ära, siis astus tema asemele ta kõige noorem poeg¹²). Lastele pandi metsloomade ja lindude nimed¹³). Mehed, kes wõitlemise tarwis sündinud, kandiswad ka metsloomade, naisterahwad aga lindude nimed¹⁴), sest nende ülesanne oli elu lõbusaks tegemine. Ka ristiusu ajal olla veel mõned wanemad oma lapsed ümber ristinud ja neile paganate wiisi järele loomade ehk lindude nimed annud¹⁵). Rahwa liikmed elasiwad kõig wabas seisuses; orjadeks peeti üksi sõjawangid ja ostetud ehk riisutud inimesed¹⁶). Siiski ei olnud kõig ühesuguses seisuses ega ühesuguses auus. Läti Hindrik räägib oma kroonikas tihti parematest, auusamatest, ülematest, kohtumõistjatest ja wanematest¹⁷).

4. Perekonna elu.

a. Perekonna elu alus on abielu. Selles asjas leiame oma esiwanemate kohta aina kiitust. Et paganate seas juba wanast saadik naise wõtmine warguse ehk wägivaldaga teel sündis, mis mitmel pool nüüdki veel sünnib¹⁸), siis on suurem hulk Gesti ja Liivi ajaloo kirjutajaid seda ka Gesti rahwast uskunud ja ütelnud. Meil ei ole aga mitte tõendusolemas, mis meid tõeks pidama wõiks sundida, et üldine rahwa pruuk oli omale naisi rööwida, ilma wabatahtliku kokku leppimiseta¹⁹). Aga selle poolt räägib meile kõige pealt hulk rahwalaulusid, et tütar-

laps enesele wabalt meest wõis walida²⁰). Kalewi abikaasa Linda saatis oma neiupõlwes kuued kofilased minema ja wõttis Kalewi wabal tahtmisel wastu²¹). Laulujumal Wanemuine käis kolme maa-pealse piiga juures kosjas ja igauks andis talle pifa nina²²). Ja jumalik kosija ei leidnud siin midagi loonuwastast, ei mõtelnud wägivaldaga ega kättemaksmise peale, waid wajutas walud oma rinda ja kandis nurisematta oma murekoormat nurjaläinud kosjakäitude pärast. Oleks selle muinasjutu sündimise ajal Gesti rahwa seas naise riisumine, wägivaldaga mehele minna sündimine ehk neid ainult orjade asemel pidamine wiifiks olnud, siis ei oleks ta Wanemuinet, kellel kui jumalal inimese laste üle küllalt woli ja wõimust oli, mitte lastanud kõige ilusamate lauludega neidude ette minna, et nende südameid taewaliku laulu läbi eneselle wõita, waid Wanemuine oleks wistist rahwa kombe järele enesele ühe naiseks wõtnud, kes temale kõige rohkem meele järele oli, ilma selle peale waatamata, kas see teda oleks armastanud wõi mitte. Wõimust sundida ei wõinud ometi jumalal puududa. Kui naise warastamisst ka ette tuli, siis ei sündinud see mitte ilma wanemate teadmata, wähemalt mitte ilma tüdruku enese tahtmata. Teist wiisi warguse peal oli raske trahw. Kes tütarlapse wanemate tahtmise wastu ära warastas, see pidi wana maa seaduse järele oma elu kaotama²³). Sündis wargus wanemate teades, siis pidi warastaja piiga enesele naiseks wõtma, ja asi oli korras. Seda wõime meie ennem pulma komboks kui warguseks nimetada. Küll riisuti wõerastelt maadelt waraga ühes ka inimesi ning mõnedki ilusad tüdrukud

ei jäänud mitte orjadeks, vaid saivad naisteks. Nii-
sugust abieluse heitmist tuli kõige rohkem ranna-
Gestlaste ning Saarlaste juures ette, kes selle läbi tuge-
mateks ja ilusateks inimesteks tänapäevani on jäänud ²⁴).

b. Igal abielu-mehel oli vististi üks naine ja
naisel üks mees. Mitme naise pidamist, nagu see Juu-
tide, Türklaste ja palju teiste paganate juures viisiks
oli, ei tuntud ²⁵). Need, kes hea meelega ütelda tahavad,
et Gestlastel mitme naise pidamine viisiks on olnud,
võtavad paavsti Innocenz III. kirja tõendusets, mis
see 1199 piiskop Albertile Liivimaale saatnud. Sel-
les kirjas olla paavst piiskopile ütelnud, et ristiusku
heitnud paganad pidada endid oma naistest lahutama,
sest et ristiinimestel ei kõlbavad mitud naist pidada.
Nii ei ole paavst Innocenz III. aga mitte kirjutanud.
Tema kirjas ²⁶) on seda ütelnud, et paganatel viisiks
olla liig ligidalt sugulasi naiseks võtta, mis ristiusu
seadus mitte ei lubada, siis pidada niisugused abielud
lahutatud saama, kui nad ristitud on. Et aga selle
läbi paganaid mitte ristiusu vastu üles kihutada, siis
lubab ta neid, kes endid sugugi lahutada ei taha lasta,
paari jääda, aga käseb piiskoppi hoolega selle üle wal-
mata, et need, kes juba ristitud on mitte enam nii
ligidalt sugulastega, nagu wenna naised, wendade ja
õdede lapsed, paari ei heidaks. — Sellest paavsti kir-
jast ei leia meie mitte et paganatel meie maal mitu
naist oleks olnud.

d. Abielu oli puhas ja püha. Selle rikkujad põle-
tati elawalt ära ja nende tuhk pillati tuule kätte ²⁷)
laiali ehk wifati teelahkmete peale, kust teekäijate jalad
tä iga ilma kaare poole laiali kandsiwad. Ajaraamatu

kirjutaja Siärne ütleb omaft ajast ²⁸) „Oma abielu woodi
hoiawad Gestlased puhtad ja ilma plekita. Veel ühestki
noorest naisest pole kuulnud, et ta ennast oleks unes-
tanud, weel wähem abielu walju seaduste wastu effi-
misi leitud.“ Pea niisama sugust elu wiiside puhtust
kuuleme ka weel minema aastasaja lõpul ²⁹) ja käes-
olewa aastasaja algul ³⁰). Abielu peeti pühaks, meest
ja naist ja kõiki perekonna liikmeid ühendas truu armas-
tus ³¹) ja kohuse tundmus ³²) ning wooruseft peeti
fõrget lugu, kuna ebawoorus sügawa põlguse all sei-
fis. Wähemalt pidas nende eluwiiši õpetus woorust
kui kõrgemat elusihiti kättesamise wääriliseks.

c. Et wanad Gestlased koduseft elust omal wiisil
kõlbduft ja kombete puhtust nõudsiwad, seda tunnistaswad
meile rahwa laulud ³³) ja ta muinasjutud ³⁴). Mõrsjale
antakse isamajast lahkudes pulmaliste poolt head nõu:

Kui saad oma koduje:
Ole hommiku ufina,
Enne päewa õue peale,
Enne warast walge'eda
Enne lulla koidukesta,
Enne kui äia äratab:
Enne käi läbi karjalaudad,
Lase läbi lamba laudad

— — — — —
Wõta panged hõlpe mille
Wii weft tubaje — —
Otsi luuda luusimata,
Pühi tuba tungimata —
Siis mine äia ärata,
Siis mine ämma ärata ³⁵).

Ja peigmeest õpetati oma naist hoidma:
Hoia mu õde ilusti,

Orna õita hellasti!

— — — — —
 Ära anna ämma lüia,
 Ära anna äia lüia,
 Speta ise ilusti!
 Kui lähed rehti pekkemaie,
 Kute puust tee koobikene
 Wahterane warrefene,
 Kui ep saa koobid korda lüia,
 Tee siis niidist piitsakene
 Ole kõrrest warrefene
 Mine siis naista naljatama,
 Küll siis koobid korda käiwad³⁶⁾

Noor naine ei tohtinud äia ega ämma üle pahandada, kui neilt kurja kuulis ehk wendadel wiha nägi.

Pane põlle paela alla,
 Wajuta wõõ wähele³⁷⁾.

Naise põli oli naisterahwale „kuldne põli“, kuna lese elu nõnda halb oli

Kui on hoone katukseta,
 Kui on aita harjamata³⁸⁾.

Linda nuttis oma mehe hauale terwe järwe filmawet³⁹⁾ ja Ilmarine kinkis Sutale kuldse filmawarju, et see kadunud armsaid mälestusi oma filmade ette wõiks tuua⁴⁰⁾. Kord lastsiwad 50 Vittawi naist, kelle mehed sõjas oliwad langenud, endid ise üles puua, et nendega pärast surma jälle ühendatud saada⁴¹⁾. Perekonna liikmete armastusest annawad rahwa laulud ja jutud liigutawaid piltisid. Luletame ainult mõnda lahkumise laulu isamajast⁴²⁾, wanemate surmast⁴³⁾ omaste sõtta saatmisest⁴⁴⁾ j. n. e. meelde. Need õrnad ja puhtad tundmused liigutawad meid südame põhjani. Puhas wesi ei wõi mitte sopasest hallikast woolata.

5. Surnute matmine.

a. Oma surnud põletasiwad⁴⁵⁾ pagana aja Gests-lased suure kaebamise ja pidustamisega⁴⁶⁾ ära ning tuhki maeti sawi nõuu sees sõjariistadega, tihti ka nende hobustega ühes maha⁴⁷⁾, nagu seda wanadest haudadest leitud luud tunnistawad. Sauaga ei lõpnud inimese elu otsa, waid hing elas pärast surma weel edasi⁴⁸⁾. Et surnud inimese suremata hing tagahauases elus puudust ei peaks tundma, sellepärast pandi surnule ta sõja ehk tööriistad, ehteasjad, riided ja mistist ka sööti ühes⁴⁹⁾, milleks oma tehtud sawindud on tarmitatud, mis haudadest leitakse. Lahkunud hingede auuks peeti igal aastal enne jõulu suur püha⁵¹⁾, mil neid kodus arwati käima ning sööki ja jooki nende jaoks wälja pandi. Surnu kehade põletamiseks wõeti tamme puud⁵⁰⁾ ning waadati selle peale, kuidas suits üles tõusis. Otse taewa poole tõusew suits tähendas hinge peafemist, laiali maha käim suits hukatust⁵²⁾. Inglise kuningas Alfred Suure (871 p. R.) laewa kapten Wulfstan, kes oma reiside peal ka Gestlastega tuttawaks sai, kirjutas⁵³⁾ surnu matmisest nõnda:

b. „Gestlaste seas on see pruuk, et kui üks mees sureb, siis seisab ta keha kodus omaste ja sõprade keskel ilma põletamata terwe kuu, mõnikord ka koguni kaks. Kuningad aga ja teised kõrged isandad seisawad seda kauemine, mida suurem nende warandus on, mõnikord pool aastat, enne kui põletatud saawad. Surnu kehad lamewad nende majades maa peal ja joomine ning mängimine kestab ärapõletamise päewani. Sel

päeval aga, mill teda puuriidale tahetakse wiia, jagatakse ta wara, mis weel üle jäänud, wiide kuude ehk weel rohkem jagudesse, selle järele, kudas teda suuruse järele jagada võib. Siis pannakse ta sel wiisil tee äärde, et iga osa penikoorem maad teisest kaugel on. Sinaast üks penikoorem seisab kõige weiksem jagu ja siis järgimööda iga penikoorma peal ikka suurem, kuni kõige kaugemal wiimaks kõige suurem osa tuleb. Selle peale tulewad kõik need mehed, kellel kõige wiledamad hobused on wiis ehk kuus penikoormat warandusest eemal koku. Nüüd ajawad nad kõik wõitu wara jagude poole. Kes kõige enne kohale jõuab, saab kõige suurema jao warandust enesele, kuna iga järgmine ikka vähem saab. Kõige vähem wõidab see, kes kõige weiksema wara jao juurde jõudis. Selle järele läheb iga mees oma teed ja wõib enesele pidada, mis ta wõitnud. Sellepärast on wiledad hobused seal hirmus kallid. Ja kui furnu wara sel wiisil kõik ära on pillatud, siis kantakse ta wälja ja põletakse kõigi ta sõjariistadega ja riuetega ära. Ja peaaegu kõik wara ja rikkus pillatakse furnu kauase kodus seisemisega ja waranduse tee äärde wälja panemisega ära, kust wõerad ta sõitmiseega ära wõidawad ja omale wõtawad. Gestlaste juures on wiisiks, et kõik furnute luud ära põletatud peawad saama, olgu nad mis taht rahwa seltsist, ja kui keegi ühe põletamata luu leiab, siis peab seda suure ohwriga lepitates ära põletatama⁵⁴.)

Surnute põletamise kõrwal on wistist pärast poole ka põletamata kehade matmine wiisiks olnud, sest et pagana aja haudadest ka põlemata luud on leitud⁵⁵).

6. Wõeraste sõnumid Gestlastest.

a. Wanad Greeklased ja Roomlased tundsiwad Läänemere kallastel elawaid rahwaid juba mittu sada aastat enne Kristuse sündimist ja kirjutasiwad neist mõndagi üles. Neid meelitas seie merewaigu otsimine, mida Läänemere rannarahwad merest wälja tõiwad. Juba Sparta kuninga Menelaose elumaja ehitas muude kalliste asjade seas ka merewail (elektron)⁵⁶), mis ta Wõnitsialaste käest saanud. Menelaos elas 11. aastafajal enne kristliku ajaarwamist. Seega tundsiwad Wõnitsia laewamehed juba nii wanal ajal Läänemerde, Kuura ja Saaremaa randa. Nende suust kuulsiwad teised rahwad muinasjutulisi sõnumid merewaigu maast, mis kõige kardetawamaks ja hädaohtlikumaks⁵⁷) ilma nurgaks tehti. Kui Aleksander Suur Wõnitsia maa ja rahwa ära wõitis ning tema kauplemise kaotas, siis hakkasiwad teised wahemere sõitjad seda maad otsima, kust Wõnitsialased nii kallist kaupa oliwad toonud, mida kullaga üles kaaluti. Sel wiisil saiwad julged Greeka meresõitjad reisilusti, ning nende järele ka Roomlased.

b. Suure kiitusega kõnelewad neist Greeka ja Rooma laulikud. Orpheus⁵⁸) peab merewaigu-maal elawat rahwast üliõnnelikuks, kes väga wanaks elada ning ilma elumuredeta oma eluõhtule jõuda. Ta laulab:⁵⁹)

„Nohtude keskest tärkab neil mesimagus toit,
Ambrosia lastest teewad nad jumalail' jooki.
Nooruse armas õht' lehwib kõikide näost,
Mati särab õnn ja rõõm kõikide filmis.“

d. Pindar⁶⁰) laulab neist 5. aastafajal enne Kr.
„Nende piduliste sõdmaegade ja nende rõõmsa laulu

üle rõõmustab Apollon⁶¹) ja naeratab, kui ta uhkete ehitatud ohwri elajaid näeb⁶²). Ka kunstijumal pole neil tundmata, sest igal pool on neidude koorisid näha ja laulusid⁶³) ning wile⁶⁴) magusaid healesid kuulda. Põdude peal ehitawad nende juukseid kuldsed loorberid. Nad on alati rõõmsad, ei haigus ega kurblik wanadus kohuta ialgi seda püha rahwast. Baesus ja häda on neist kaugel ja ialgi weel pole kättemaksja Nemesis⁶⁵) neil wõeraks käind“.

e. Pompenius Mela⁶⁶) ütleb neist⁶⁷): „Nad on kõige õiglasemad jumalate kummardajad ja elawad kauemine ja õnnelikumalt kui ükski teised suurelikud. Nende eluaeg on pikk piduline rahupõlw. Nad ei tülitse isefestest ega pea sõda. Apollole ohwerdawad nad metšades ja hiietes ning saadawad oma ohwrid neitside läbi ohwri paita. Kui neil elamisest himu täis, siis ehitawad nad oma pea pargadega ja kargawad rõõmsalt kaljult merde.“

Ka Journandes kirjutab oma aja raamatus⁶⁸): „Ja Läänemere kalbal elawad Gests-lased, üks wäga rahuline rahwas.“

g. Meie peame siin küsima: Kellest niisugust kiitust luuletakse ja kas nende kiidulaulude laulmiseks Greeka ja Rooma kirjanikkudel ka põhjust oli? Et siin luulekenadus esimeses reas seisab, seda ei ole waja enam tõendama hakata. Aga üsna ilma põhjata ei wõi nad ka mitte olla. Kui meie selle peale waatame, et sel ajal wargust, rõõwimist ja mõnda muud meie aja kurjatööd ei tuntud⁶⁹), mis Greeklastele ega Roomlastele wõerad enam ei wõinud olla⁷⁰), siis leiame sealt mõndagi, mis ka wana Getsi rahwa kom-

betega ühte läheb. Suuwisel rõõmupidul laulsiwad noored ja wanad metšas tule ääres⁷¹) õitsel, kiigel ja mängude juures, kus juures torupill ja karjase wile laulu sekka kõlasiwad. Nagu Kruse⁷²) tõendab, lõpetasiwad need, kellede käsi hästi ei käinud, ise oma elu ära ning lapsed pidiwad enese kohuseks oma wanemaid, kui wanadus neile koormaks hakkas saama, surmanise läbi elu wiletsusest ära peasta⁷³).

h. Rooma kirjanik Tacitus kirjutas teisel kristliku aastasaja hakatusel ühest rahwast, keda ta Gestslasteks nimetas: Nende kombed ja riided on (Germani) Rootslastega ühesugused, nende keel on rohkem Britanni keele sarnane⁷⁴). Nad auustawad jumalate ema ja kultide kujusid⁷⁵), ebausku märkisid. Need on neile sõjariistade asemel ja teewad oma kandjat jumalate sulaseks, kes nende warju all elab ja waenlaste eest julge on. Arwa leitakse nende juurest raua pruukimist, suuremalt jaolt on nende sõariistad nuiad. Põldu ja wiljapuid hariwad nad suurema kannatussega kui seda Germanide⁷⁶) tuttawast laiskusest⁷⁷) odata wõiks.“

Rõnda palju kuuleme wõeraste rahwaste kirjanikkude käest oma isamaa esiwanemete muistsel aja üle. Kes need Läänemere ääres elawad rahwad olivad, selle üle ei ole uurijad meile weel mitte õiget otjust wõinud anda. Wahest saab tulewik siia selgust tooma.

II. Riigivalitsus.

7. Kuningad.

Pagana aja Gesticlastel ei olnud korralist riiki ega kuningaid meie aja viisi. Nende riigiseadus oli rohkem nüüdse aja rahwa jarnane, kus mitte ühe mehe käes terve rahwa walitsus ei seisnud, waid tähtsades asjades rahwas ise oma asju ajas¹⁾. Siiski räägitud wanad ajaraamatud²⁾ Gesti kuningatest. Daani kuningas Froto wõitis wäga wanal ajal³⁾ Gesti kuninga⁴⁾ Harduani tema linnas ära. Ta läks naise riides linna, tegi wärawad lahti ning lastis oma mehed sisse. Harduan sai alles siis weel oma riigi jälle tagasi, kui oma tütre Frotole naiseks andis⁵⁾. Raua aega pärast seda läks üks wägew Gesti kuningas Olimar ühes Sunnidega Daani kuningaga⁶⁾ Froto III. peale. See kutsus enesele Norwegid ja Slawlased appi. Juba 4. aastajal pani üks wägew Gesticlane⁷⁾ oma suure jõu, julguse ja tarkusega kõil naabrid wärisema. Gtimeje Greeka ajaloo kirjutaja Herodoti käest kuuleme, kes juba 5. aastajal enne Kr. elas ja oma reiside peal põhjamaa rahwaid ning nende seas ka Gesticlasti tundma õppis, et Gesticlastel ehk mustekuue kandjatel⁸⁾ niisama oma kuningad olivad kui Skitiidel. Skitiid olivad Gesticlaste sugulased ja nende elumiihid ja kombed sünniwad mitmes tükis ühte⁹⁾, sellepärast näitawad Herodoti sõnad seda ustawamad. Misjulgused nende kuningad olivad, selle üle annab meile Wulfstani kiri¹⁰⁾ 9. aastajal rohkem selgust. See ütleb: „Gestimaa on wäga suur, seal on palju lin-

nasid ja igas linnas oma kuningas. — Kuningad ja rikkamad inimesed joowad hobuse piima, waesed aga ja orjad mõdu.“ Lihti kuuleme Kuura kuningatest¹¹⁾ ja ka ühest Liwi kuningast, kelle poeg Biko Daani kuningas Jarmerichi juures elas ja tema majale suurt õnnetust saatis¹²⁾. Sakslaste siia tulemise ajal nimetati rahwa walitsejaid würstideks¹³⁾ ja kuningateks¹⁴⁾ ja Läti Hendrik räägib Gestimaa peast¹⁵⁾, kes 1211 sõjas Sallaste vastu langes. Ka meie muinasjutud¹⁶⁾ ja Kalewipoeg¹⁷⁾ tunnawad kuningaid. Kuningas ei ole aga mitte Gesti sõna. Pagana aja Gesticlastel nime-
tasiwad oma ülemaid

8. Wanemateks¹⁸⁾,

Kellele mõrad kuningad nime andsiwad. Ka Läti Hendrik kutsus neid wanemateks¹⁹⁾, würstideks²⁰⁾ ja ülemateks²¹⁾. Niisuguseid wanemaid oli mitu, igal linnal wõi kihelkonnal ise oma wanem. Herodot kirjutab²²⁾: „Maa oli kihelkondadesse jagatud, mille üle wanem walitses. Igal maakonnal oli oma ohwri paik. Wanem juhatas ohwerdamist kui ka pühadel pidustamist, kus maenlase pealuu seeft pidu jooki joodi. Ohwri kohad olivad kõrged künkad, mida inimeste käed kokku lan-
nud.“ Neist on wististe pärastpoolest maalinnad wälja kaswanud.

Wanema käes oli kõige suurem wõimus oma kihelkonna piirides. Tema käsu peale jättis rahwas töö seisma, wõttis sõjariistad kätte ja tõttas ajawiitmata sinna, kuhu wanema käst kutsus. Kõik see sündis imekspanemise wäärt kiirusega. 1215. aastal tuliwad

Sakslased üsna ilma ootamata Saarlaste peale. Kui Saarlased mõned nende laevod ära olivad võitnud, saatsivad nad sõnime wälja, et neile abi tuleks. Teisel hommikul juba oli Saarlaste ja Ranna-Geftlaste laewawägi kõik koos, nõnda et meri üsna mustas²³⁾. Niisama ruttu kutsus maal sõjafarm²⁴⁾ mehed kokku. Sõjawäge nimetati

9. Malewaks²⁵⁾.

Tema juhataja oli see wanem, kelle mehed sõjateed käisivad. Kui suuremates sõdades mitmed maakonnad ehk terwe maa oma malewa ühendas²⁶⁾, siis waliti wanemate keskest kõige wapräm ülemaks juhatajaks²⁷⁾. Wanema amet ei olnud mitte päritaw, waid selle auu sisse tõstiswad meest waprus ja kuulsad teod²⁸⁾. Kui kaugele wanema wõimus rahu ajal ulatas, selle üle ei ole meil sõnumid. Wististe oli ta ka kohtumõistja tüli asjades ning toimetas preestri kohusid²⁹⁾. Tähtsaid asju ei toimetanud aga wanem üksi, waid niisugustel korradel wõtsivad kõik rahwas saadikute läbi nõupidamistest osa.

10. Maja.

Niisuguseid nõupidamisi nimetati majaks³⁰⁾ ning olivad weiksel mõõdul needsamad, mis praeguste Europa konstitutsia riikide parlamendi majad³¹⁾. Maja käis kokku linnadesse ehk kusagile ilusale hieele³²⁾. Nõupidamisi juhatas muidugi wanem. Tähtsa juhtumise juures käisivad saadikud terwelt maalt³³⁾ nõupidamas. Nõupidamise otsused wõtsivad koosolejad oda rapu-

tamisega wasta³⁴⁾ ning tähtsad lepingud kinnitati oda peale astumisega³⁵⁾. Kus koosolejate mõtted ühte ei sündinud ehk asjad nii keerulised ehk suured olivad, et inimese mõistus otjust ei julgenud teha, seal heideti liisku³⁶⁾ ehk anti asi jumalate otsustamise³⁷⁾ alla. Ohwerdamise juures waadati selle peale, kuhu poole ohwirloom tapmise juures langes. Rahema külle peale langemine tähendas õnnetust ette³⁸⁾.

11. Kihelkonnad.

Magu juba Herodot ja Wulfstan wanemast pagana ajast kirjutawad³⁹⁾, oli Geestima ja Läti Hindriku teatamise järele kihelkondadesse⁴⁰⁾ ehk maakondadesse (kubermangudesse⁴¹⁾ ära jagatud. Need kihelkonnad Sakslaste füia tulemise ajal olivad⁴²⁾:

Sakala⁴³⁾ (linnad: Wiljandi⁴⁴⁾, Owele⁴⁵⁾, Purke⁴⁶⁾ ja Leola⁴⁷⁾.

Ugaunia⁴⁸⁾ (linnad Tartu⁴⁹⁾ ja Dtepea⁵⁰⁾.

Soontagana⁵¹⁾ sellesama nimelise linnaga.

Wirumaa⁵²⁾ (linnad Majanpate⁵³⁾, Agelinna⁵⁴⁾, Soomelinna⁵⁵⁾, Riioola⁵⁶⁾.

Järwamaa⁵⁷⁾ (Lõpekunda⁵⁸⁾.

Nurmekunda⁵⁹⁾ (Paala⁶⁰⁾.

Sarjumaa⁶¹⁾ (Loone⁶²⁾ ja Warbola⁶³⁾, Lindanisa⁶⁴⁾.

Rotalia⁶⁵⁾ (Lihula⁶⁶⁾ ja Rotalia⁶⁷⁾.

Lallinna⁶⁷⁾ Lindanisa⁶⁸⁾ linnaga.

Wirumaa ja Ugaunia wahel on Woka⁶⁹⁾ ja Waigele⁷⁰⁾ kihelkonnad.

Saaremaa nelja linnaga⁷¹⁾.

12. Linnad.

Linnad olivad enamiste põhjatamate soode sisse ⁷²⁾ eht jõgede äärde ⁷³⁾ ehitatud, kus loodus omalt poolt juba waenlaste pealetungimist raskets, tihti võimatuts tegi. Linna piiras 20—30, mõnikord ka ligi 50 jalga kõrge kivimüür sisse ⁷⁴⁾. Nende suurus oli mitmesugune, suuremalt jaolt 200—300 sammu laiuti ja pikuti ⁷⁵⁾. Ka 100 jalga kõrgeid linnamägefid on veel leida ⁷⁶⁾. Linna sisse wiisivad kaks wärawat, mis peawõitluse kohad olivad. Waenlase wastu wõideldi walli pealt kiwa, palka, tuld ja keewawett alla wiitates. Mõne linna juurde wiis kunstlik weealune tee, miida raske ülesse oli leida. Soontagana maalinna teed Mihkli kihelkonnas oli veel mõne kümne aasta eest selgeste tunda ⁷⁷⁾. Ta seisis ligi paar jalga pehme soo pori all, nii et ta üles otsimine waewa maksab ⁷⁸⁾.

Seidame ühe pilgu wana Gesti maalinna rufude peale, siis wahest näeme, misugune töö niisuguse linnawalli ehitamine pidi olema. Wõtame selleks kest-
m ise maalinna walli. Karmeli maalinnal Saaremaal ⁷⁹⁾ on 15 jalga kõrge wall ümber, mis pealt 6 ja alt 78 jalga paks ning üleüldse 682 jalga pikk on. See teeb 428,637 kantjalga ehk 1984 kantsülba kiwa. Arwame ühe sülla kiwideks 20 koormat, siis teeb see 39680 koormat kiwa. Sinna juure tuleb veel teine wall arwata, mis esimese peale on ehitatud. See on 10 jalga kõrge, 6 jalga pealt ja 82 jalga alt paks ning 468 jalga pikk. See annab 224,640 kantjalga eht 20,800 koormat kiwa. Nii on siis Karmeli maa-

linna walli ehitamiseks 60480 koormat kiwa tarmis olnud. Need numbrid jääwad kohe weiksaks, kui selle peale waatame, et esimene wall ka kiwidest allespõhja peal seisab, mis meie rehkendamata jättime, ning et terve linna ise kiwidest kokku on kantut. Nii palju kiwa on wähemalt ühe weikse walli juurde ära kulunud — misugused armud saame siis, kui ühe suurema maalinna wõtame! ⁸⁰⁾ Ta niisuguseid maalinnade rufusid on juba ligi 100 üles leitud. Neid on pagana aja Gestlased ammu enne Sakslaste siatulekut ehitatud, et seal waenlaste eest julged wõiks olla. Nende kõrget wanadust tunnistab ka see, et nende wallid mitte lubjaga müüritud ei ole, waid kiwide kinni pidamiseks ainult sawi on tarwitatud ⁸¹⁾. Müüri tegemise kunst ei olnud Gestlastel aga mitte tundmata. Uuemate linna wallide juures ⁸²⁾ on lubja tarwitamist leitud. Ka ei ole wallimüürid seina moodi järskud, waid häkilise mäe külje moodi libamisi. Walli ees seisib veel sügaw kraaw, mis oma ajakohta niisuguse linna waenlaste wastu kaunis kindlaks tegi. Kui sõda lahti läks, koguti ümbert kaudu maalt kallim wara, naised ja lapsed linna ning mehed astusiwad sõjariistade all waenlase wastu. Rahu ajal elasiwad nendes wistist üksi wanemad.

13. Seadus ja kohus.

Seadusest ja kohtupidamisest on meil wäga wähe sõnumid — Gestlastest pea mitte sugugi. Üksi Liivi wanast seadusest ⁸³⁾ on mõned punktid Liivi Riitli-
digusesse ⁸⁴⁾ üles wõetud ning sel wiisil alal hoitud.

Selle Liivi seaduse järele seisab naisterahwas nii suure auu sees, et see, kes teda teotab, pea kaotab⁸⁵). See seadus annab Liivi naisterahwastele oma aja kohta auuwäärt seisukoha, mis niisama ka Gesti naisterahwaste kohta sünnib, nagu eespool juba nägime. Et Gesticlastel aga pagana ajal juba oma kaunis õiguse tundmine oli, paistab sellest välja, et Saksad wanemaid talumehi oma kohtute juurde mõistuse armajateks⁸⁶) võttsivad, et need wana maa kombe järele⁸⁷) mõistust teektsivad. Minult nii palju on Ruskow oma kroonikas⁸⁸) tähendanud, et Liiwimaa talupojad weel 4. aastajaja lõpul wana pagana aja wiisi järele ise kurjategijatele ilma kohtuta kätte maksnud, mis nad ära teeninud. On keegi teise maha löönud, siis löönud furnu omaksed tapja seal samas kohas ilma kohtuta maha. Kui teda kätte ei saadud, siis makseti mõrtsuka tööd tema lähematele omastele kätte, kui need ka imewad lapsed hällis oliwad. — Skitide ja Mongolide juures oli sarnane seadus, kuna riigi kurjadegijad wiimase ni liikmeni pidiwad surema⁸⁹), üksi naisterahwad ei seisnud selle trahwi all. — Kohtumõistjateks oliwad wistist wanemad, nagu ajaraamatute kirjutajad tõendawad, et pagana Liiwlaste kuningad oliwad ühtlasi ka kohtumõistjad⁹⁰).

III. Sõjapidamine.

14. Sõjamehe kuulsus on Gesticlastele jäänud¹). Arwu järele weike, seegi weel hulga wanemate läbi iseenele keskel killustatud rahwate elas suurte rahwaste seas niisugusel ajal, mil rusika õigus kohtumõistja oli, tihti wabalt ja oli ise oma peremees²). Kui wägewad naabrid oma lugemata hulkadega nende peale tuliwad ja nad ärawõitstiwad ning oma alamateks sundistiwad, siis kestis nende ülem wõimus ainult nii pikalt kui kaua wõitjad maal wiibistiwad, ja maksud, mis nad pidiwad maksma, oliwad ainult nii suured, mis nad ise wägiwallaga riisustiwad. Seega maksmise peale ei mõtelnud keegi, kui waenlased juba maalt välja oliwad läinud. Parajal ajal läkstiwad nad ja riisustiwad³) jälle tagasi, mis neilt wägiwallaga ära wiidud. Sel wiisil ei lõpnud nende sõjad ialgi otsa⁴). Iseäranis Saarlased ja ranna-Gesticlased oliwad sõdades waprud ja mere rööwimise käitudel kardetawad. Oma laewadega käistiwad nad lauged mered läbi, õppistiwad wõeraid maid ja rahwaid tundma ning oma wabadusest lugu pidama. Wõitlemises merehädade ja waenlaste wastu kaswatsiwad nende julgust ja oma jõu peale lootmist ning läbitäimine ja kauplemine wõeraste rahwastega laiendas nende filmaringi. Njaloo kirjutajad nimetawad neid uhketeks paganateks⁵), kes sõnakuulmist ei tunnud ega endid ühegi wõera seaduse ees ei painutanud. Kui neil waenlaste wastu wõideldes surm eht wangilangemine filma ees seisis, siis walistiwad nad hea meelega surma⁶). Olgu siin paar tõendust. Kui Liiwimaale sõitjad Saksarististõitjad 1203. aastal⁷) Wisbi linnas peatastiwad

ja Saarlasi, kes 16 laewaga Daanimaalt rööwimast tuliwad, mööda nägiwad purjutama, nurisefiwad nad Wisbi kodanikkude ja kaupmeestega wäga, et need risti nime waenlased rahulikult oma sadamast mööda lastfiwad käia. Wisbilased pidasiwad nendega rahupidamist kalliks ning ei puutunud neid mitte. Saksa risti sõitjad läksiwad üksi nende peale. Gestlased ei põgenenud mitte ära, waid hakkasiwad wastu. Ühe laewa peal oli 30 mehest weel ainult 8 meest järele jäänud. Kui need näüid nägiwad, et nad oma laewa 8 mehega enam peasta ei jõua, paniwad nad ta ise põlema, et ta mitte waenlaste saagiks ei langeks. — Nasta pärast feba lugu ajas torm risti sõitjad Gestimaa randa. Gestlased läksiwad 21 laewaga neile wastu, aga kaotasiwad kaks laewa ära. Kui laewamehed nägiwad, et enam peafemist ei olnud, hüppasiwad nad laewa laelt merde ja uputasiwad endid parem merelaenetes ära, kui et waenlaste alla oleksiwad heitnud⁸⁾ ning neilt armu palunud. Gootisaare elanikud hoidsiwad endid hoolega selle eest, et nad Gestlasi kufagil ei puutunud. 1226 nägi paawsti saadik Modena piiskop Willem Gestlasi Kootsimaalt rööwitud waraga koju purjutama. Ta kutsus Gootisaare rahwast ja Daanlasi pattude andeks andmise töotusega paganate wastu sõdima, aga need jätsiwad kõrge kiriku würsti käsu täitmata, et mitte kardetawaid paganaid oma wihamesteks teha⁹⁾. Daanlaste ja Kootslastega sõbides oli Gestlastel palju rohkem õnne kui Sakslastega, kes nende jõu murdsiwad ja priiuje hauda kandsiwad. Ka siin ei tulnud wõidu kaotamie julguse puudusest, mis nad iialgi pole kaotanud, waid sellest, et wastasel paremad sõjariistad ja

targemad juhatajad oliwad ning et nad ifka jälle uut jõudu juurde saiwad ning sel wiisil Gesti sõja jõuu lõpmata sõdadega täieste ära furnasiwad. Neil ei olnud mitte üksi üks waenlane, waid pealetungijaid mitmelt poolt. Sakslased tungisiwad ära wõidetud Siimlaste ja Lätlastega, Littawide ja Semgallastega lõuna poolt, Daanlased põhjast ja Kootslased õhtust ning Wenelased hommikust Gestlaste peale. Iga ühe wastu pidiswad nad oma mehed wälja saatma ning neid tagasi lööma. Ja nii pea kui enam waenlasi maal riisumas ei olnud, läksiwad nad kord sinna, kord teisele waenlaste kallale. Saarlased üksi olinwad 8 aasta jooksul (1215—1223) neliteistkümmend suuremat sõda pidanud¹⁰⁾, milledest Läti Hindrik räägib. Tema on aga pea üksi need sõjad nimetanud, mis Sakslastesse puutusiwad. 20 aastat¹¹⁾ kestis hirmus werewalamine pea wahet pidamata¹²⁾ edasi. Lagemata lahingud riisusiwad igauks omalt poolt hulga mehi. Malewas oli mere ja maawäge, wiimases hobuse ning jalamehi. 1211 läksiwad Saarlased ja Ranna-Gestlased 300 laewaga¹³⁾ Koima jõge mööda Toreide linna alla. Terwe malewa suurst wõib wähemalt 23000 mehe peale armata, nende seas 4000 hobusemeest¹⁴⁾. Aga õnnetumas lahingis kaotasiwad nad kõik sõja laewad, hobused ja mehed. Nõnda nõudis iga lahing lugemata hulga ohwrid, kui ka mitte ifka nii palju. Waewalt oliwad ülejäänud sõjamehed koju jõudnud ning oma wäsinud lehad aralõhutud hartsitutes puhkama pannud, seal aratas neid salaja maale tulnud uue waenlase sõjakära ning uuesti laastas waenlase raud ja tuli maad. Kõik wara riisuti ära, majad põletati maha, põlluharimise peale

ei wõidud niisugusel ajal mõeldagi — mis ime siis, et nälg hirmsaks läks ning omalt poolt inimesi wähen- das. Sellegi pärast oli neil iga sõja tarwis weel mehi ning 4 aastat pärast õnnetumat lahingit Toreida all kuuleme neil jälle ühes merelahingis 200 laewa ole- wat¹⁵⁾. Languvad inimeste surnukehad jäiwad matmata, nad mädanesiwad ja täitsiwad õhku katku kihwtiga ning terwed maakonnad¹⁶⁾ tegi kaff lagedaks, mis weel waen- lase mõõgast ja nälgast üle oli jäänud. Mis ime siis ka, et niisugusel lool üks maakond ja linn teise järele waenlaste kätte langes, kes igal suwel uut jõugu juurde saiwad, kuna Gestlastel kuskilt väljaspoolt abi loota ei olnud. Kui maa wiimaks wõidetud oli, siis ei olnud see õiguse pärast mitte rahwa, waid maa ära wõitmine. Gesti rahwast ei olnud enam muud kui üksikud liikmed järele jäänud. Rahwas ise oli oma wabaduse eest wõi- deldes languvad ning tema kehade üle astusiwad wõit- jad Gestlaste maale. Ehk nende wõitlemise paigale küll mingit kirja märki ega tunnistust järele ei ole jäänud, siiski hüiab muistne lugu siin niisama, kui Ther- mopylä¹⁷⁾ kaljukiri Greeka maal oma kangelastele:

„Rändaja, rutta ja Sparta ja kuuluta nõnda:
 „Samaa eest meie wõideldes surime siin!“

Nasta sajad on kõik wiltsuse jäljed juba ära püh- kinud, kõik mere wäljad on kinni rohtunud, languvate luud mullaks saanud ning wägew Põhja kottas oma warjajad armu tiivad endiste wiltsuste üle lahutanud. Ajalugu on wistist armulifem kohtumõistja meie estwa- nemate üle, kui nende selleaegsed ärawõitjad oliwad, keda kangekaelne wastupanek nii ära wihastas, et nende kaastundmus ärawõidetute õnnetu saatuse üle hoopis

ära kadus. Nad olwad ju ka inimesed, toored ja halas- tamata — oma aja truud lapsed.

15. Sõjariistad.

Gestlaste sõjariistad oliwad wäga lihtlabased ja osalt puudulised¹⁸⁾. Kõige pealt tarmitasiwad nad odasid¹⁹⁾ ja piiksid, ammusid ja noolesid²⁰⁾ ning lige- malt sõdides mõõksid²¹⁾, sõjamiaasid²²⁾, waenukirweid (ehk taperid²³⁾, kilpisiid²⁴⁾, lippusid²⁵⁾, ahingid, warda- sid, wikatid, tuurasid²⁶⁾ j. n. e. Odasid on nad wäga suure jõuga mõistnud wisata, nii et waenlaste kilbid nende hoopide wastu ei jõudnud seista²⁷⁾. Wanema aja sõjariistad oliwad kivist, mis 8. aastasajast peale metallist sõjariistadele maad andsiwad²⁸⁾. Sõjanuiad oliwad tugewast raskest puust raud rõngaid ja naelu täis²⁹⁾. Mõõgad ja noad kanti nahk tuppede sees, mis brongsi plekiga uhkete ära oliwad ehitatud³⁰⁾ ning nuga rippus ahelatega puusa peal³¹⁾. Kilbid oliwad puust ja walged, nii et malewa liikumine kaugele pais- tis³²⁾. Ka raud riided ja raud kübarad ei olnud Gestlastel tundmata. Kui Ümera jõe kalbal suur lahing Sakslaste wastu ära peeti, nähti Gesti male- wast palju raud riideid ja kübaraid hiilgama³³⁾. Kivipildumise masinaid tundsiwad Gestlased enne Saks- laste kokkusaamist ainult pealse kaudu. Nendelt õppi- siwad nad niisuguste masinate tähtsust tundma, mille- dega nende laewade ja linnade peale kiwa pilluti. Juba 1215. aastal sõdiwad Gestlased Sakslaste wastu kivipildumise masinatega, mida nad ise teinud³⁴⁾. Alles 1222 nägiwad nad Warholas Daanlaste kivi

wiskamise masinat ning kohe ehitatiwad Saarlased koju jõudes enestele 17 niisugust masinat³⁵⁾ ja kibutasiwad nende abiga Daanlased oma lossist välja³⁵⁾.

16. Sõda.

Enne sõttaminemist küsiti jumalatekt, kas nende ettevõttel õnne ehk õnnetust oota on. Selleks toodi ilusaste ära ehitatud³⁶⁾ ohwirloom sõjamäe ette ja tapeti ta seal ära. Langes ta paremale poole, siis oli õnn nendega, kuna pahemale käele langemine õnnetust ette tähendas³⁷⁾. Ka liisu tõmbamine kuulutas jumalate tahtmist. Sõda algatiwad Gestlased enamiste kowade kui lumi maast ära läks³⁸⁾ ning kuulutatiwad seda saadiku läbi waenlasele³⁹⁾. Tapluse algus sündis suure käruga ja sõjariistade ning kilpide paugutamisega⁴⁰⁾. Tormi jooksti waenlase peale ühes ehk mitmes salgas. Enamiste läks malewa kolmes jaos, keskmine wägi kalu tiiwaga⁴¹⁾, waenlase wastu. Sõiti wiisati odadega, ja lasti ambunoolidega, siis algas mõõkade, nuiade ja waenukirweste lõikus. Wastupanemiseks ehitati paksus metsas sõõrid⁴²⁾ üles, mille warjult sõiditi. Muidu andsiwad kindlused⁴³⁾ ja kantfid⁴⁴⁾ warju waenlaste wastu. Sinna wallidelt wiisati kiwa, teramate pulkadega täis löõdud palka, keewa wett ehk tulist tõrwa ja põlewaid rattaid waenlastele kaela⁴⁵⁾. Waenlase kantfi katsuti tormi jooksmisega ära mõita, wallid maha lõhtuda ehk kui see tõrda ei läinud, siis piirati linn ümber, ehitati enestele puu katusega warjud ja hakati müürialust õõnsaks kaewama⁴⁶⁾, et sel wiisil walli müür maha langeks. Kui need

katsed tõrda ei läinud, siis jätsiwad nad ärawõitmisekatsed katti, ega hakanud ümber piiramisega waenlasti nälja läbi allahetmisele sundima, waid lätsiwad siis niisama ruttu kui tulnud ta jälle ära. Kardetawal ajal walwasiwad teede äärde välja seatud wahid waenlase liikumist⁴⁷⁾ ning andsiwad seda sõjasarwe⁴⁸⁾ läbi ruttu ühe käest teise kätte teada, kui midagi iseäralist liikumas oli. Selle tarwis oli iga wersta peal üks waht oma sõjasarwega pifa puu otsas walwamas. Sel wiisil lendas teadus kiireste üle maa, et waenlane tulemas. Ka igas külas oliwad niisugused sarwed⁴⁹⁾. Niipea kui sõjasarw kõlanud, pani igamees omale sõjariistad ümber ning ruttas ratsa ehk jala linna, et wanema juhatusel sõtta minna. Misuguse surma põlgamisega ja truudusega wahid oma ametit pidasiwad, sellest üks näitus⁵⁰⁾. Üks Liimi waht Kokenhufi lähedal ei näinud tõrd waenlasti enne, kui need juba puu alla oliwad jõudnud, kus ta otsas oli. Oma elust hoolimata hakkas ta kohe kõigest wäest sarwe puhuma. Waenlased kasksiwad teda wait jääda. Aga mees puhus nii kaua edasi, kummi puu maha raiuti ja ta suu igaweste kinni pandi. Oma eluga peastis ta wähest sadade elu ja wara.

Rahutegemise juures ohwerdati ja wahetati odad lepituse märgiks ära⁵¹⁾. Lõppis rahu aeg otsa, siis kuulutati odade tagasiisaatmisega sõda⁵²⁾ ning uus waenu aeg algas jälle. Kõik mis kätte puutus ja ette juhtus riisuti ära ja wiidi ühes. Sõjawangid wahetati omade wasta tagasi⁵³⁾, aga kõik muu saak jäi mõitjate omaks. Kui wangifid välja ei lunastatud, siis peeti nad omale ehk müüdi mõderastele orja-

deks, ohwerdati ka jumalatele ⁵⁴) ehk surmati hirmsa piinamisega ⁵⁵). Üks kord küpsetati ühe Daanlase süda, kes nendega väga halastamata wiisil ümber käinud, tulel ära ning söödi seda selle lootusega, et see neile Kristlaste vastu södimiseks jõudu anaks ⁵⁶). Saarlasi peab Läti Hindrik väga karde-
tawateks mererööwliteks ⁵⁷) ja uhketeks paganateks ⁵⁸). Tallinnlasi ja Harjulasi hirmsateks, kes ilusaid sõnu räägivad, aga seal juures täis kurjust ⁵⁹) olla ning Wirulasi ja Järwalasi lihtjateks, auusateks ⁶⁰) inimesteks kes alandlikumad olla kui kõik teised Gesticlased. — Oli waenlane maalt ära läinud, siis wiidi naistele ja lastele nende peidupaikadesse sõnumid, et nad jälle wälja wõiswad tulla. Niisugused peidupaigad oliwad peale linnade sügawad metsad ja põhjatunud sood, kuhu waenlased ligi ei peasenud. Nega nõõda paranesiwad sõjahaamad ning igauks hakkas jälle oma harjunud tööd tegema.

Rahupandiks nõudis wõitja anusamate ja ülemate pojad ⁶¹) enese kätte, kes sõnamurdmise juures elu kaotasiwad. Mõnikord wõeti ka wanemad ise pandiks ⁶²). Saarlased wõtsiwad aastal 1222 7 Daanlast ja Riia piiskopi wenna pandiks ⁶³). Sakslased ei annud igakord pantisid enam kätte, waid saatsiwad nad ära Saksamaale ⁶⁴).

IV. Töö ja teenistus.

17. Elu ülespidamine.

Pagana aja Gesticlased toitnwad endid kalapüügist, jahist, tarjakaswatamisest, mesilaste pidamisest, põllutööst, kauplemisest ja rööwmimisest. Kui Sakslased nad oma alla oliwad heitnud, siis nõudsiwad nad neilt kümnese maksudeks elajaid ¹), põllu saaki, aiawilja ²), käsitööd ³), raha ja köiti muud ⁴), mis rahwas oma ülespidamiseks tarwitas. Larmilised kalapüügi riistad oliwad wõrgud ja mõrrad, jahti peeti ammudega, odadega ja nuiadega ning põllutööks tarwitadi adru ja äfesiid ⁵), nagu tänapäewalgi. Ka uue põllutegemise wiis allpõletamise ja kütistegemisega ning rehepeksmine on tänapäewani jäänud ⁶). Suur kari ja palju mesi-
puid oli pagana aja Gesticlase riikus. Ja niisuguseid rikkaid mehi oli palju. Sakslased riisusiwad oma lõp-
mata sõjakäikidel 13. aastajaja hakkatusel Gesticmaalt hobuseid ja elajaid mitme tuhande kaupa ⁷), nagu alamaal pool nägema saame. Ka muud warandust oli neil. 1214. aastal wiisiwad Lätlased Gesticmaalt 3 leesikat hõbedat ära, muu wara weel arwamata ⁸). Mittu korda lunastasiwad Gesticlased oma linnad suurte summade eest ⁹) waenlaste käest lahti, kui häda suureks ähwardas minna. 9. aastajajal wiis Norra mereröömel Sigil ühest Kuuramaa talumajast hõbedaga täistopitud looma naha ¹⁰) ning muud kallist warandust ¹¹) väga palju ära. Otepea ja Warbola linnad ¹²) ostsiwad endid Wenelaste käest 1209. aastal 400 ja 1210. aastal 700 margi nahkadega ¹³) lahti. (1 nael hõbedat on 2 marki ehk 8 marka nahk raha ¹⁴).

18. Kauplemine.

Kauplemine sündis suuremalt jaolt vahetamise läbi, aga ka raha tarvitati selle juures. Oma tehtud metallist raha tänise moe järele wanadel Geshlastel wistist ei olnud, aga et nad oma nahkrhade kõrwal ka metalliga kaupasid ostiswad ja maksusid maksiswad, näeme sellest, et Toreida Liwlaste kohtumõistja rüütel Gottfried aastal 1206 rahwa käest ülekohtuse wiisil raha maksu nõudis. Kui see awalikuks tuli, lõhuti ta laegas lahti ning sealt seest leiti weel 19 marka hõbedat¹⁵⁾, see arwamata, mis ta juba ära raisanud. Hõbedat wäärtust määrati ka kaalu järele. Pool naela hõbedat nimetati üheks margaks¹⁶⁾. Ühe marga wäärilised olisid enamiste kõik naisterahwa sõled ehk rinnaheted¹⁷⁾. Ka weiksemaid rinnahetted oli, näituseks „oosering“, mille wäärtust poole marga ette arwati¹⁸⁾. Üks mark hõbedat ehk poole naelaline kaelaraha on meie praeguse raha järele umbes 10½ rbl. wäärt, Schefferus tõendab, et Geshlastel kui ka Lätlastel oma raha olnud¹⁹⁾, sest weel põhjapoolsetel rahwastel, nagu Soomlastel ja Laplastel, olnud kuld ja hõberaha. Rootslased on Biarma²⁰⁾ jumala kuu leidnud, kes oma põlwe peal suure kuldharika²¹⁾ täis kulda leidnud, ning selle ärawiinud. Mõni aeg pärast seda leidiswad Norweglased püha Olai ajal sellesama jumala wawa üles, kus nüüd hõbekausi sees hõbe raha seisib. Wististe tõiwad paganad oma jumalatele ka kulda ja hõbedat ohwrifs. Hõbekausi hõberahaga peab Schefferus Laplaste omaks, sest et neil kulda ohwerdada ei olnud²²⁾. Seda arwamist, et Geshlastel wist ka

oma raha on olnud, mis metallist oli tehtud, tõendab see, et 7. ja 8. aastajast wõerast raha meie maalt on leitud²³⁾, mida kellegi teise rahwa omaks ei wõida tunnistada. Ka on meil raha tarwis nimi, mida wõerast keelest pole laenatud. Selle järele peaks nimega ühes ka asi meie esivanematel olema tuntud olnud. Selle üle ei ole küll enam kahtlust, et wõeraid rahasid siin tarwitati, mis wõeraste käest kas kaupade eest sisse wahetati ehk rööwiti. Liwi rannas oli juba 261 aastat enne Sakslaste siia tulemist suur kauba ja sadama linn²⁴⁾ ning Düüna jõge mööda käis suur kaubatee („Hommiku tee- Auster-Beg“²⁵⁾ Hommikumaale, mida mööda Skandinawlased ja kõik põhjarahwad, kes mereteed Gibraltari la Wahemere kaudu kardetawaks pidasid, Aasia maaga, kauplesid, kus Byzantzi linn kauplemise pesapaik oli. Sellepärast ei ole sugugi imeks panna, kui meie maalt Rooma rahasid Kristuse sündimise ajast peale²⁶⁾, Greeka²⁷⁾ ja isegi ka Arabia²⁸⁾ rahasid ning kauba asju India²⁹⁾ on leitud. Läti Hindrik nimetab Gesti raha kahes kohas oma kroonikas³⁰⁾ „nogatorum,“ millest nahad wälja seletatakse. Selle järele tarwisidwad Geshlased raha asemel kallid metsloomade nahkasid, mida Sakslased 13 aastajal Riia piiskopi Albrehti seaduse järele³¹⁾ wilja kümnesmaksu asemel wastu wõtsid. Liwi ajaloo kirjutaja Nyenstädti kirjelbuse järele³²⁾ olisid need rahad halli orawa kõrwal, hõbe tihidega ära ehitatud. Liimlased nimetanud neid ise nahad, Sakslad aga „oer“ (kõrw).

Kõige kallim kauba asi, mis peale Skandinawlaste, Norra ja teiste naabri rahwaste ka weel kaugemad

rahwad nagu Fönitšialased³³), Greeklased³⁴), Room-
lased³⁵), Läänemere rannale awatelenud, oli mere-
waik³⁶). Nagu ülemal tähendatud³⁶) tunti Wönitšia
ja Greeka maal merewaiku juba 11. aastajal enne
Kristust. Greeka wanaaja laulik Homer, kes 9. aas-
tajal enne Kr. elas, kirjutab juba ühest kawalast
Wönitšia mehest, kes oma rinda kulla ja merewaiguga
ehitanud³⁷). Sellest peame arvama, et nad wahest
ka niisama wanal ajal juba merewaigu rannal, s. o.
Läänemeres on käinud, wähemalt üffitud julged reisijad.
Et Roomlaste keisrite Augustuse, Liberiusi ja nende
järeltulijate ajal Saaremaaga tegemist on olnud, selleks
on nad oma rahad tunnistajateks maha jätnud³⁸).
Saaremaa rannas on praegugi weel ühe saare nimi
Roomasaar³⁹), mis oma nime wistist Roomlastest
saanud. Plinius⁴⁰) kirjutab, et keisri Nero ajal
(54—68 p. Kr.) üks Rooma rüütel ise meie mere
rannal käinud ja siit 13 naela merewaiku ühes wi-
inud⁴¹) ning et üks Germania kuningas keiser Nerole
1300 naela⁴²) merewaiku kingituseks saatnud, millest
keiser omale kalli jooginduu lastnud teha. Solin⁴³)
kirjeldeb seda kallist kingitust nõnda: „Merewaigul on
esiti koor ümber ja siis, kui teda imetaja emise piima
sees keedetakse, läheb ta nii hiilgawaks, nagu praegu
näeme. Ta on hea rohi palju haiguste wastu.“ —
Malissa (Marselje) linn saatis 360 aastat enne Kr.
omalt poolt ühe julge kaupmehe⁴⁴) põhja meredesse
merewaigu maad otsima. Tema leidis otsitawat kaupa
kõige rohkem Ruuramaa⁴⁵) rannas. Tacitus kirjutab
Gestlastest: „Ka merepõhjad otsiwad nad läbi ning on
ainsad kõigi teiste seas, kes oma kallastelt ja mere-

jägawusest waiku (bernsteini) wäljatoowad⁴⁶). Nemad
ise ei tarwita teda mitte⁴⁷). Merest wälja tuues ei
ole tal mingit ilu ja nad panewad imeks, kui selle
eest midagi maksetakse.“

Need sõnad tunnistawad, et Gestlased merewaiguga
on kaubelnud, ning Saaremaalt leitud Rooma rahad
näitawad omalt poolt, et ka Saaremaa rannalt mere-
waiku saadi⁴⁸). Tacitus arwab teda puu-waiguks.

Teised kauba asjad wanal pagana ajal oliwad
metsloomade nahad kasukate tarmis, wili, mesi, waha,
rasw jne., mida wõerad kaupmehed Gestimaa laata-
delt⁴⁹) ostmas käiswad. Ehk omal maal küll ka laa-
tasid peeti ja Liimlastel ka oma sadama ja kauba-
linni⁵⁰) oli, süiski wiibi suur hull kaupasid, iseäranis
mett, waha, kallid metsloomade nahku ja kasukaid⁵¹)
Wisbi linna turule Sootlandi saarele, kus kõigesuurem
kaubaturg kõigile Lääne ja Põhjamere ääres elawatele
rahwastele⁵²) ära peeti. Sealt tõiwad nad enestele
soola ja wistist ka riiet, nagu sellest näha on, et
Liimlased Riia piiskopilt küsiswad, mis sool ja kuue
riie Sootlandi saarel maksta. Niisama wõimalik on
ka, et nad riiet müia wiiswad, sest et nad ise riiet
kudusiwad⁵³). 1223. aastal saatsiwad Geestlased
Riiga muude asjade seas ka wäga palju tekkisid (wai-
pasid)⁵⁴) maksudeks. Ranna Gestlastel ja Saartlastel
oli suur hull kauba- ja rööwlaemu⁵⁵), milledega
nad üffi naabrirahwaste juures ei käinud, waid ka
tundmata merel kaugelele maadele sõitsiwad. Seal
ei kaubeldud üffi rahulikult wahetamise teel, waid
wõera oma wõeti ka wägivallega riisumise teel⁵⁶).
Rootsimaal käiswad nad juba kõige wanemal ajal⁵⁷)

riisumas ning ka Gootlastele⁵⁸⁾ tegivad nad palju peawalu. Rootsi kuningas Siggo ehitas oma maa kaitsemiseks Gestlaste wastu⁵⁹⁾ kindla linna Sigtuna, mille nad aastal 1188 maa tasa lõhkusiwad⁶⁰⁾. Kõige suuremad riigid ega kõige kindlamad linnad ei olnud nende eest julged⁶¹⁾. Nende julgust ja rõõwihimu tunti ja kardeti maal ja merel, ligidal ja kaugel. Italia kirikutes paluti, nagu nende wanadest kiriku palwetest näha, et Jumal maad ja rahwast kardetawate Korsaride riisumisest ära peastaks. Need Korsarid oliwad wistist Kuresaarlasted⁶²⁾, kes oma riisumise käikude peal wana kuulsa Rooma riigini on ulatanud ning sellele Jumala witsaks on olnud, mille ärapöörmiseks kiriklist eestpalwet tarwis oli. Riisuguste rõõwkäikude peal riisuti ka inimesi ning müüdi neid, nagu sõjawangifidti, orjadeks⁶³⁾ ehk lunastati suurte summade eest⁶⁴⁾ tagasi. Müümise hind oli wistist kokuleppimise järele mitmesugune. Rootsi kuninga Tryggwi poeg Olaf sattus mereröõwlite kätte, kes ta Gestirannas Gestlastele Klerkonile ära müüsiwad. Tema müüs ta hea raswase oina eest Klerkele edasi ja see andis ta kuue ja wõõ eest Keasele edasi⁶⁵⁾. Müümist toimetati laatede ehk turgude peal⁶⁶⁾, kus kõigi asjadega kaubeldi. Olafi onu Sigurd, kes Nowgorodi kuninga teenistuses oli, ja tema käsul kord Gestimaale reisis, leidis oma õepoja turult⁶⁶⁾ ning ostis ta Kease käest lahti. Riisama ostis rikkas Gesti kaupmees ja mereröõwel Loodin⁶⁷⁾ Gestimaa laadal ühe endise kuninganna orjapõlwest priiks ning wõttis ta enesele naiseks⁶⁸⁾.

Kuiwale maale oliwad kauplemise ja asjaajamise turgutuseks suured maanteed⁶⁹⁾ tehtud. Riisugused

teed tegiwad wõimalikuks, et malewa terwest maakon-nast mõnikord ühe ainsa õõga koku tuli⁷⁰⁾. Oli waenu manker weeremas, siis seati teede äärde wahid wälja, kes waenlase liikumist tähele pidiwad panema ja sarnepuhumisega waenlase tulekut kuulutama, et igauks teadis oma waraga linna warjule põgeneda.

Lihti rõõwiti ka maanteed mööda käijad paljaks, nagu enne Riia linna ehitamist Pihtwasse minew Saksa kauba woor⁷²⁾, mille läbi Sakslased 15000 rbl. eest kahju saiwad⁷³⁾.

V. l i t.

A. Rõrgemad wõimud.

19. Looduse auustamine.

Gestlaste jumala teenistus oli niisama looduse auustamine, nagu teistelgi looduse rahwastel¹⁾. Selendam wälk ja pikse paukumine õpetas, et nähtawa wäewal-duse warjul nägemata wõimus walitsemas peab olema. Ta aimas, et maru, kes põlise tamme maha murrab ja mere pinna põhjani lõikuma paneb ning laineid pillmini pillutab, sellega sugulane peab olema, kes rah-wast taewast tulised nooled maha saadab ja waenlase hurtfiktu tuhaks teeb ehk walmis wiljarõugud wäljal ära häwitab, kuna üks teine lahkem wõim suwedhtud oma hella hinge õhuga täidab, roofi died ja neiu põsed nooruse koiduga punaseks maalib, rohud mulla seest wälja meelitab, lilled lehkama ja wiljawäljad lõhkama

paneb. Niisugused väärdumata loomumäed sundisivad surelikku inimest auukartusele ja ta pidi oma nõdrust äratundes nende ette kummardama. Ta otsis nägemata võimudele nähtavat koha. Sinine taewas pea kohal ²⁾, päike, kuu ja säravad tähed ³⁾ seal ilmotfatuses näitafiwad itka lahked nagu ja usalbussega tõstis tema oma filmad nende poole üles, neilt warju ja kaitsmist häwitawate wägede wastu paludes ⁴⁾. Nende kõrwal auustati ka tuult ja tuld, peeti pühaks hiisi ja hiie ehk jeepuid ⁵⁾, loomi ja lindusid ⁶⁾, hallikaid ja rohtusid ning kardeti mitmesuguseid waimusid ⁷⁾, nagu seda paawsti Innocenz III. kirjast näha, milles ta kõik Kristilased Saksa ja Westfali maal Liimimaa paganate wastu ristisõtta kutsus ning neile selle eest pattudest lahsti saamist tõotab ⁸⁾.

20. Jumalus.

Jumalaks nimetati kõige wanemal ajal nähtawat taewast, siis wiimaks seda ennast, kes seal sees ennast müristamise (kõmina-jumina) läbi awaldas ⁹⁾. Mõned õpetatud mehed ¹⁰⁾ seletawad et sõna Sumal Hebreakeele sõnadest Som (päew) ja El (Sumal) tulnud, ning päewajumal tähendawat. Nad põhjendawad seda selle peale, et Gutslaf oma Gesti keele grammatikas ¹¹⁾ näidanud, ka et weel mõned teised sõnad ¹²⁾ Hebreakeelest meie keelde olla wõetud.

Kõige ülem jumal oli Wanaisa ehk Taara, Uku ehk Uke, Rõo ehk Piffer ¹³⁾. Kolm korda aastas tohiti seda paluda Taara tammikus ¹³⁾. Nime Taara arwatakse Skandinawlastelt laenatud ¹⁴⁾ olema, selle

ülemat jumalat „Thoriks nimetati. Kindel ei ole see arwamine mitte ¹⁵⁾, ja kui see nimi ka laenatud oleks, siis ei järgne sellest weel sugugi, et nimega ühes ka jumalus ise laenatud pidi saama. See oli juba olemas. Tall oli tema wõimuse awalduste järele mitu nime antud — Wana isa, Rõo, Piffer jne. — ning nende juurde pandi weel Taara, ehk nagu Läti Hendrik teda nimetab, Taarapita ehk Taarawita ¹⁶⁾ (Taara, awita ¹⁷⁾. Saarlaste wana juta ¹⁸⁾ ja mõne wana ajaraamatu ¹⁹⁾ järele nimetas rahwas ise seda jumalat Taarapitaks (sõnadest taar ja pütt-taari nõuu ²⁰⁾. Taara esialgune asupaik oli Ebaweremägi Gesti maal ²¹⁾. Sealt wiidi ta waenlaste pärast ²²⁾ Saaremaale, kus ta julgema koha peal arwati olema. Kui ristiusu preestrid küsifiwad ²³⁾, kuhu Taara jäänud, siis wastati neile, et ta ära lennanud ²⁴⁾. Saarlased hüüdisiwad teda oma kantsidest Sakslaste wastu sõdides appi ²⁴⁾. Tema auustamise paik ehk pühakoda oli ilus metsajalk ehk hiis, kus ta kuhu pika puu otsas seisis ²⁵⁾. Hiie puud ehitati ilusaste ära ²⁶⁾ ja wiidi neile kulda ja hõbedat ohwriks ²⁷⁾. Wõib olla, et Hiie saar jumalate asupaik oli, et teda pühaks maaks, s. o. Hiie-maaks ²⁸⁾ nimetati. Üks niisugune püha paik oli Bohandu ehk Woojõgi Wõrumaal. Temast käisiwad Lätlaste tulwiku ettekuulutusi otsimas. Kui esimene kuulutus hea ei olnud, siis ohwerdati härg ära ja tehti uuesti proowi ²⁹⁾. Teisel korral ohwerdati teine härg, aga kolmandamal korral juba laps ³⁰⁾.

Jumalate eluase oli kõrge taewas. Sealt walitses wanaisa tuult ja pilwi, saatis wihma ja lund alla, jagas maale sigidust ja õnnistust elule, seal sõitis

ta oma raudse wantriga³¹⁾ ja wiskas wälkufid wälja³²⁾. Tema kodades säras päite kõrges ilus. Ta oli omale feltfiks kangelased loonud, kes talle tarka nõuu pidiwad andma ja ta aega lõbustama³³⁾. Kõige wanem neist oli Wanemuine. Ta oli wanaks loodud, halli habeme ja hõbewalge juuksetega ja wanaduse tarkusega. Aga ta süda oli noor ja Wanaisa oli teda laulukunsti ja luuleannetega ehitanud. Wanaisa tarwitas tema tarka nõuu, ja kui kurbdus ja mure tema palget kattis, siis mängis Wanemuine tema ees oma imelise kandliga³⁴⁾ ja laulis talle armsaid laulusid, et murepilwed otsaeest taganešiwad ning rõõm rinda asus. Ka sureliste inimeste juurde tuli taewalik laulumeister alla, laskis oma imekannelt kõlada ja õpetas inimestele wanaisa tahtmise järele „pühapäewa keelt³⁵⁾ — kõrgemat kõnet — laulu ja luule kunsti. Wägewa mõjuga tungis tema laul kõikide südamesse, mitte üksi inimene waid ka terwe loodus õppis temast oma laulu wiisid. Tammiku puud pidišiwad jumala mahatulemise kōhinat meeles, laululinnud pidišiwad eesmängu meeles iseäranis õõpikk ja looke. Ta laulis taewa suurusest ja maa ilust ning inimese soo õnnest ja õnnetuselt ning lendas siis ülesse Wana isa eluhoonetesse, temale laulma ja mängima. Pühad kõrwad üksi wõiwad mõnelorra kõrgest ja kaugele ta mängu heali kuulda. Et inimesed laulu ära ei unustaks, saadab ta aeg ajalt oma käskjalad maa peale. Ta kui inimesed siis laulawad, tungib nende laul südame põhja ja ülesse jumalate eluasemele. Kui õnn jälle maapealistel nurmedel aset wõtab, siis tuleb Wanemuine weel korra tagasi³⁶⁾.

Teine jumalik felttimees oli Ilmarine³⁷⁾, kõige tarkuste ja kunstide jumal. Tema seisib kõige paremas mehe wanaduses ja jõus. Tema otsa eest paistis järelemõtlemine ja filmadest tarkus. Kõik kunstid iseäranis sepäkunst ja tuli ja wesi oliwad tema walitsuse all³⁸⁾. Ta tegi Wanemuise kasutütrele Sutale³⁹⁾, kes oma peigmeest Endelt taga leinas, kulbse filmawarju, mille filmade ettepanemisega kõik äraelatud armsad mälestused nii elutruult waimu ette tuliwad, nagu olešiwad nad tõeste weel käes⁴⁰⁾. Šea neitsi laenab ka oma filmawarju inimestele, et nad mälestuste läbi möödaläinud õnnepäewadest oma kurwastust wõikšiwad unustada.

Sõjajumal oli Turis, kes kõrges pilwedes oma taewapasunat kuulda laskis⁴¹⁾. Et Wanaisa, Uko, ehk Pikne ise ka müristas ning noolšid taewast alla saatis, mille eest kõik kurjad waimud põgenesiwad⁴²⁾, siis ei saa tema ametit ülemast jumalast Wanaisast mitte lahutada. Rahu ajal toodi temale elajaid ohwriks, sõjaajal aga wärwis inimesteweri ohwripaikasid⁴³⁾ sest siis ei leppinud Turis elajate ohwerdamisega⁴⁴⁾. Suba Šerodot kirjutab: Kõige auusamad ohwrid oliwad inimesed sõjawangidena. Sga 100 sõjawangi seast otsiti üks mees liisu läbi ohwriks. Ešiti raiuti ta parem käsi otsast ära ning weri walati ohwripaigale⁴⁵⁾. Ohwriks wälja walitud inimene pidi täitsa terwe ja ilma wigata⁴⁶⁾ olema.

Rõõmus ja lustiline noormees, alati lõbus ja ja wallatu oli Lämeküüne ning jahipidamise õune andis jahijumal Wiboaane. Peale nende oli weel weewalitseja Uhti, ja Luuleema, palju teisi weikšimaid jumalaid ning terwe legion häid ja halbu waimusid.

21. Maaad waimud.

a. Rõige tähtsam neist oli weewaim, mere-
 eht weteema⁴⁷). Temale ohwerdati ka weel ristiusu
 ajal. Sgal aastal sõideti mässawa mere kohale ning
 heideti wiina ja õlut laenetesse. Enne wõtnud ta
 iga aasta ise ühe nooremehe enesele ohwriks, aga sest
 saadik leppinud ta inimestega ära ja jätnud seda tege-
 mata kui noored mehed ise priitahtlikult talle ohwrid
 wiinud⁴⁸). Kalamehed hüüdwad nüüdki weel (Muhu-
 maal), kui saak hea on: „Olgu Jumal tänatud, täna
 on jälle mereema maha tulnud“⁴⁹). Weewaim on
 väga õiglane ja aitab inimesi, aga häda neile, kes
 petta katsumad ja ahnuse pärast temalt abi tulewad
 otsima. Kui üksford⁵⁰) üks waene puurauja oma
 firwe kogemata jõkke pillas ja ise kahju pärast kaldale
 nutma jäi, tõi helde jõewaim kuld- ja hõbe kirwed
 weest wälja ning pakkus neid mehele. Õiglane mees
 ei tahtnud aga muud kui oma firwest. Sellepärast
 linkis waim talle kõik kolm. Seda kuuldes läks üks
 rikas ja ahne mees jõe äärde, wiskas oma firwe mee-
 lega jõkke ning hakkas nüüd ka waese mehe moodi kae-
 bama. Kui jõest kuldkirwest näidati, hüüdis mees
 kohe, see on minu. Wihaga wiskas jõewaim kuld-
 kirwe jõkke tagasi ning ei toonud ka tema oma firwest
 enam wälja.

b. Maja ümber elasiwad head waimud maja-
 warjajad eht hoidjad⁵¹), hoonehoidjad eht õnnetoos-
 jad⁵²). Neilt loodeti kodust õnne ja auustati selle-
 pärast, kui ülemaid heategijaid. Neile ohwerdati
 pidude peal pidujoogist:

„Wahutu waga warjajale,
 Rauni õnne kandijale.“

d. Iseäralist õnne loodeti ussidest, keda kodus
 hoiti ning maja sõrbaks peeti. Ennemuistsete juttude
 järele on nad maja laste kaitssjad ja headegijad. Olai
 Magnus ütleb, et ussid Gesslaste juures nõnda taltsad
 olla, et lapsed nendega tihti ühest kaufist sööwat.
 Gesslane ega Lätlane ei tapa ialgi ussi ära⁵³). Kuu-
 riku jutus kuulame: „Metsast tuli uss wälja ja elas
 inimestega ühes majas. Ta mängis lastega ja need
 armastasiwad ussi⁵⁴). Neid kalliti hea meelega ma-
 jades, lasti lastele hoidjateks olla. Remad sõiwad
 lastega ühes mängisiwad nendega, kõnelesiwad nendega
 inimese keelel, hoiatasiwad neid õnnetu eest ning
 juhataisiwad neile wiimaks mõnda suurt waraudust
 eht linkiwiwad muud õnne⁵⁵). Ka wanadele tõiwad
 nad õnne, naistele kodus, meestele metsas. Sõjas
 jäi ikka see mees wõitjaks, kellel uss kodus oli. Kodu-
 ussid oliwad mitmet karwa. Rõige paremateks peeti
 walgeid ja finiseid, sest:

Walged wara jägajad,
 Sinisest süstist (jõudu) saadakse⁵⁶).

Üksi mustad ussid peeti õnnetu ees toojateks, keda
 waenlased salaja majasse kandisiwad, et nad seal kahju
 teeksiwad. Ka Kuriku jutus räägitakse finisest ussist,
 mida wennaste isa metsast leidnud ja koju toonud.
 Sellepärast olnud wendadel suur jõud, et nad malka-
 dega ja rusikatega waenlasi maha wõinud liia⁵⁷).
 Laewa mehed kandnud weel käesolewa aastasaja
 algul ussisiwad enestega laewa peal ühes, et õnn hea
 oleks⁵⁸).

e. Tinimeste teenistuses olivad waranduse kandjad waimud: Krat, Bedaja, Lendaja, Lulihänd, Pisu-händ, Puuk⁵⁸). Nemad warastasiwad oma isandatele wara kofku orjasiwad ahnuft ning olivad nõndasama nagu nende peremehedgi wana kurja teenistuses. Ühe niisuguse waranduse wedaja fümmitamise juures pidi see, kes teda enesele ihaldas saada, oma hinge kurjale ära lubama⁵⁹). Nende kofku kantud wara oli ülekohtune, mida õiglane inimene ei igatsenud. Nemad wõisiwad endid iga loomaks ehk asjaks muuta. Enamiste nähti teda jookswate tähtede, tuulekeerete, tuulehagade ja musta kule näol j. n. e.⁶⁰)

g. Paljupahemad ja kardetawamad olivad need waimud, kes kurja nõuga inimeste seas ümber hulkusiwad⁶¹). Nendest olivad iseäranis tuttawad: tondid ja kodukäijad, luupained ja maa-alused, näkid ja metsikud ning wiimaks wana tühi ehk sarwit ise. Need tungisiwad ikka paha mõtetega inimeste tööde ja toimetuste wahel. Neid meelitati ohwride läbi ehk hoiti targa sõnadega ehk pettusjega eemale. Metsik elas metsas ja tema käes oli loomade sigidus. Igal kewabel peeti tema auuks püha. Selle tarwis tuli küla rahwas seatud päewaks kofku, toppis mehe riided hõlga täis, mille peale wanem Metsiku terwe küla rahwa saatusel karjamaale kandis. Seal pandi ta puu otsa, mille ümber tantfiti ning ohwrid ja palweid toodi⁶²). Tema kaju tehti ka ruffi mihklubest ja seati kõrwalisesse kohta mõnda aia nurka ehk metsa pika puu otsa üles. Niisuguseid kujusid nimetati ka wilja neitsideks ja paluti neid: „Kulla neitsid, ärge tehke paha⁶³).

h. Kui kõwersfilm metsakaja⁶⁴) jahimehe ehk

rändaja ära effitas, siis sai see jälle õigele teele, kui ta paremale poole huikas ja ise pahemale poole läks ehk lusstilist laulu wilistas. Dõsi wõistasiwad teekäijat Teejättkajad, kes jalgade alt teed edasi kiskusiwad⁶⁵). Ubi selle wastu oli: saapad tagaspidi jalga!

i. Luupaine ehk luupainaja waewas inimesi ja elajaid, tallas neid õõfiti ja katsus ära lämmatada. Enamiste oli ta ikka kas mõne öela inimese ehk nõia waim, kes mitme surnud asja ehk ka elawa looma wõi koguni inimese näol inimeste peale tuli. Kui waewataw oma suurt warwast sai liigutada⁶⁶), siis oli luupaine wõim otsas ja ta pidi kaduma. Kui kõit augud finni saadi panna, kust ta ära wõis põgeneda, siis muutis ta ennast mõneks surnud asjaks⁶⁷). Kui niisugust asja wigastati, siis oli see inimene, kes luupaineks käinud niisamasugust wiga saanud. Üksford leiti hobuse peal suur nõõp nõel, mida kõwersaks murti. Hommikul leiti ühel wanal naisel jalawarwad suhu käänetud⁶⁸). Peeti niisugune asjaks muudetud luupaine finni siis muutis ta päewal ennast inimeseks tagasi, ning igauks wõis näha, kes ta olnud⁶⁹).

k. Kõige õelam pahadest waimudest oli Sarwit (wanapoiss, paharett, wanakõhn, tühi, pergel). Tema eluase oli all-ilmas⁷⁰), ning tema teenijad kõit pahad waimud. Rikkust ja wara on tal lõpmata nii et ta kulda külimituga wälja jagab⁷¹). Tema tahtmine on kuri, ta jõud suur, aga selle juures on ta „küla wafika farnane rumal“⁷²), nii et kõit targad, nõiad ja isegi ka igapäewased inimesed tema kurjad nõud kawaluse läbi tühjaks teewad. „Kawal Hans“ Gesti muinasjutus mängib temaga kui lollikesega ja wõidab teda

iga kihilveo juures⁷³). Igal pool on tema naerualune⁷⁴). Sunitisid ja müristamist kardab ta surma väärikiselt⁷⁵), kuke laul ehmatab ta iga ettevõtte⁷⁶) juurest tagasi ning hõbekuul võib ta maha lasta. Kristiusuga on temast kurat ning tema elukohast põrgu saanud. Inimesi omale saada, oli ta pea toimetus. Kõige paremine läks see tal korda ahnete juures, kelledele ta niipalju wara andis kui need aga tahtsiwad, mille eest nad aga oma hinge pärast surma temale pidiwad lubama. Seda kaupa pidiwad nad omalt poolt nimelise sõrme seest antud kolme tilga werega kinnitama⁷⁷) Oksinud inimestelt katsus ta wälja wiimise palgaks nende lapsi omale saada⁷⁸), astus hingede eest ka heameelega inimeste teenistusesse⁷⁹) ning wahetas ristimata lapsed oma laste wastu ümber⁸⁰).

22. Maailma loomine.

Ülemad jumalad elasiwad kaljuallas. Wana isa nimetas neid oma lasteks ja nad elasiwad kui wennad. Seal wõttis Wanaisa nõuaks ilma luua, ja enne kui lapsed magamast üles ärkasiwad, oli ilm juba walmis⁷⁵). Nüüd heitis loomise tööst wäsinud wanake puhkama. Selle aja sees wõttis Umarine tüki kõige paremat terast⁷⁶) ja tagus sellest taewa wõlwi, laotas ta üle maa ning kinnitas hõbedast tähed ja kuu sinna külge. Siis tõi ta Wanaisa eeskojast walgustaja ja pani selle sel wiisil taewa lae külge et ta seal ise üles ja alla... käib. Wanemuine tuli rõõmu pärast oma kandliga maa peale laulma ja mängima. Kõik laululinnud käisiwad ta jälgil, ja kuhu ta jalg

puutus, sinna tärkasiwad lilled; kus ta kiwi peal istus seal kaswasiwad puud ja laululinnud lassiwad nende otsa ja laulsiwad jumaliku laulikuga ühtlasi. Lämeküüne hõiskas metsas ja mägedes ja Wiboane katsus wiboga oma käe osawust. See kära äratas Wanaisa unest üles. Kui ta filmad lahti lõi ja enese ümber waatas, tundis ta weel waewalt oma loodud ilma ära, sest kõik oli hoopis teise näo saanud. Rõõmuga rääkis ta: „Lapsed, see on hea, mis teie olete teinud! Teie kohus on maad ilustada. Ma tahan elajaid ja inimesi luua, kes tema üle peawad walitsema. Aga teie peate inimestega sõbrust pidama ja nende jekka elama minema, et tugewam sugu sigiks, kes mitte kurjale wõitu ei annaks. Kurja ei taha ma mitte ära kaotada, sest tema on hea mõõtja ja kihutaja“⁷⁷).

23. Elu pärast surma.

a. Inimese hing ei surnud mitte ihuga ühes ära, waid elas taga haua edasi⁷⁸). Seda uskusiwad Eestlased niisama kui Soomlasedki⁷⁹). Et surmul tulewas elus mitte suurt puudust ei oleks kannatada, anti temale kõigetarwilisemad asjad ja ehted hauda kaasa⁸⁰). Weel 70 aasta eest pandi Saaremaal surmule peahari ja kirwes, nõel ja niiti puusarki ühes ning räägiti seal juures: „Mine nüüd teise ilma ja walitse Sakste üle, nagu need enne sinu üle on walitsenud“⁸¹). Ka söökisid ja jookisid on surmutele ühes pantud⁸²). Nende hinged rändasiwad maa peal loomade⁸³) sees ümber eht kohutasiwad inimesi kui tondid ja kobutäijad⁸⁴), ning aastas korra tuliwad kõik hin-

ged kogu tagasi, kus neid waiſſe auustamisega wastu wõeti ning sõõgi ja joogiga talitati⁸⁵). Tihti kuuleme lapſi wanematega kalmu alla rääkima ja neile haudadeſt wastuſid antama⁸⁶).

b. Nende tunnistuste järele ei wõi meie enam kaherahale jääda, et pagana aja Eſtlaſed hinge edaſi elamist pärast furma uskusiwad. Aga tumedaks jääb meile ſee, miſſugune hingeſe elu pärast furma oli. Soomlaſtel oli nende tarwis kaks kohta — õnne-
maa toonela ja kurb warjuelu maa — all — maanala⁸⁷). Maanalas ei olnud lõbu ega luſti, ei kuul-
dud ſeal inimeſte ega loomade heali, ei laulnud ſeal linnud ega haukunud koerad⁸⁸). Kõik käiſiwad waiſ-
ſelt ja kurwalt. Üks ainus kord aastas laſti hingeſe
ſealt maa peale omaste juurde tulla, kus neile ſel
ajal 9 päewaline waiſne pidu⁸⁹) peeti. Soome mytho-
logia⁹⁰) järele oli maanalas Mamma järw, milles
wee aſemele tuli lainetas. Seal oli tuli ka maa
peale toodud. Wainemõinen püüdis ſeal järwes kord
kala kinni, kelle ſiſikonnas tuli ſeiſis⁹¹). Kaugel põh-
jas woolas hirmus Inari jõgi⁹²), kus kõik pahad
waimud aſuſiwad ja igawene pimedus walitſes. Selle
riigi peremees ja walitſeja oli Maana, üks kõigewä-
gewam wõimus⁹³), miſ inimeſte üle walitſes ja mille
teſid ſurelikud ei tunnud. Iſegi Jumalatel ei olnud
tema üle wõimust. Tema ſeiſis kõrgemal headuſt ja
kurjuſt⁹⁴). Ta ei wõtnud ühtegi palwet kuulda ega
annud ühtegi ſüüdi andeks, ta ei maksnud headele
palka ega karistanud kurjategijaid, teda ei liigutanud
headuſ ega äritanud õelus, waid ta walitſes kui ſüda-
meta ſaatns kõikide üle üheſuguse waljuſega. Selle-

pärast ei toodud temale ka ohwrid ega palutud teda
kuſkil. Tema nimigi näib unuſtufeſſe langenud olema.
Wäga harwa leiame ta nime muinasjuttudes⁹⁵) ning
Kalewipojas kuuleme temast üksi kaks korda⁹⁶). Kõige
rohkem wiſtist leiame temast Dr. Bertrami Sma-
tariſ⁹⁷).

d. Toonela walitſeja, kuhu maanalaſt peafenud
õndsad hingeſed⁹⁸) wastu wõeti, oli Wanaiſa wõi Uto.
Tema wõttis nad oma riiki wastu, muutis nad kallis-
kiwideks ning pani nad ſiis enefeſe ehteks ümber laela⁹⁹).

B. Jumala teeniſtus.

24. Preeſtrid.

Nagu iſeenefeſtki mõiſta ei wõinud üleüldiſte pidude
ja pühade peal mitte igamees jumalatele ohwerdada
eга nende tahtmist teada ſaada. Sellepärast pidi ka
niisugusiſid inimeſi olema, kes preeſtri aſet täitſiwad
ja tema ametit pidaſiwad. Läti Hindrek ei räägi
oma kroonikas kuſkil preeſtriteſt, waid nimetab kord
üht tarka¹), kes Loreidas munga ohwerdamist juhataſ
ning hobuſe ſelga puhtaks laſtis pühkida, kui ſee elu-
jalaga üle oda aſtus. Herodot kirjutab aga ſel-
gemalt. Tema ütleb: Maa oli kihelkondadeſſe jagatud,
mille üle wanem walitſes, kes ohwerdamist kui ka püha-
del piduſtamisſi juhataſ²). Nyenſtädt kirjutab oma
ajaraamatus³): „Pagana kuningad olid ka nende
ebajumalate preeſtrid, ja sõjajuhatajad.“ Wiſtist täit-
ſiwad wanemad ühtlaſi ka preeſtri kohuſid, küſiſiwad

jumalatele suurtes asjades nõuu⁴⁾ ja kuulutasivad seda rahvale. Siiski aga on üks iseäralik seisus ka olnud, kes jumalate tahtmist ja waimude salawägefid paremine tundsiwad, kui teised surelikud. Need olivad targad, lausujad, nõiad. Nõidumise kunsti pärast olivad Gestlased kaugel kuulsad. Wulffstan arwas juba 9. aastasajal, et nad ise külma wõiwad teha⁵⁾, mis pärast furnud kaua matmata wõiwad seista. Igast ilma nurgast tulla sinna inimesi tarkade ettekuulutusi kuulama, kõige rohkem Hispanlased ja Greeklased⁶⁾. Zuba Herodot räägib Skitiidest, et nad wäga suured nõiad ja targad olla. Saigetele kuningatele pidiwad nad ütleva, kelle süü pärast nad haiged olla, kes siis tapetud saiwad: Ei teadnud targad süüdlast üles anda, siis kaotasiwad nad ise oma elu⁷⁾. Nõiduses olivad kõik Soomesugu rahwad kuulsad. Rootslased nimetasid Rweenisid Laplasteks (nõidadeks, sest et need nende kuninga poja Amundi kõige ta sõjawäega ära tapnud⁸⁾. Tarkade seas oli kolm klassi. kõige alamal seisiwad sõnatargad, soolapuhujad, lausujad, pobisejad ja sortsid. Sõna sees oli imetegew wägi ja niisuguste sõnade rääkimist nimetati lausumiseks. Sõnatark korjas õffi kuuwalgel 9 feltfi rohtusid ja keetis neist rohtu⁹⁾. Selle ja mitme muu imeliku abinõuu¹⁰⁾ waral toime-tasiwad nemad oma asju. — Sõnatarkadest kõrgemal seisiwad tuuletargad, tuuleema pojad¹¹⁾, kes tuule-tiivul ümber rändawad. Soome tuuslar¹²⁾ oli niisugune tuuletark. Kõige kõrgemal seisiwad Maanatar-gad, kes kõik nõidused wõisiwad nurja ajada ja korda saata¹³⁾, nii kuidas neil tahtmist oli ja kuidas inimesed seda oma kasuks jõudsiwad wõita. Niisugune

tarkus, salawägede tundmine ja nõiduse wõim oli wähebele osaks antud ning need wõisiwad seda wäge surmawoodil ainult ühele oma perekonna liikmele paran-dufeks jätta. Mihkli kihelkonnas elas mõne aja eest üks wanamees pagana aja preestri seisusest¹⁴⁾. Lapse-põlwes oli ta kord oma wanaisa wäljal ühe suure kiwi ees põlwili näinud. Tema läinud juurde ja küsi-nud, mis ta seal tegewat. Mihaga annud wanaisa talle mõõda kõrwu ning ütlnud: „Katsu et sa oma suu pead ja kellegile sellest sõnakestki ei lausu et mind siin oled näinud. Teia aga seda, et meie preestrite pühast sugust oleme ja sel wiisil oma jumalaid peame auustama.“ Mõned uuema aja uurijad on tõenda-nud¹⁵⁾, et pagana aja Gestlastel küll oma preestri seisus olnud ja et see wanema auga ühenduses seis-nud. Wanemad ajaraamatute kirjutajad räägiwad ka tihti Gesti rahwa juures auusamast seisusest¹⁶⁾, ilma et seda ütlesiwad, kes need auusama, kõrgema seisuse liikmed oleksiwad.

25. Kriiwe.

6—11. aastasajani elas Preissima rajal suur ja wägew paganate ülempreestar Kriiwe, keda paganad Elbest Emajõeni niisama auustasiwad, kui Katoliku usulised ristirahwa Rooma paawsti. Tema elukohta nimetati Komoweks¹⁷⁾. See oli juba wanemast ajast kui inimeste meeled mälestasiwad, Kriiwe eluase olnud¹⁸⁾. Kriiwet peetakse mitmelt poolt Littaawlaste ja Lätlaste preestriks, kuna Voigt¹⁹⁾ teda üksi Preisi rahwa omaks teeb, aga seal juures ometigi tunnistab, et tema riik

Ena jöeni ulatas, kus Gestlased elasiwad. Seega pidiwad siis ka Gestlased Kriiwet tundma ja auustama. See nimi tuletab elawalt Krewini ehk Kriiwitschi rahwast²⁰⁾ meelde, kes wanal ajal Gestlaste Idunapoolsed naabrid oliwad ning seal kohal elasiwad, kus Kriiwe elupaik oli. Krewini keel tunnistab lähedat sugulast Gesti rahwaga. Isameie palwe algab Krewini keeles näituseks nõnda: „Meggi ise taiwas, jadku elka sinu senna. Kulop meggi tiwi siwukikki; Siwu meele se igganka, kui taiwas ni kas ma belli. Meggi arma leipe anna meli tennawa“ j. n. e.²¹⁾ Kas see Kriiwe mitte just Kriiwitschide wõi Krewinide oma ülempreester ei olnud keda wahest ka Gestlased, Liw-lased ja Kuurlased kui oma sugulaste ning ka ise oma usuülemat auustasiwad? Krewini rahwa riismeid elab praegugi weel Kuuramaal Bauske linna lähedal²²⁾. Sellest ajast saadik kui Kriiwe ära kadus, lõppis ka üks tähtjas ajajärg Läänemere paganate elus. Näib nagu oleks temaga kõik kokkuhoidmise waim rahwaste seast kadunud. Wanema aja sõdades leiame enamiste ifka Liw-lased, Gestlased, Kuurlased, Semgallid j. n. e. ühes koos²³⁾ waenlaste wastu astuma, aga Saksja ordu wastu sõdiwad Liw-lased, Kuurlased ja Gestlased üffikult ja ilma plaanita. Kas see nähtus ei puutu wahest Kriiwega kokku, kelle arahawitamisega üks üleüldine rahwa pühadus lõhutud sai, mis teda enne wõerastega nagu ühels perekonnaks oli teinud? Riisugune rahwaste üleüldine pühadus ei olnud sel ajal sugugi wõeras. Slaawlaste jumalate linn Nowgorod Ilmeni järwe kaldal oli Wolhomi jõe, Ladoga järwe Neewa jõe ja Baltimere läbi Soomlastega

ja nende preestritega²⁴⁾ ühendatud. Idunapoolsede Soomlaste pühapaik oli Saaremaal mis kuni 12. aastasaja alguseni põhjarahwaste esimene ohwerdamise koht oli. Keset saaremaad Salli mõisa all on praegu weel üks weike järw kõrge walliga ümber piiratud²⁵⁾, keda kaua aega ühe kustunud tulepurtskawa mäe suuks on peetud²⁶⁾. Järwest räägiti, et ta ilma põhjata olla ning Dr. Luce²⁷⁾ ei olnud oma lapse põlwes tal tõepoolest ka põhja leidnud. Pärast poole olla ta aga üsna madalaks jäänud. Järwe pikkus ja laius on umbes 60 sammu, wall 20 jalga kõrge pealt 10 sammu lai ning lehtpuu metsaga kaetud²⁸⁾. Suba Tacitus räägib oma kirjades ühest pühast paigast ühe saare peal kõrge walli ja kauni metsafalgaga ümber piiratud järwe ääres²⁹⁾, kus Kedinid³⁰⁾ kõik ühes koos maa-ema³¹⁾ auustamas käiwad, kes nende usu järele inimeste saatust juhatab. See sünnib kõik Salu ehk Kaali järwe kohta. Kas nüüd Kaali järw just põhjamaa rahwaste üleüldine ohwripaik oli, keda ei wõi meie tõendada, aga nõnda palju mõime ütelda, et neil wistist üks üleüldine pühadus oli, millest mitmed rahwad osa wõtsiwad. Mõne tõendab oma põhjamaa paganauisu ajaloos³²⁾, et Soome preestrid mitte üksi Nowgorodi, waid ka Romowe Kriiwedega läbi käinud ning et õhtumaa rahwaste peafogupaigas Rügeni saarel esialgu Soomepreestrid olnud³²⁾, — Kust on nüüd Kaali nimi järwele saanud? Indias toodi hirmsale surmajumalale kelle nimi Kali³³⁾ oli, weriseid ohwrid. Wanad Iiri ja Schotimaa paganate templid on just niisamasugused olnud, nagu meie jaanilinnad ning Kaali järw Saaremaal³⁴⁾ Iiri ja Schoti-

maal elavad Keltid seda kaugelt Gesticlaste sugulasteks peetakse³⁵). Et mõlemate rahwaste kodu Aasia on, siis võiks arvata, et nad sealt mõned usukombed ühes on toonud. Tõendada ei või meie seda mitte.

26. Templid.

Templid ei olnud pagana aja Gesticlastel mitte. Rõpu kihelkonnas on küll üks wana tempeli rufu leitud, kuhu weel minewal aastafajal ohwerdati ja pagana kombe järele pidustati³⁶), aga seda ei või pagana aja Gestic templiks pidada. Gestic jumalate teenimise ja auustamise paigad oliwad mäekingud kauni metsafalkadega, mida hiiedeks kutsuti. Hiiede peal kaswasiwad pühad puud (jee-puud), millede küllest keegi otfa ei tohtinud murda³⁷). Püha paik oli aia läbi metsloomade eest kaitsetud ning ohwriks toodud waranduse hoidmiseks oliwad wahid aia taga, kes ühtki hinge oma loaga püha paika ei tohtinud sisse lasta³⁸). Sinna wiidi ohwrid, seal tehti palweid. Rõige kuulsam hiis oli Hiiumaal, kuhu kaugelt kokku käidi, sest seal elas kõige püham Jumal³⁸). Seal peeti kõige suuremad ja lõbusamad hiiepidud³⁹), kus muude lõbude hulgas hiiekiigul ka kiiguti⁴⁰). Sellest on saar ka oma nime saanud⁴¹). Kreuzwald seletab aga Hiiumaa nime nõnda ära, et see hiudest (hiiglastest-suurtest meestest)⁴²) tulnud, sest et seal tänapäewani weel suured inimesed olla⁴³). Pühaid paikafid või hiisi oli väga palju, wististi igal kihelkonnal, linnal ehk suuremal külalgi, kus ohwerdati ja jumalate õnnistust paluti.

Ohwripaigad oliwad kõrged künkad⁴⁴) hiimetsades ja Uku kiwid⁴⁵) metsa tukkade ääres⁴⁶) ning ohwriks toodi milja, kõitsuguseid loomi⁴⁷), nagu weisid hobuseid, lambaid, koeri j. n. e., hõbedat kulda⁴⁸) ja ka inimesi⁴⁹), aga wististi üksi sõjawangisid ja ostetud ehk riisutud inimesi⁵⁰), kes ilma wigata oliwad. Herodot kirjeldab pikemalt, kuidas musta-tuue kandjad (melanchlanid) seda teinud⁵¹). Nemad walinud selleks iga 100 sõjawangi pealt liisu läbi ühe mehe wälja. Gesticte raiutud ohwri parem käsi otfaft ära ning siis walatud weri ohwri paigale⁵²). — Hiisugustel kohtadel oliwad wististi ka jumalate kujud üles seatud. Ohwre mäel Gesticmaal olnud Taara kuju, mis sealt ristiusu preefrite eest ära peideti ning Saaremaale üteldi lendanud olewat⁵³). Seal raiufiwad risti usu preeftrid ebajumalate kujud maha⁵⁴) ja paganad paniwad väga imeks, et nende seest werd ei jooksnud. Biarmi rahwastel oliwad jumalate kujud, kelledel kuldaus ohwrite wastu wõtmiseks süles seisis⁵⁵). 2. aastafajal kandfiwad Gesticlased oma sõjariistade külles kultide kujusid⁵⁶), milledest nad jumalate warju ja kaitsemist waenlaste eest lootfiwad. Saarlased ise wisafiwad oma jumala Taarapita kuju linna wallist alla⁵⁷), kui nägiwad, et see neid aidata ei jõudnud. Tallinnas Gesticmaa wana asjade kogus on üks weike Gestic jumalakuju ning Tartu õpet. Gestic feltfi museumis mitmed weiksed riided, mida weel käesolewal aastafajal Tõnise wanale andeks on toodud. Ehk suudawad juba need näitused seda arwamist põhjendada, et pagana aja Gesticlastel ka omad jumalate kujud oliwad.

27. Ohwer ja palwe.

Ohwrite läbi loodeti jumalate heldust enese poole wõita ja wiha ära pöörda. Sellepärast ohwerdati iga suure toimetuse eel, nagu sõtta minnes. Selleks toodi ohwriloom kokku tulnud sõjawäe ette ning tapeti ta seal ära. Langes ta paremale poole, siis oli õnn nendega; pahemale käele langemine tähendas õnnetust ette⁵⁸). Ka liisk⁵⁹) ja mitmed muud märgid kuulustatiwad tulewikku ette, mida nii kaugele teada taheti, kui maapealne elu ulatas. Mis pärast seda sündis, see oli saatuse asi, mida keegi wõimus, ei ka jumaladki, muuta ei jõudnud. Sellepärast leiame ka ainult palweid, mis maapealse õnne ja hea käekäigi kohta käiwad, nagu:

„Tule, tule tuulekene
 Käi hella hingekene,
 Lõõtsu looja leiukene,
 Wii wetta wilja pealta,
 Rastet kaera kõrre pealta:
 Wli wihmalla idaneb,
 Rohi märjalla mädaneb!“⁶⁰).

Ehk jälle palwe Piiske wastu:

„Woods⁶¹) Piikne! Härja anname palwuses kahe sarmega ning nelja sõraga, künni pärast, külwi pärast: õled wast, terad kulb! Lõuka mujale mustad pilwed, kannu suure soo ja laia laane peale. Anna figitawat ilma, mee hoogu meile kändjale, külwajale. Püha Piikne, hoia meie põld hüwa õlge all, piik hüwa pea otsas ning hüwa tera sees!“⁶²).

D. Pühad.

28. Nasta.

Wanade Gesilaste aasta oli 13 kuud¹). Nagu päike päewa ja tähed öö mõõtjad oliwad, nii oli ka taewa kuu aja mõõtja. Uue kuu loomisega algas ka uus kuu, ning selle järele sai aasta 13 kuud pikk. Mil aastat arwama hakkati, seda ei ole teada. Nädala arwamine on wististe ristiusuga tulnud ehk on ta ka warem Slaawlastelt saadud²). Niisama ei ole ka see kindel, mitu päewa efsialgu nädalas oli. Arwata wõiks, et neid kõiges neli oli, sest nelja päewa jaoks on Gesti keeles oma nimed: (Esmaspäew, teisipäew, kolmapäew, neljapäew), kuna Reedi ja laupäew wana Norra keelest näitawad laenatud olema³). Niisama küsitaw on, kas neljapäew ühtlasi ka pühapäew ei olnud, sest neljapäewa pühitsemine on meie ajani kestnud ja mitmel pool tehti selle päewa õhtul kõiksuguseid ebausku kombeid⁴). Kes üleilmliste wägede ühendusesse soowis astuda, see wõis seda üksi neljapäewa õhtutel teha⁵) Wanal ajal pidi sel päewal iseäraline tähtsus olema, et ta pühaks pidamine weel nii kaugele meie ristiusu aja sisse on ulatanud. Kui neljapäewaline nädal kord olemas oli, siis pidi see wäga wanal pagana ajal olema, sest seitsmepäewaline nädal ei ole mitte enam ristiusust wõtetud, waid oli juba enne ristiusu tulemist tuttaw. Seda näeme wanast Saarlaste kalendrist⁶). See on wistist pagana aja pärandus, sest et seal weel aastast 13 kuud arwatakse. Nga ometi leiame seal ka juba 7 päewalise nädali, reede,

Laupäewa ja pühapäewaga. Pühapäew oli pagana ajal tuttam⁷⁾ ja mõeti ristiusu nädala püha nimeks.

29. Suuremad pühad.

a. Tähtsamaid pühasid aastas oli neli. Sügisel kui ööd kõige pikemad ja pimedamad, pühitseti hingede aega⁸⁾, mis 9 päewa kestis⁹⁾. See oli tõsine leina aeg. Igal pool walitses waikus. Sel ajal lasti furnute hinged iga aasta lord igawast warju-riigist maanalaft maa peale omaste juurde. Kõik inimesed jäiwad tubadesse, keegi ei teinud tööd ega läinud kodust välja. Põrmandule laotati hõled maha, et astumine ehk mõne asja kulkumine kolinat ei teeks, ja kõneldigi waikse healega, sest armsad kadunute hinged tahtsiwad ju oma waikses järelemõtlemises ekfitamata olla. Ka kardeti müristamise jumala¹⁰⁾ wihaseks saamist, kui mitte waikselt ei elatud. Sai ta hingede käest kuulda et maa peal kära on tehtud, siis saatis ta tulemal suwel müristamist ja wälku kätte maksma. Sellepärast katsuti sel ajal võimalikult wagusi elada ning hingede jaoks pandi sööki ja jooki välja et nad inimestega rahul mõiksiwad olla ning toonela walitseja ette kaebdusi ei kannaks.

b. Ühtlasi peeti see püha müristamise jumala Kõo auuks, keda wistist ka Tõuks ehk Tõuluks nimetati¹¹⁾. Mõnel pool, näituseks Wirumaal, hüüti seda püha Tõu-pühaks ning peeti weel sel aastaf ajal Tõu-õhtuid¹²⁾. Et see püha ristiusu Kristuse sündimise pühaga pea ühe aja sisse langes siis on sellele endisest pagana aja Tõu pühast ka weel nimi jäänud.

d. Teine oli rõõmus Uku püha kewade öö ja päewade ühepikkusel, mil loodus pikast talwe unest jälle ärkama hakkas. Uku¹³⁾ oli tuule ja tormi, hea ja halwa ilma isand, tema saatis wihma ja päikese paistet ja tema käest tuli õnnistus ja sigibus. Tema ette kummardas põllumees wilja wäljal ja meremees merel. Igas majas oli Uku waff, kuhu temale andeid toodi ja igal külal ehk talul Uku kivi, kus peal kewade pärast lõikust wilja ohwerdati. Looma tapmise juures toodi kõige pealt Ukule ohwrit Uku kivil. Uku püha pühitsetiwad iseäranis naised suure ilu ja kombetega, sest ka naiste sigibus oli tema käes. Püha laupäewal kaeti aitas laud kõigesuguste aasta andidega. Seal oli liha, wõid, kalu, kooka, leiba, tangu mett j. n. e. ning mõdu. Nende toitube keskel seisis Uku waff, kuhu pereisa igast wiljast kõige paremat sisse pani.

Uku wakale wajuma,
Kaane alle kerkimaie,
Woodu kaisu paisumaie.

Sigimata naised pandi õõsels aita Uku waka juurde kinni, kus nad targa sala nõuu järele tempusid tegi-
wad. Hommiku wara enne päewa tõusu juba käis peremees kõik põllu piirid läbi, ja waatas, kas kõik korras on. Kui kõik wiirastuseta leidis, ruttas ta rõõmuga kodu, kutsus pere koku pidule, kes jumalast ülejäetud palukesed pidusöögiks tarwitas. Kolme päewa järele mõttis peremees wiljad Uku wakast välja ja pani teise wilja sekka tagasi, et ka see jumalate õnnis-
tusest osa saaks. Noorikud wiisiwad Ukule pulma-
päewal ehk kui noortjugu oli sündinud, Uku wakasse ohwrid. Uku pühal joodi rohkem kui ühelgi muul

pühal. Sellest pidukombest on wististe „Maarja puna joomine“ meie päewani järele jäänud.

d. Kolmas püha oli suwine rõõmu ja lõbu püha, mis Wanaisale suwise pööripäewa ajal peeti, mil Koit ja Hämari igaweses nooruses armastuse õnne maitsewad, nii et õo nende palgete rõõmu särast walgust saab. Sel pidul ühendas õnn wana ja noort neiu ja peiu, meest ja naist. Kaugelt sõbrad nägiwad üksteist siin aastate järele. Wanad südamed läksiwad kadunud päiwi meele tuletades nooreks ja nooruse sõjendam päikese kiir elustas neid. Lühike, lendam õie aeg tuletas aga ka nooruse kiiret kadumist meelde ning liginewa wanaduse toeks tehti abielulepinguid noorte inimeste wahel. Mõdukannud käisiwad ringi, lillepärjad katsiwad kogumise paika, tuleleegid loitsiwad kinkudelt, laulud igatsusest ja armastusest ehk sõjadronest ja wõidu rõõmust kõlasiwad pidulise rõõmuga läbi waike õo.

e. Neljas suur püha peeti sügisel õo ja päewa ühe pikkusel sõja jumala Turriise auuks. Rõige pealt ohwerdati õõsi tulewalgusel üks oinas iseäralise kombega sõjajumala auuks, siis kõneldi ehk lauleti kangelaste ja wanemate wapratest tegudest noorematele waimustawaid lugusid, et noored sõjamehed neist omale eesmärgi wõtaksiwad. See püha oli nagu kaunis isamaalik kool, millest osa wõtta igamees enese kohuseks pidas. La kestis ühe ainsa õo.

VI. Hariduse seis.

30. Kunst tööd.

Haridusest nüüdse aja mõõdu järele ei wõi meie kõneleda, sest seda ei olnud kellegil põhja pool Europas elawal rahwal. Kui Sakslased Liwimaale tuliwad, siis leidsiwad nad täitsa harimata rahwad eest. Aga enne seda oliwad nad kõrgemal hariduse astmel olnud¹⁾. Seda tunnistawad mitmed riismeed, mida wali aja-hammas ära pole jõudnud häwitada¹⁾. Gekslased tundsiwad kunst-töösid. Surnud maeti rikka warandusega maha²⁾. Nende haudadest leitakse mitmesuguste töö- ja sõjariistade seas wäga kenaid brongse ehteid³⁾ ning kaunid sawipotid, kus sees surnute tuhka⁴⁾ ehk söõki⁵⁾ hoiti. Need on oma maa töö⁶⁾. Pottisid ei saadud kaugelt sisse tuuagi; selleks oliwad nad liig õrnad. Metallide tundma õppimisega siginesiwad sepad rahwa selka, kes oma kunstis kaunis kaugele on jõudnud⁷⁾. Rõõgi kunsti tööde tarwis oli oma jumal — Ulmarine, kes ise suuri kunsttöösid tegi⁸⁾ ning kõigi kunstide üle walwas. Tema sepa wafara all walmi-nes terve sinine taewawõlw eluandja päikese, särawate kuldtähtedega ja sätendawa hõbe-kuuga⁹⁾ ning tema töö oli ka Wanemuise kasutütre Zuta kuld-filma wari¹⁰⁾. Gekslasel on sepp täna päewani meistri asemel¹¹⁾. Wanal ajal oli nende pea töö sõjariistade walmistamine. Mõned nendest awaldawad juba kaunist osawust¹²⁾.

Suurte tööde selka wõime linnade ehitused lugeda. Zuba materjali wadamine üksi oli hiigla töö, kui arwame, et ühe ainsa linna ehitamiseks ligi 100,000

koormat¹³⁾ kiva waja oli. Ja niisuguseid linnasid oli igas kihelkonnas vähemalt üks¹⁴⁾. Teine suur töö on sildade ehitamine põhjatumatest soodest läbi linnade juurde¹⁵⁾ ning maanteed¹⁶⁾ kindlal maal. Teed läbi soode olivad enamiste tamme pakkude¹⁷⁾ peale tehtud, mis otseti maa sisse olivad löödud.

Saarlased ja ranna-Gestlased ehitasiwad ise enesetele laewad, milledega nad kauged mered läbi sõit-
siwad¹⁸⁾. Oma ehituse wiisi poolest olivad nad kahe-
sugused: sõja- ja kauba ehk rööwlaewad¹⁹⁾. Sõja-
laewu oli neil sadade kaupa. 1211 aastal kaotasiwad
Saarlased ja Ranna Gestlased Koima jões 300 suu-
remad sõjalaewa²⁰⁾ ning 4 aastat pärast seda kuule-
leme neid jälle 200 laewaga²¹⁾ Sakslaste wasta
sõtta minema.

Oma aja haridusest wõib üksi see rahwas täitsa ilma olla, kes metsades ehk niisugusel maal elab, kus ta teiste rohkem haritud rahwastega kokku ei puudu. Gestlased elasiwad aga mererannal ning pidiwad wõerastega kokku puutuma, kui neil selleks ka tahtmist ei oleks olnud. Aga nende oma kasu juba widi neile seda soowitawaks tegema, sest wõerad maksiwad nende kauba eest head hinda. Pealegi käis wana-aeagne suur hommikupoolne kaubatee (Müsturweg) Gestlaste ja Liwlaste maalt läbi Hommikumaale²²⁾. Skandinawlaste ja Byzanzi linna wahel oli elaw kaubaühendus, nii et kõik Skandinawia ja teiste põhjamaarahwaste kaupmehed, kes Bahemerid kaudu hommikumaale ei tahtnud reisida, Düüna jõe kaudu oma asju ajasiwad²³⁾. Nendega puutusiwad Gestlased kokku maal ja merel ning läbikäimine wõerastega tõi isegi mõista ka oma

ja o selle aja haridust ühes ja laiendas filmaringi. Merewaigu pärast otisiwad kauged lõunapoolsed rahwad²⁴⁾ Gesti ranna üles ning tegiwad tutwust ja sõbrust Gestlastega²⁵⁾, sest et wägivallega kaubariisumiseks kaupmeestel jõudu ei olnud. Isegi wägewad Rooma keisrid pidasiwad nendega sõbrust²⁶⁾ ning watasiwad kirjugi²⁷⁾. Nikkust — suuri loomakarjasiid²⁸⁾, kallid kasutaid²⁹⁾ ja metsloomade nahkasiid, hõbedat³⁰⁾ ja kulda³¹⁾ leiame nende juurest juba pagana ajal.

31. Tähe teadus.

Kauged meresõidud töiwad nagu iseenesest mõista, hea jao ilmade tähelepanemist ning täheteadust ühes. Inimesed lageda mere peal olivad sunnitud taewa tähti tähele panema ja nende seisju järelle oma teed seadima. Tähtis taewas oli ju öösel nende ainus teejuht ning seda teejuhti tundsiwad nad väga hästi. Kelch³²⁾ ütleb imekspanemisega, et Gestlased täheteaduses kaugemal olivad, kui seda uskuda wõiks³³⁾. Palju tähtede ja tähekujude nimesid³⁴⁾ on weel tänapäewani suust suhu elanud ning wanad inimesed rekendawad weel praegugi tähtede seisusest aega ja kohta. 70 aasta eest olivad kord mitmed Saarlased, kes hulga paatidega merel kalu püüdnud olivad, öösel merele jäänud ja rahulikult magama heitnud. Öhtul oli ilus ilm olnud, aga öösel tõusis häkiste kange torm ja lume sadu ning kui mehed ärkasiwad, ei näinud nad enam kuskil endid peasta. Ühe lootliku seest oli üks kalamees kord ühte tähte wilgatama näinud, mille järele ta kohe teadis, kus rand seisab. See

paat peastis enese randa, kuna kõik teised, kes mistist seda tähte ei näinud, merel hukka saivad³⁵). Niisuguse julgusega tunneb Saarlane ka ühest ainsast tähest oma seisukohta! Taewa tundmisega õppis pagana aja Gesticlane ka juba ilmasid õigeste ette nägema, mis niisama meie ajani on kestnud. Rahwal on hull teadusi ilmade kohta ja palju neist on aranagemise peale põhjendatud ning on sellepärast kaunis õiged ning käivad uue aja teadusega ühte³⁶).

32. Kirjakunst.

Kirjutamise kunsti tundmist ei ole Gesticlaste juurest leitud, vähemalt ei ole sellest kusil ajaraamatus räägitud. Ka see jääb meile seletamata, kuidas Rooma keiser Theodorich suur 5. aastajaja lõpul Gesticlastele kirja³⁷) kaasa andis, kui nad kirjutamise kunsti ei tunnud? Natuke selgust selle pimeada asja sisse toob meile wana Saarlaste kalender³⁸), kust kirjamärksid leiame. See imeline kalender on pagana aja pärandus. Juba wanemad ajaloo kirjutajad³⁹) on sadade aastate eest teda rahwa käes näinud. Tema tundemärk, mis ta suure wanaduse kui ka selle eest räägib, et ta kellegi teise Europa rahwa oma ei wõi olla, on ta aruldane aasta arajagamine 13 kuuks. Kellegil teisel rahwal ei ole 13 kuud aastas. Kaldea rahwal oli wanast 11 kuud ning Gesticlastel koguni 19 kuud⁴⁰). Mehhiikanlastel oli see arm otse ümber pöördud. Nemad armastivad aastas 28 kuud ja kuus 13 päewa⁴¹). Kust wõtsiwad nüüd Gesticlased oma 13 kuulise aasta,

mis nii mõtterikkalt ja õigemine kofku seatud, kui meie praegune korratu 12 kuuline aasta? Ehk meie küll praegusel ajal veel seda rahwast ei tea näidata — ütleb üks meie praeguse aja õpetatud mees⁴²) — kes aasta 13 kuusse ja kuu 28 päewasse jagas, fiiski ei ole Gesticlased ialgi oma nii täielist kalendrit ise wälja mõtelnud, waid teda laenanud. Jah, nõnda katsuwad mõned õpetatud mehed ka meie ajalgi veel kõik, mis natuke waimu tegewust nõuab, meie esi-rahwalt ära waielda. See on nõnda ütelda uurijate haiguseks saanud. Gesticlastest enestest ei wõinud midagi mõistlikku tulla. Nende muinasjutt „Roit ja Hämariit“ oli Gestic rahwa tarwis liig hea, sellepärast oli ta Greeka keelest laenatud⁴³); sõna „Sumal“ ei wõinud nad ise sünmitada, sellepärast on ta Hebreä keelest wõetud⁴⁴), isegi meie Pärnu linna nimi olla Rootslastelt saadud, sest Rootsimaal on ühe maakoha nimi Perno⁴⁵). Sukka kudemise olla Sakslased ja Rootslased meile laenanud⁴⁶) jne. jne. Nüüd on aga õnnetus suur, et rahwast leida ei ole, kelle käest Gesticlased oma imelise kalendri oleksiwad laenanud. Siärne⁴⁷) ütleb: seda on nad Rootslastelt saanud. Meie aja õpetlane⁴⁸) lisab finna juurde: See on wäga õige, et Rootslased oma kalendri Gesticmaale on toonud, aga fiiski jääb see ära seletamata mõistatuseliks, kudas Gesticlased oma 13 kuud 28 päewaga ja 45 tähtpäewa Skandinawia kalendrisse on wõtnud. Ometi räägib ta kõige pealt ise selle armamise wastu ning ütleb⁴⁹), et Gesticlased selle Skandinawia kalendri juba Nastiaast Mongolide ning Hiinlaste käest ühes toonud. Imelik on aga see, et ei Mongolid ega Hiinlased oma aega taewa kuude järele

ei arma, nagu Gesticlased enne ristiusu süa jõudmist. Et need seletused meile mitte selgeks ei jõua teha, miks see kalender mitte Gesticlaste oma ei või olla, siis ei ole meil asja teha võeraks pidama hakata. Mitmest Soome-Gesti sugu rahvastest, näituseks Jürjanidest, teame, et neil oma kirjatähed ⁵⁰⁾ on olnud, millega nad mitmesuguseid asju üles tähendasiwad. Ka Gesticlastest ütleb Supel ⁵¹⁾: Nad mõistawad imeks-panemise väärt osawal wiisil keppide ja pulkade peale sadasuguseid asju ülestähendada ja alal hoida. Mis märkide waral tähendasiwad nad neid sada sugu asju üles? Kas need ei olnud wähest niisama sused märkid, nagu nende kalendris nädala päewad üles on tähendatud?

Wael üks asi räägib selle eest, et Soomesugu rahwad ja wähest ka Gesticlased kirjatähti on tunnud. Kuulus Soome uuriia Castrén ⁵²⁾ leidis kaugele Siberimaalt Minufinski maakonnast ⁵³⁾ Soome sugu rahwaste haudadelt hauakirju kiwide sisse raiutud. Pärast Castréni surma on prof. Aspelin ⁵⁴⁾ neid haudasid ja hauakirju uurimas olnud. Kirjad on koguni isäralised ja võerad. Aspelin on 4 niisugust hana kirja 848 tähega ära joonestanud ning ühes toonud. Nende seas on 43 isesugust märki. Mõlemad uuriia on selles kindlas arwamises, et need Soome sugu rahwaste hauad on ning rehkendawad nende wanadust 3000 aasta peale. Aspelinile on weel mag. Appelgren appi läinud. Kui nad nende kirjade saladused torb kätte saawad, siis wähest saame kuulda, kas meie esivanematel on kirjatähti olnud wõi mitte ja kas nad on mingil wiisil oma mõtteid kirja panna oskanud

wõi mitte. Wähest suudawad nad Soome-Gesti halli muinasaja sisse walguse kiiri saata ning meile mõndagi mõistatust seletada.

33. Luule ja arstimise kunst.

Luule poolest on Gesti rahwas väga rikas. Laulud oliwad tema trööstijad kurwastuses ja õnne ülen-dajad pidupäiwil. Nasta sajad läbi helisesiwad laulud Gesti hurtsikutes ja wainudel, aga keegi ei pannud neid tähele. Alles meie aastasajal hakati neid üles kirjutama. Esimest hakatust sellega tegi Rosenplänter 1818 ⁵⁵⁾ ning S. Neus 1852 ⁵⁶⁾. Maani järele tööle hakkas juba Dr. Fählmann ⁵⁷⁾ ning tema on meie Kalewipoja laulule põhja pannud, kuna Dr. Kreutzwald ⁵⁸⁾ pärast Fählmanni surma meile walmis Kalewipoja lugulaulu 1857 ette pani. See oli sündmus, mis Gesti rahwale ühe hoobiga kultura ajaloos hoopis teise seisukoha andis.

Kirjanik Dr. Bertram wõrdles Kalewipoja ilmumisel õpetatud Gesti seltsis Gesti rahwast sandiga, kellele üteldakse, et ta kuninga poeg olla ⁵⁹⁾, sest mis sused teine asi olla weel olemas, mis kindlamalt ja wasturääkimatalt ühe rahwa ajaloolisest tähtsusest tunnistada, kui kangelase lugulaul (Epopöe) ⁶⁰⁾. Saksa muinasjutu kirjanik Jakob Grimm oli väga waimustatud, kui ta Gesti rahwa epose Kalewipoja oma kätte sai ⁶¹⁾. Kalewipoja ilmumine oli ühe uue, tähtsa aja-järgu algus. Waimustusega astusiwad nüüd haritud rahwa pojad isamaa tööle, asutasiwad „Gesti kirjameeeste seltsi“ ning hakkasiwad kõige pealt meie sel kor-

ral weel weikest kirjawara kaswatama. Seltsi kaua-
aegne president Dr. Hurt, keda Dr. Kreuzwalbi wälja
antud Kalewipoeg iseäralise wainustusega oli täit-
nud⁶²), hakkas nüüd suure hoolega rahwalaulusid kor-
jama, milledest ka 7 annet juba trükis on ilmunud.
Mõne aasta eest laiendas ta oma korjamise tööpõllu
nii, et sellest üleüldine wanawara korjamine wälja
tuli. Ligi 700 kaastöölisi⁶³) rahwa seast on talle
laulusid, muinasjutte, wanusõnu, mõistatusi, usukombeid
ja kõik, mis milgi wiisil wanawarasse puutub, wäga
suurel armul kätte saatnud, nii et ta käsil kirjade kogu
juba mitme tuhande poogna⁶⁴) peale ulatab. Juba
aastate eest, kui wiimane üleüldine wanawara korja-
mine weel alanud ei olnud, paniwad kodumaa õpetat-
tud mehed⁶⁵) Gesti laste luulerikkust wäga imeks. Pariisi
õpetatud seltsis⁶⁶) on Gesti wanawarast kui arulda-
sest nähtusest kõnet peetud ning tema korjajale auus-
taw õnnesoow Peterburisse saadetud. Oma esiwane-
mate peale wõime meie uhked olla. Meie oleme üks
nendest kuuest rahwast⁶⁷) ilma peal, kellel oma rahwa
lugulaul (epos) on. Mitte ükski meie rahwa wanad lau-
lud, waid ka muinasjutud ja usk on imekspanemist
äratanud, mis wõeraid tihti selle otsufelle on awatele-
nud, et need mitte tema oma, waid wõerastelt laena-
tud olla⁶⁸). Kui meie wanawara ait kord kõigile awa-
tud saab, küll siis mitmedki wõereti kohtumõistjad sel-
gust saawad ning oma eksitust ära tunnendad. — Kui
kõrget lugu Gesti laste laulust pidas, seda näeme juba
sellest, et ta laulu pühapäewa keeleks nimetas ning et
teda Jumal ise õpetas⁶⁹). Laul wõitis waenu ja tun-
gis südame põhja. Kui Gesti laste kord Läti kantslist

ilusat laulu kuulsiwad, jätsiwad sõdimise seisma ja lät-
siwad lepitatult koju⁷⁰). Kõrge ja püha oli talle oma
laul ja muinasjut ning wana aja mälestus⁷¹).

Arstimist haiguse korral toimetati kolmel wiisil:
1) nõidumise wõi sõnade, 2) nõiarohtude ja 3) loo-
muliste rohtude läbi⁷²). Arstid oliwad targad, lau-
sujad nõiad. Nende juurde läksiwad haiged, tegiwad
nende õpetuste järele ja wõtsiwad nende rohtusi sisse.
Haigused oliwad kas maast saadud, kurja silma tehtud
ehk hiiest antud⁷³). Kui haiguse põhjus eesti wälja
oli uuritud, siis algas arstimine, nagu haigus tarwi-
tas. Kõige kolme haiguse seltsi wasta anti abi sõnade
lugemisega ehk nõiarohtudega. Saawasid ja muud hai-
gusid, millede haatus mitte arusaamata ei olnud paran-
dati loomuliste rohtudega. Peaasi oli füüsi kunst,
sõnade lugemine ja nõidus. Nõiduses ei olnud mitte
ükski Gesti laste, waid kõik soomesugu rahwad⁷⁴).
Norwegi rikkad ja suurestsoost mehed saatsiwad oma
pojad Soomlaste juurest nõidust õppima, sest seal oli
nende nõiduse kunsti ülikool⁷⁵). Thoner Hund peas
Bjarmide käest nõia kunsti abil ära, mis ta Soomlaste
käest õppinud⁷⁶). Ka Bjarmid ise, ehk nad küll Soome
sugu rahwas oliwad, käisiwad Soomemaal nõidumist
õppimas⁷⁷). Kõige suuremad arstid tundsiwad ikka
nõiakunsti saladust ja parandasiwad inimest selle abil⁷⁸),
mis weel tänapäewai ulatanud.

B. Muinasjutuline ajalugu.

34. Sisesejuhatus.

Igarahwa ajalugu algab ¹⁾ muinasaja udus. Aga paksemalt kui kellegi teise rahwa ajalugu, katab muinasaja lugu Eesti minewikku. Kuulsatel kadunud ja praegu elawatel rahwastel oliwad oma ajaloo kirjutajad ²⁾, kelle kirjad juba wäga wanast ajast teadusi toowad. Neil ei ole neid olnud, ja kui meie siiski muinasaja pimedusesse pilku tahame heita, siis need raasufesed kokku korjame, mis siin ja seal ka meie esi-ajaloo kohta on leida. Kõige rohkem raasufesi leiame Skandinawia ja Daani ajaloo kirjutajatelt ³⁾. Nende rahwaste seast tõusiwad juba wäga wanal ajal julged meresõitjad, kes kõik mered läbi purjetasiwad ning igale maale kartust külwasiwad, kuhu nad oma rööwihimus ulatasiwad. Nendest siginesiwad terwes Europas karde-tawad meresõitjad, Wikingid ⁴⁾ ning mere kuningad ⁵⁾, kes ialgi tahmaste palkide all ei maganud, waid suwel ja talwel mere peal asusiwad, kuna Wikingid talweks kuulsate kuningate kodadesse elama asusiwad. Nende waprust ja julgust ning imelisi juhtumisi lauludes kiideti. Neist lauludest sigis wiimaks suur põhjarahwaste lugulaul „Edda“ ⁶⁾. See on hallikas, mille järele Gooti, Daani ja Rootsi ajaloo kirjutajad Journandes, Sago grammatikus, Johannes Magnus, Peetrus Olai, Snorre Sturlesson ja teised oma tööd on walmistanud. Wanemad Liimi ajaloo kirjutajad, nagu Thomas Hiärne ⁷⁾, Moritz Brandis ⁸⁾, Kelch ⁹⁾ tarmitawad neid sõnumid, kuna mõned uuemad ajaloo kirjutajad ¹⁰⁾ neist

midagi üles ei wõta. Neil on selleks kaks põhjust: 1) pole nende asi Eesti rahwa ajalugu nii pikalt kirjutada ja 2) usuwad nad, nagu Daani uuema ajaloo kirjutaja Dahlmann ütleb, et wanemate kirjanikkude sõnadest üht aimusiti uskuda ei wõida ¹¹⁾, sest nemad olla muinasjuttude järele rääkinud, ilma et neil teisi ustawa-maid hallikaid oleks olnud. See on aga wistist efektus. Gooti ajaloo kirjutaja Journandes ütleb oma kuningaga Hilimari reisist Skiidide sekka nõnda: „nagu seda wanades lauludes pea ajalooliku kindlusega üteldakse ja mis ka tubli Albarius, Gootlaste kirjanik, oma tõsises loos jutustab ¹²⁾. Josefus on ka wäga usaldataw annolift, kes ikka tõtt räägib j. n. e.“ Ka Kaveunas, kes 886 elas ¹³⁾, nimetas oma hallikateks mitme Gooti kirjanikkude nimed ¹⁴⁾, keda praegu keegi ei tunne ega kelle kirju nüüd keegi pole näinud. Skandinawia kui ka Gooti kirjandus wõis juba 4 aastasajal algada, mil Gooti kirjatähed üles leiti ¹⁵⁾. Et nii wanad kirjad nüüd kadunud on, seda ei wõi imeks panna, sest nad oliwad puu lauakeste ehk puukoore sisse lõigatud ¹⁶⁾ ja kui neid ka kiwi sisse raiuti, siis otsiti seals mõimalikult pehmed kiwid, et töö mitte liig raske ei oleks. Sellepärast ei wõinud neist midagi üle 1000 aasta tagasi ulatada. Daanimaale asus juba selle aastasaja algusel üks selts põhjamaa wanaaja uurimiseks, kes muude tööde seas ka kõik Skandinawia sõnumed kõige wanemast ajast läbi on katsunud, puhastanud sorteerinud ning selle juures leidnud, et neil mitte üksi Euroopa, waid ka Ameerika ajaloo kohta wäga suur tähtsus on ¹⁷⁾. Meie wõime terwe rea tähtsate merste nimesid nimetada, kes Skandinawlaste sõnumid

ajaloo kohta tähtsaks on arvanud¹⁸⁾, mis peatsime meie siis neid tähele panemata jätma, kuna nemad pea ainsad on, mis meie muinasajast teadust annavad! Meie ei taha ka sugugi kõiki seda, mis seal leiame, kui selget kulda ette kanda, ei, vaid kui muinaslugu kõnelda, nagu seda iga rahva ajaloo kirjutajad oma ajaloos¹⁹⁾ teevad. Selle juures on aga kõige pealt üks suur kimbatus. Skandinawia sõnumed lähewad uskumata wana aja sisse tagasi. Nad algawad juba Abrami ajaga! Meie aja teaduse mehed peawad seda wõimatuks ja panewad nende ajaloo hakatust 2 aastajaja sisse pärast Kristuse sündimist²⁰⁾. Olgu sellega lugu kuidas ta on — aastaarwude ehituse pärast ei wisata weel lugu ennast kolikambriisse. Meie anname need arwud, kuidas wanad ajaloo kirjutajad²¹⁾ neid ülestähendanud ning lisame siin ja seal juurde, mis suguse aja sisse meie aja õpetlased²²⁾ neid sündimusi paigutawad. — Suured ajaloo uurijad ei ole neid sõnumid mitte ära heitnud, vaid seltsid asutanud, kes kõik kokku korjavad, mis sellel põllul ial weel leida on. Ja nad on meile ka mitmed teadmata asjad awaldanud. Nii on teiste seas ka see selgeks saanud, et Ameerika maa ammu enne Kolumbust Europa meresõitjatele tuttav oli²³⁾. Selle järele wõime nüüd ka koerakoonukate juttude sündimist enestele ära seletada²⁴⁾, kui koera nägudega inimeste — ahwide peale mõtleme.

I. Wabad Gesticlased.

35. Sigtuna linna ehitamine.

a. Siggo. Gesticlased, Liwclased, Kuurlased ja Semgollid olivad rööwihimulised ja julged meremehed, et niisuguseid teisi kuskil enam ei olnud²⁵⁾. Nad käiswad arusagedaste Rootslasi ja Gootlasi riisumas ning laastasiwad maad sel wiisil, et Rootsi kuningas Siggo, esimene selle nimega, aga juba wiies kuningas Rootsimaal, nende eest kaitsmiseks Mäleri järwe äärde ühe linna ehitas. Seda linna nimetas ta oma nime järele Sigtunaks²⁶⁾. See oli ilmaloome aastal 2004²⁷⁾. 500 aastat pärast seda ei ole Gesticlastest midagi isäralist kuulda, wistist käiswad²⁸⁾ nad ikka wanat wiisi Rootsimaad riisumas, mille eest ka uus linn ei kaitsenud. Mälised tülid Gootlastega, mis ligi 400 aastat järgi mööda lestsiwad, riisusiwad Rootslaste jõuu nõnda ära, et Gesticlased²⁹⁾ nendega tahtmist mööda wõisiwad mängida.

b. Beriko (2493). Mõlema Riigi tülid olivad mõlemad rahwad nii ära wäsitatud ja tüütatud, et nad nüüd ühtlasi noore kangelase Beriko kuningaks walisiwad³⁰⁾ ning selle läbi oma riigid ühendasiwad. Tema katsus kõige pealt ühendust ja rahu seespool kaswatada, kutsus alamad riigipäewale kokku ning seletas neile, mis kahju Gesticlased³¹⁾ ja teised neile selle läbi wõinud teha, et nad ühte ei ole hoidnud. Nende maenlased ei saada aga ka nüüd puhkama, sellepärast olla tarwis nende uhkust murda, neid oma alla heita ning kurja kätte maksa. Rahwast oli

Kuninga tark kõne sel wiisil waimustanud, et ka naised ja lapsed ühes sõtta läkswad³²). Gootlandi Saarelt saadeti kolm laewa waenlasi luurama — üks Gesti, teine Kuura ja kolmas Ulmerugi³³) maale. Range torm ajas aga kõik kolm laewa Ulmerugi randa. Warsti läks luurajatel korda üht laewa selle sõnumiga kuninga juurde tagasi saata, et waenlased peale tungimist ei tea karta ning et Beriko paremat aega argu enam oodaku. Ta nagu mesilaste pere³⁴) tuli Beriko wägi Ulmerugide peale, kes suure waprusega kawa wastu sõdiswad. Kui nad aga ära nägid, et nende jõud Gootlaste ärawõitmiseks liig weike ja nõrk oli, siis põgeneswad nad oma küladesse, paniwad oma majad põlema, wõtsiwad waranduse ühes, ning rändaswad maalt hoopis wälja. Gootid asusiwad tühjaks jäänud maale elama, ning asutasiwad enestele sinna uue riigi. Nega mööda wõitsiwad nad weel mitmed teised rahwad ära, kuni wahwa Berikon 2532³⁵) sõjas langes.

36. Kuurlaste ja Gestlaste ühendus.

a. Wõidetud rahwaste seas oliwad ka Kuurlased. Beriko järele oli nõrk kuningas Raptus, Gootide walitseja, kelle lühikesel walitjuse ajal wäga palju sõdasid sees ja wäljaspool riigi piirid peeti. Kui tema järele Augis 2535³⁶) kuningaks waliti, siis andsiwad awalikult teada, et nad Gooti iket enam kauem ei taha kanda ning ta eneste õladel maha wiskawad. Nad lootiwad oma suurte soode, metsade ja jõgede peale, mis neid waenlase tugewuse eest pidiwad kaitsema. Augis wõttis oma sõjawäe kokku ning läks Kuurlaste

wastu, aga ta langes ise hulga oma waprimatega Kuurlaste wastu sõides. Sellega aga ei lõpnud sõda ega jäänud Kuurlased wõitjateks. Niipea kui kuningas surma sõnum laiali lagunes, waliti kobe tema poeg

b. Amalus (2556) uueks kuningaks. Temaga kaalus sõjanim Gootide poole ning Kuurlased saiwad alla heidetud. Aga wabas põlwes harjunud Kuurlased ei tahtnud wõrasta iket kanda, waid kihutasiwad ka Gestlasted ja Liwlasted Amaluse wastu üles. Gestlasted, kes sel ajal kellegi wõera riigi alamad ei olnud³⁸). Kartsiwad, kui naabrid Kuurlased ära saawad wõidetud, siis wõiks nende käsi wahest ka nõndasama pahaste käia ning töotasiwad sellepärast Kuurlastele appi minna. Aga sellega oliwad nad märgist mööda lastnud. Kui Gootid sellest ühendusest kuulsiwad, palusiwad nad õhtupoolset³⁹) Gootid ja Rootslased enestele appi. Ta Rootsi ja Gooti kuningas

d. Gotilla ühendas enmast hommikupoolsete Gootidega ning kaks wägewat kuningat tuliwad suure sõjawäega Gestlaste ja Kuurlaste peale ning sundiswad neid oma alamateks. Nad pidiwad nüüd niisasti Amalusele kui ka Gotillale maksusid maksema. Wastu tõrkujatele Kuurlastele pandi kahetordne maks peale. Nõnda pidi üks majajärgi poja ühe ja sulase teise kuningas teenistusesse andma³⁹) ja ka maksusid kabele poole maksema. Aga Gootide alla ei jäänud Gestlasted ega Kuurlased kawa, sest juba järgmise kuningas

e. Godarichi (2590) ajal läkswad Gootlaste sifimised tülid nõnda suureks, et üks osa koguni maalt wälja rändas omale nut eluasest otsima. Tema poeg

g. Filimer (2618) rändas terve rahwaga lõuna

poole Skitide peale, sõdis nendega kaua aega ning jäi wiimaks (2637) sinna elama⁴¹⁾. Wistist olivad Gestlased, Liimlased ja Kuurlased warsti jälle endid maksudest ja sõnakuulmisest wabaks teinud, ning nüüd tuleb rohkem kui 200 aastane wähe aeg mil meie neist midagi ei kuule.

37. Soomlased ajaloo s.

a. Gram ja Signe. Daanimaal walitses ilma aastal 2881⁴¹⁾ esimene Daani kuningas Dani pojapöeg Gram⁴²⁾. Tema tegi palju kuulsaid tegusid, heitis Rootslased ja Gootid oma alla ning läks ka Soome kuningat Sumbuli⁴³⁾ ära wõitma. Sellest sõjaplaanist ei tulnud midagi wälja, sest enne kui sõda lõppis, õppis ta kuninga ilusat tütar Signet, tundma hakkas teda armastama, pani sõjariistad maha ja tegi waenlasega rahu. Ta lubas oma abitaasa enesest ära heita ja kihlas ennast Soome kuningliku piigaga, aga ära wõitmise jättis ta hiljema aja peale. Sumbul ei pidanud aga sõna, waid andis oma tütre Saksi kuninga Heinrichile naiseks. Gram oli parajalt Norra kuninga wastu sõjas, kui ta kurwa sõnumid kuulis. Kohe ruttas ta Soome maale. Kuninga majas peeti parajalt pulmi. Gram läheb halwas riides pulma kotta, kus teda keegi ära ei tunne. Seal laulab ta walusaid armastuse laulusid ning waatab üksifilmi kuninga tütre otša, neab naiste kerget meelt kes teda kui kangelast õnnetuks teinud. Nüüd tunneb Singe ta ära. Aga fell filmapilgul kargab ta üles ja lööb peigmehe tema sõbrade käte wähele furnuks. Siis wiis ta oma armas-

tatud Singe enesega ühes Daani maale. Sellest abielust sündiswad talle kaks poega Guthorm ja Hading. Rootsi, Norra ja Gooti kuningas

b. Swibdager, kellega Gram juba enne oli sõdinud, ehk see küll tema wäimees oli, tuli wiimaks oma äia peale, wõitis ta ära, tegi talle otša ja wõttis Daani maa oma walitsuse alla. Daani riigi õiged pärandajad Guthorm ja Hading kaswasiwad waesufes ja wiletsas elus meesteks. Nende õde, Rootsi kuninga abitaasa palus oma meest nõnda kaua, kuni see wennaafete peale halastas ning

d. Guthormi jälle Daani kuningaks pani, aga selle tingimisega, et see temale maksusid maksaks ja teda oma isandaks tunnistaks. Tema noorem wend

38. Kuurlaste wõit.

a. Hading, Daani kuninga noorem poeg aga ei wõtnud oma õemehe armupakkumist wastu. Tema mõtles selle peale, kuidas oma isa ülekohtust surma lord mõrtsukale kätte wõiks maksa. Sellepärast jäi ta siis parem oma endise wiletsa elu sisse, kui et isakodus elades wõera alandawat iket oleks kannud. Ta korjas enesele wäge, tegi ühe nõia juhatusel järele⁴⁴⁾ kuulsa mererõwli Siiseriga weresõbrust⁴⁵⁾ ja läks siis Düüna kaldale riisuma kus ta sellesama nimelise linna⁴⁶⁾ ära wõitis ja kuninga

b. Sanduanuse wangi wõttis. Linna ärawõitmiseks tarwitas tark kangelane iseäralist kawalust. Ta lastis hulga kobulindusid kinni püüda, sidus neile põlewad kääsnad kaela ja lastis nad siis lahti. Linnud lenda-

siwad oma pefadesse ning süütafiwad sel wiisil linna puumajad põlema⁴⁷⁾. Selle järele wõitis ta Gesti rikkad⁴⁸⁾ ära. Nende kuningas ostis ennast nii palju kullaga lahti, kui ta ise kaalus⁴⁹⁾. Kui ta sel wiisil omale jõudu ja rikkust oli kogunud, läks ta Rootsi kuningale mõrtsuka palka kätte maksma. Gootlandi saarel tuli lahing. Sading wõitis ning tappis oma demehi ära. Warsti sellejärele suri ka ta wend ning Daani troon langes tema kätte 2890. Kullad teod kihutafiwad noort kangelast wõeraid maid ära wõitma. Ta tuli oma sõbra Liiseriga selfis Kuura kuningas d. Lokkeri kallale. Aga kuurlased löiwad ta mehed põgenema. Sading ise saab haawatud ja langeb Kuurlaste kätte wangi. Kuningas Lokker annab talle aga armu, käib temaga wäga wennalikult ümber ja wiib tema siis, kui ta haawad ära on paranenud, ta oma laewade juurde tagasi, milledega ta koju tagasi purjetab. Ühe teise sõnumi järele on tema Kuurlaste juures wangis olles, kui need ta ära tunnud, surma mõistetud, millest ta ennast ühe nõia abiga põgenemise läbi peastnud⁵⁰⁾. Selle juhtumise järele sõdis ta veel palju teiste rahwastega, aga Gestlastesse ja Kuurlastesse ei puutunud ta enam mitte. Kas ta seda wahest Kuuramaal wangis olles ei olnud tõutanud, see on teadmata. 33 aasta walitsuse järele poos ta enese ise ära, kui kuulda sai, et ta kallid sõber Rootsi kuningas Sunding ära oli surnud.

30. Kuura kuningas Darno.

a. Froto. Sadingini järele sai tema poeg Froto Daani kuningaks. Niisama nagu ta isa, jänunes ka

tema kuulsate tegude järele. Rõige pealt tahtis ta Kuurlasi oma alla heita. Kui Darno sellest sõnumid sai, kutsus ta oma rahwa kokku ja rääkis neile: Waadake, mu armsad alamad, üks tugew waenlane, kellel suur ja hea sõjawägi ja lõpmata palju wara ja rikkust on, tahab meie wastu sõdima tulla. Minu arwamine on see, et meie mitte talle wastu ei lähe ega awalist taplust ei alga, waid et meie teda nälja läbi ära wäsitame ja wälja ajame. See ei tee meile kulu ning nälginud waenlast wõime pärast kergelt ära wõita. See on meile igapidi parem kui omalt poolt näljaga talle wastu paneme ja mitte sõjariistadega. Ja misjughes sõjariistad oleksiwad ka terawamad, kui meie neile toitu ei anna? Näljast figib päris kaff, mis mehed maha wõtab, ja niisugune nälg on hirmus. Mis aitab see kõik, kui ühel ka nii suur ja uhke malewa on, kui tal aga seda ei ole, millest elada wõib! Just sel wiisil wõitleme meie tugewamalt kui kõige parema malewaga waenlaste wastu, kui meie waguft jääme. Nõnda wõidame meie waenlased ilma werewalamata, rahuga ära, ja kas see ei oleks mitte ilus ja kaunis? Sel wiisil ei ole meil kahju karta ning oleme ikka julged. Mina ütlen, istume meie ise rahulikult kodus ja saadame nälja oma eest wälja tapluswälgale. Kui see ei peaks aitama, noh, siis on meil ka ikka veel aega küllalt mees mehe wastu sõdima minna, ja meie kasu on see, et meil siis nälja läbi nõrgaks jäänud wastastega tegemist on, kelle arawõitmise mitte raske ei wõi olla. Läheme sellepärast oma linnadesse eest ära, teeme need veel kindlamaks ja laastame ise maa ümbert ringi paljaks. Siis ei wõi waenlased kaua maale jääda⁵¹⁾.

Rui kuningas Darno oma kõne oli lõpetanud ja ära seletanud, et nad muul viisil võidu saamise peale ei võida loota, võeti ka nõuks, tema nõuu järele käia ning kõik, mida kaitsta ei arvatud jõuda, ise ära hävitada, et waenlased muud midagi eest ei leiaks kui lageda maa. Rui Kuurlased oma maa laastamisega walmis olivad, siis läks kuningas nendega kõige kindlamsse kantsi, kuhu toidu tagawara mitmeks ajaks kokku oli weetud.

Froto tuli warsti peale selle Kuuramaale ja piiras oma suure wäega linna ümber. Kõik tormijooksimised linna peale olivad asjata. Kuurlased paniwad nii wapraste wastu, et Froto juba wõitmise lootuse pea maha jättis. Aga seal tuli targale waenlasele kawal nõuu. Ta lastis salaja oma laagrisse sügawad kraawid kaewada ja mulla kornidiega nõnda ära kanda, et Kuurlased midagi ei märkanud. Siis saiwad kraawid pealt halja rohuga kinni kaetud, nagu oleks kõik kindel maa. Nüüd läks ta oma sõjawäega kantsi alt ära, nagu oleks tal nõuu sõdimist katki jätta. Rui Kuurlased seda nägiwad, tuliwad nad kantsist wälja sõjamoona riisuma. Häkiste pööris Froto oma peljupaigast tagasi, surus Kuurlased oma sala kraawide peale, kuhu nad hunniku kaupa sisse langefiwad ning ära saiwad tapetud ehk wangi wõetud. Wõit oli täieline, ning Kuurlased saiwad Daani riigi alamateks.

40. Kuningas Harduan.

Kuurlaste ärawõitmise läbi oli Froto uut julgust ja wõiduhimu saanud. Enne kui oma sõjawäega kodu

tagasi pööris, kus ise mässamine lahti oli, läks ta weel Gestimaad ära wõitma. Seal piiras ta Kotala⁵²⁾ linna ümber, mis jõe kaldal seisis ning sellepärast wäga raske ära wõita oli. Ra siin leidis ta nõuu. Ta lastis jõe suurte kraawide läbi kuivaks, et seest läbi linna kallale wõis minna. Sõda Wenelastega sundis teda Gestlaste ärawõitmist pooleli jätma. Rui ta Polotski kuninga ära oli wõitnud, tuli ta uuesti Gestlaste peale ja piiras nende kuninga Harduani tema linnas sisse. Naiste riides läks Frotol korda linna sisse saada ning wärwawad oma sõjawäele lahti teha. Harduan põgenes oma waraga laewade peale. Wõitja aga oli Harduani tüdart näinud ning tahtis teda omale naiseks saada. Sellepärast pakkus ta Gesti kuningale rahu, andis talle ta riigi tagasi, ning sai tema tütre enesele abikaasaks⁵³⁾. Warsti peale selle läks ta Rootsi kuningaga tülisse, kutsus Preisilased, Gestlased, Kuurlased ja Liwladased enesele appi ning hakkas temaga sõdima. Aga Rootsi kuningas wõitis ja Froto langes sõjawäljal.

41. Uus waen Gestlastega.

a. Rui Rootsi kuninga poeg Hotbrod Froto asemele Daani trooni peale oli saanud, hakkas ta neile kätte maksmise peale mõtlema, kes enne Daani kuningaga tema isa wastu sõdimas käinud ning sel wiisil nuhtlust ära teeninud. Tema esimene asi oli sellepärast kõik oma mehed kokku wõtta ning Gestlasi, Liwlasti, Kuurlasi ja weel teisi, kes miimsest suurest sõjast Rootsimaa wastu osa wõtnud, ära wõitma minna. Terwe Rootsimaa tuli talle appi ning nüüd

nüüd langesiwad kolm suurt rahwast Daanlased, Rootslased ja Gootid ühes koos weikeste Läänemere rannal elawate rahwaste peale ning heitsiwad nad oma alla — suure werewalamise järele. Aga see allabeitmine ei kestnud kauemaks ajaks. Kodused tülid tegiwad nii palju tegemist, et wõeraste rahwaste peale aega ei saadud mõteldagi ega neilt maksusid sisse nõuda. Nüüd tuli aeg, mil üks kuningas teise järele walitsuse oma kätte sai, aga warsti jälle ära tapeti. Nõnda oli Siarwarus ainult ühe päewa kuningas⁵⁴). Sel wiisil läksiwad 100 aastat mööda, kuni wiimaks kuningas

b. Gother jälle Gesticlasi oma alla läks sundima, aga ise nende wastu sõdides langes. Nüüd tahtsiwad ta Kuurlased, Rootslased ja Slaamlased endid Daani walitsuse alt wabaks teha, ei maksnud enam maksusid, waid kogusiwad sõjamehi wastupanemiseks. Aga Gotheri poeg

d. Korik (Röderich) 3252 ühendas Rootslased ja Gootid Daanlastega ning tuli siis suure wäega ka Läänemere äärseid rahwaid oma⁵⁵) alla heitma, mis tal suure waewaga wiimaks ka korda läks. Uuesti wõidetud rahwad oliwad ainult nii kaua Koriki alamad, kui ta weel maal oli. Nii pea kui Daani, Gooti ja Rootsi sõjawäed maalt wälja läksiwad, tegiwad nad endid jälle wabaks.

42. Paremud päewad.

a. Atilo. Koriku poeg waper ja julge noormees Atilo, kes 3336 oma isa järele Rootsi kuningaks sai, tuli sõjawäega Gesticmaale⁵⁶) ning tegi Gesticlastega

rahu, mille eest need temale Daani kuninga Bermundi wastu sõdima tuliwad. Bermund sai Rootsi kuningale maksusid maksuma sunnitud. Aga ta lastis selle eest Atilo salaja ära tappa. Tema poeg

b. Botuuld (3366) oli tige kuningas, kellest Gesticlased, Siwmlased, Kuurlased ja teised rahwad lahti tegiwad, mille wastu ta midagi ei wõinud parata. Riigi sifimiste tülide pärast põgenes ta ära Kuuramaale, kus ta palju wiletsust nägi⁵⁷). Sealt tagasi Rootsimaale tulles suri ta warsti ära. Tema järele tuli Botuuldi pojapoeg

d. Karl 3408, üks pehme loomu ja hea südamega walitseja. Tema ei puutunud Gesticlastesse, waid lastis neid oma enese walitsejate all rahulikult elada.

43. Gesticlaste wõit ja wabadus.

a. Grimmer, hirmus werejänuline tyrann, sai heasüdamega Karli surma järele 3456 Rootsi kuningaks. Oma alamate Rootslaste ja Gootide käest kiskus ta nii suuri maksusid, et sellest wanafõna sai: nüüdis rahwast kui Grimmer. Sellest polnud mehel weel üksi küll, mis ta oma alamate käest sai, waid ta saatis ka oma saadikud Gesti ja Siwi rahwa juurde ning nõudis ka nende käest maksusid. Aga Gesticlased ja Siwmlased, kes teadsiwad, et tema oma alamad temaga sugugi rahul ei ole, lükkasiwad ta nõudmise uhkelt pilgates tagasi, ja kogusiwad oma malewa koku ning läksiwad Rootsimaale temale seda julgust kätte tasuma. Kui Grimmer kuulda sai, mis nõuu Gesticlastel oli, hüüdis ta oma alamaid enesele appi. Aga

neid andsiwad talle wastufeks: „Saada nüüd kuld ja hõbe enese eest sõdima, sest et sa neid kallimaks pidasid kui oma truid alamaid.“ Nüüd nägi kuningas ära, et ta alamad teda maha olivad jätnud, ja ta katsus oma elu põgenemise läbi peasta. Waenlased ajasiwad teda nii kaua taga, kuni wiimaks kätte saiwad; riisusiwad kõik ta wara ära, ning poosiwad ta ise raud ahelatega kõrge wõlla külge üles⁵⁸). Nüüd tahtsiwad wõitjad weel terwet Rootsi riiki ära wõita ja oma alla heita. Sõdaõhtu aimates waliti ärapööbud kuninga poeg

b. Torido 3496, kes hoopis teist laadi mees oli, isa asemele ning see läks terwe sõjajõuga waenlaste wastu ning lõi nad tagasi. Suure rikkuse ja waraga tuliwad Gestlased ja Liwlased koju tagasi, kus nad kaua rahus elasiwad. Kord käiswad Saksid ja Dobotritid⁵⁹) wäeülema

d. Selderi juhatusel Gestimaal riisumas, aga selle juures jäiwad nii hästi Gestlased kui ka Liwlasjed ikka priiks, ja nende priius kestis ligi 300 aastat, mille aja sees neist ajalugu midagi ei räägi.

44. Uus wabaduse kitsendamine.

a. Erik. Ilma loomise järele aastal 3745 sai Erik Rootsi, Gooti ja Daani kuningaks. Ta ei olnud ne nede riikidega weel rahul, waid tuli määratu sõjawäega Gestlaste, Kuurlaste, Liwlaste ja Wendide kallale, kes ilma wastu panemata heaga alla heitsiwad ja terwel ta walitsuse ajal lahti saada ei katsunudki. Aga kui surm Eriki silmad kinni oli wajutanud ning ta poeg

b. Lindorm 3796 kuningaks sai, kutsusiwad nad Wenelased appi ning langesiwad Rootslaste ja Gootide peale. Lindorm ehmatas niisuguse hätilise peale tungimise üle ära, kogus ruttu nii palju sõjawäge kofku kui sai ning ruttas neile Jütimaale wastu, kus nad riisusiwad ja rüüstasiwad. Gestlased ja Liwlased taganesiwad oma abilistega laewade peale ning tegiwad, nagu sõidaksiwad nad koju tagasi. Aga ometigi purjetasiwad nad Rootsi maale riisuma ja rüüstasiwad seal nõnda kaua, kuni Lindorm uue sõjawäe kofku ajas ning mitme palawa lahingu järele nad wiimaks suure kahjuga maalt wälja kihutas.

d. Umbes Kristuse sündimise ajal wõitsiwad Daani kuningas Froto ja Rootsi kuningas Erik Gesti kuninga Dagoni suure sõjanäega ära.

Kristiusu aeg.

45. Kuningas Olimar.

a. Gfimesed kristliku aja aastasajad läksiwad mööda, ilma et suurt tähtsust Gesti rahwa kohta ajaraamatutes seisaks. Aastal 82 kuuleme, et Filimer raskete sõdade läbi Gesti maa ära wõitnud ning et tema poeg Nordian ei Gestlaste ega teisi ära wõidetud rahwaid enese all ei jõudnud hoida. Tema ajal tõusiwad kaks Kuura kuningat

b. Amund ja Loодо üles, kes omale suure wäe forjasiwad ning mitmed naabri rahwad oma alla

heitfiwad, nende seas ka Rootslased. Alles Galdanus, kes aastal 190 Rootsi kuningaks sai, jõudis Kuurlaste iket maha puistata. Alles 3. aastasaja sees⁶⁰⁾ kuuleme jälle Gestlastest. Sel ajal oli neil kuulus ja wägew kuningas

Olimar⁶¹⁾, kes ennaft Sunnide kuningaga Daanlaste wastu sõtta minemiseks ühendas. Daanimaal oli sel korral kodus ise trooni pärast tüli.

d. Froto III sai 7 aastafelt kuningaks, ehk tal küll üks wanem wend Ali oli. 10 suurt sugu Daanlast oliwad tema kaswatajad ja riigi walitsejad. Noor kuningas kutsus enesele peale Daanlaste ka weel Norwegid ja Slaawid appi. Olimari all ei olnud Skandinawia sõnumite järele mitte wähem kui 5000 laewa kuues jaos ja igas laewas 300 sõjameest. Siiski wõitis Froto Gesti kuninga Olimari ja Sunni kuninga Suni määratu suure laewawäe merel ära ning oli teega Gesti, Saare ja Kuuramaa peremeheks saanud. Peale selle wõitis Froto ka nende maawäe 7 päewalises lahingus ära ning heitis 70 Sunni kuningat⁶²⁾ oma alla. Kõigile neile rahwastele andis ta nüüd ühesugused seadused ning pani Gesti kuninga Olimari, Hobgardi⁶³⁾ ja Dago Gestimaa üle. Froto riik ulatas nüüd Wenemaast kuni Rheini jõeni ja wägew kuningas pani oma kuld käerõngad mitmes paigas oma suure riigi rajades rahutäheks kalju sisse üles⁶⁴⁾.

46. Üks Gesti kangelane.

Olimari ja Dago järele, kes mõlemad Gesti kuningad oliwad, pani kuulus kangelane

Larkader ehk Starkater⁶⁵⁾ oma imewägewate tegudega kõik põhjamaa rahwad imetlema ja ajaramatu kirjutajad räägivad temast imeasju⁶⁶⁾. Tema heitis kardetawa mererööwli Bemoniiga ühte ning reisis, nagu pärast rändajad rüütlib, pea terwe Euroopaläbi. Igal pool sai ta hiilgawale wõidule. Mitmel pool heitis ta rahwaid enese alla. Rahewõitluses oli ta muudugi igakord wõidumees. Kui ta kord Wenemaale läks, paniwad Wenelased kartuse pärast jalasõnged wälja, et kutsumata külalised jalgupidi otsa läheks. Aga Larkader õpetas oma mehed puulompidega käima, nõnda et maha pandud rauad jalgadele midagi wiga ei saanud teha. Larkader oli sündimise poolest Gestlane⁶⁷⁾. Ta on mitmes asjas Kalewipoja ja Tõlli sarnane. Tema suurtest tegudust räägitakse paar sada aastat, nagu oleks ta nõnda kaua elanud. See annab tema eluloole wäga muinasjutulise näo, aga ta pikka iga seletab see, et kaks Larkaderit on olnud⁶⁸⁾. Gsimese Larkaderi poja Stormerki poeg oli jälle Larkader. Nende mõlemate teod on kokku wõetud ning ühe mehe omadeks peetud. Sel wiisil sai Larkaderi kuulmata wanadus muinasjutuliseks. Daani ajaloo kirjutaja Dalin teab mitmest sellenimelisest kangelasest kõnelda⁶⁹⁾. Larkader oli kord Daani, teine kord Rootsi sõjawäe juhataja, paar korda koguni Gestlaste eneste wasta. Nii olla ta Olimari käest tema riigi, mis Froto talle andis, jälle Daani walitsuse alla tagasi wõitnud. Tema ajal läks merel rööwimine uuesti õitsema. Kõik, kellel maal elamine ei meeldinud, katsusiwad merel oma õnne. Seal ei olnud kellegil seaduse iket kanda ega kellegi sõna kuulda. Kõik, mis merel ehk maal ära

wõis wõita, oli oma. Neist figinesiwad merekuningad, kes ialgi „tahmaste palkide all ei maganud.“ Ühel niisugusel merekuningal oli Tüti maal oma riik, wõitis Rootsi kuningaga Eysteini ära ja sai mõneks ajaks Sigtuna kuningaks.

II. Gesslaste tähtsus wäljaspool kodurada.

47. Sootide seas.

Neljandamal aasta ajal⁷⁰⁾ wõitis lord wägew Sooti riigi põhjendaja

a. Hermanrich mitme teise rahwa seas ka Gesslased ära, aga tema walitus nende üle ei kestnud kaua. Sunnid wõitsiwad Hermanrichi warsti selle järele ära ning sellest ajast saadik ei kuule meie enam mitu aega, et Gesslasid wõeraste kuningate all oleksiwad olnud. Daani kuningas Harald kutsus nad lord enesele Rootslaste wastu sõvides appi, aga saiwad Rootslastest tagasi lööbud.

5. aastajal on nad wistist oma enese walituse all tähtsaks rahwaks tõusnud, et selle aja kõige wägewam walitseja nende sõbruse palkumist rõemuga wastu wõttis. Aastal 493 saatsiwad Gesslased oma saadikud wägewa Rooma keisri

b. Theodorich suure juurde. Saadikud wiisiwad keisrile Gesslaste terwitust, õnnesoowust ja merewaiku kingituseks. Theodorich wõttis nad üli suure lahkusuga wastu, andis neile toreda pidusöögi ning tänas neid

toobud terwiste, õnnesoowide ja kingituste eest soojalt. Roju tülles andis ta neile kirja kaasa, mis nad oma saatjatele ära pidiwad andma. Sellest tänukirjast on kuningaga sekretär Kassidor ära kirja teinud, mis Rooma kuninglikus kirjades fogus praegu weel alal on ja nõnda käib:

d. Theodorichi tänukiri. „Teie saadikute süa tulemisest näeme meie, et teil suur himu on meiega tuttawaks saada. Et teie, ehk te küll mere kallastel elate, meiega siiski mõtete poolest ühendatud soowiksite olla, on meile üli armas ja kallis palwe. Niisama rõõmustab meid ka see, et meie nimi ka teie juurde on ulatanud, kuna meie teile ometigi ühtegi käsku ei wõinud anda. Armastage mind kui oma tuttawat, keda tundma õppida teil igatsus on olnud; sest nii hulga rahwaste maalt läbi sarnast reisi teha nõuab suurt julgust kui ka tungiwat soowi meiega kokku saada. Oma lahkete terwitust teile wastu pakkudes teatame meie, et meie merewaiгу kingitust, mis teie poolt selle kirjatoojate läbi meie kätte jõudnud, tänuliku meelega wastu oleme wõtnud. Teie kalbasse uhtum merelaine toob, nagu teie omaksed ka rääkisiwad, seda kerget asja teie maale; aga kust ta tuleb, see olla teile, nagu nad ütlesiwad, teadmata, ehk teie küll ainsad olete, kes seda kallist andi oma kodumaalt korjawad. Tuttawa Korneliuse⁷¹⁾ kirjades järele jookseb ta mereparte peal kui wail puude seest wälja, mispärast teda ka waigust⁷²⁾ nimetatakse. Päikse kiirte käes läheb ta aega mööda kõwaks. Nõnda saab temast sulaw metall, hülgab kollakas punaselt ehk tuleleegi karwa. Mere wood puhastawad teda ja toowad teie randa. — Seda pidafime

fellepäraft tarmiliseks ütelda, et teie mitte ei armaks, et meie midagi sellest ei tea, mis teie arvamise järele warjatud saladus on. Käige meid sagedamalt niisuguseid teesid mööda vaatamas, mis teie armastus teile on juhatanud, sest see on ikka hea, kui rikaste kuningate armu ositakse, kes siis, kui neid weikese kingituse läbi heldeks tehakse, ikka rikkamalt tasuwad. Nõnda muud laseme teile teie saadikute läbi suusõnal kätte wiia, kellega meie teile ka oleme saanud, mis teile armas peab olema."

Nõnda kirjutas Hommik Gootide kuningas ja Rooma keiser Theodorich meie Gesslastele. Wistist oli see, mis neile armas pidi olema, kuldraha — kuninglik auu kingitus. See ajaloolik dokument tõendab, et Gesslased sel ajal mitte ilma tähtsuseta rahwas ei olnud; Nad segasid endid suurte politika asjade sekka, tegiwad sõbrust kõige wägewamate walitsejatega — isegi kangel Italias. Kes teab, mis meie siis kõik kuulda saaksime, kui niisuguseid kirjalisi tunnistusi neist rohkem järele oleks jäänud. Kuida wiisi Rooma keisril Gesti saadikutega wõimalik oli kõneleda, kas need Ladina ehk Gooti keelt mõistsiwad, wõi osati kuninga majas Gesti keelt, seda ei ole kuskil ära seletatud. Ladina keeles ühes antud kirja järele oleksiwad nad Ladina keelt pidanud mõistma. Wõimalikum on, et Theodorichi lähemad ammetnikud Gesti keelt oskasiwad, sest Rooma keisrid wõtsiwad hea meelega oma ülemad ammetnikud Skiiti (Eshudi, Gesti) ja Germani rahwa seas, selle kätte nad suuremad ja tähtsamad toimetused usaldasiwad, kui oma meeste kätte ⁷³). Rooma keiser Caracalla kogus niisuguseid mehi oma ümber, mitte üksi

auusamaid, waid ka orjaid, keda ta rohkem usaldas, kui oma soldatid ⁷⁴). Ainult Skiiti saadikutega rääkis ta ilma teiste juures olemiseta. Ja kui Gootid Rooma linna ära häwitasiwad, oliwad Gesslased ja Serulid ⁷⁵) ning Eshudid Skiitide nime all wõitjate seas ⁷⁶).

48. Liivi kuninga poeg Biko.

a. Jarmerich, Daani kuningas, sõdis mõni aeg päraft seda Wandalide ja Slaawlastega ning tungis ka Liivlaste kallale. Mitu Liivi kuninga poega langesiwad oma maa ja rahwa eest wõideldes sõjawäljal. Üksi kõige noorem, nimega

Biko jäi weel elusse. Tema läks isamaa kahju ja oma wendade surm südamesse ning kustutamata kättemaksmise himu täitis ta hinge. Sõjajõuga ei wõinud ta midagi korda saata, seda tundis poisike ära. Siin oli waja nõuu leida, ja warsti oli tal kawal plaan walmis. Ta läks kuninga Jarmerichi juurde ja pakkus ennast teenistusesse. Kuningas wõttis ta vastu. Biko mõistis tema südant warsti enesele wõita, nii et see kõik oma saladused talle awaldas ning wiimaks igas asjas tema nõuu hea meelega kuulda wõttis. Sel wiisil oli Bicol wõimalik olnud kuningat oma kõige lähemate sõbrade ja nõuuandjate vastu nõnda üles kihutada, et ta need ilma järele mõtlemata ära laskis tappa. Selle läbi langes Jarmerich rahwa wiha ja põlguse alla ning siin ja seal riigi piirides tõusiwad mässamised ja kodusõjad. Mida lähemal Biko kuninga hukatus nägi, seda rohkem rõõmustas ta ennast selle üle. Wiimaks kaebas ta weel kuningale, et tema poeg

b. Broder oma mõraemaga, kuninganna Swawilaga, kes wäga ilus ja wiisakas naisterahwas oli, lubamata elu elada. Wihane kuningas laskis oma süüta abikaasa paljaks kiskuda ja härjakarjast puruks tallata ning oma ainsa poja mõistis ta mõllasurma, kust see aga imelikul wiisil ära sai peastetud. Kui surmatud kuninganna wennad, suured Slaawi würestid, seda lugu kuulsiwad, kogusiwad oma wäe koku, ühendasiwad endid Siimlastega ning mitme teise rahwaga, kes Jarmerichi hirmuwalitsuse alt lahti tahtsiwad saada, ja läksiwad kurjategijale kätte maksma. Ka Rootslased tuliwad weel appi. Jarmerich kaotas wõidu ja elu. Biko kättemaksmise himu oli nüüd küll täidetud, aga ta pidi ka oma tegudest aruandma. Waga ajaloo kirjutaja Brandis⁷⁷⁾ ütleb: Ega ka see häbemata äraandja ja kõige selle õnnetuse tooja, Biko, Sumala õige käest pole peasenud, millest ajaloo kirjutajad wäärt ei ole arwanud teada anda, mis surma läbi ta põrgu põhja on sõitnud.

49. Riwidepea lahing.

Kuwendal aastafajal⁷⁸⁾ oli Rootsimaal üks wäga kuulus ja tark kuningas

Ingwar, kelle wäesuurst ja laewade hulka ligidal ja kangel kardeti. Tema riigile oliwad need rahwad palju kahju teinud kes Düüna ja Neema jõgede ääres ning Läänemere kallastel elasiwad. Ta tegi Daanlastega rahu ja läks ühel suwel suure sõjawäega Gestimaale. Suwe otsa jäi ta sinna maad rüüstama⁷⁹⁾. Siis kogusiwad Gestlased suure malewa

koku ja langesiwad Riwidepea⁸⁰⁾ kohal Ingwari wäesalkade peale. Mõlemalt poolt wõideldi elu ja surma peale. Gestimaale malewa mõitis, Rootslased põgenesiwad, kuningas Ingwar langes waenuväljale⁸¹⁾. Tema surmuseha maeti Matsalu lahe lähedale mere kaldale, kuhu kõrge kiwimägi koku on kantud. Veel praegugi on selle kalda nimi Riwidepea.

50. Teised wõidud.

a. Anund. Ingwari järele sai tema poeg Anund Rootsi kuningaks. Tema sõjawäe tugewusega kaswis ühtlasi ka ta wara ja rikkus. Kui ta juba enesel küllalt jõudu arwas olema, läks ta 6. aastafaja lõpul⁸²⁾ Gestlastele oma isa surma kätte maksma. Nagu isa enne, nii rüüstas tema ka nüüd suwe otsa Gestimaad ning purjetas sügisel rõõmitud waraga Rootsimaale tagasi. Anund haris oma maad ja rahwast iga wiisi. Tema poeg

b. Ingiald (liianimega kuri) kaotas Rootsimaalt kõik alamad kuningad ära, kes Dbini sugust oliwad ja wana wiisi järele peakuninga all riigis elasiwad. Tema sõõnud hundi südameid⁸³⁾, mis ta nii hirmfaks teinud. Ta ehitas Upsalusse ilusa lossi, tegi seal suure pidusöögi, kutsus kõik alamad kuningad sellest osa wõtma ning põletas nad sinna sisse kõik ära⁸⁴⁾. Temaga lõppes see sugu täitsa otsa.

d. Swar Widfami maksis talle seda kätte, wõttis Rootsi trooni enese kätte ja põletas Ingialdi tema enese lossis ära. Siis laotas ta oma walitsuse ka weel Daanimaa, tüki Inglis ja Saksamaa

ning terme Liivi ja Gestimaal üle wälja. Järgmise Daani kuninga

e. Harald'i ajal 863 (kuuleme Gesti klasti Rootsi) kuninga Sigurbiga ühes koos kuulsas Bravall lahingis 735 Harald'i wasta sõdima, kus Sigurd 22000 ja Harald 30000 meest kaotasid. Wõit jäi Sigurbile, kellega Gesti klastid ühes sõdisid. Wõitja lastis oma poolwenna Harald'i kullatud laewas ära põletada ja tema tuha koju kanda. Selles sõjas kuuleme jälle ühest Larkaderist, kes Gesti klaste juhataja oli⁸⁵) ning kuninga wiimaks tema 12 waenlase nõuu järele suplemise juures ära tappis. — Harald'i poeg

Galf Hurite langes Gestimaal seltsamal wiisil nagu Ingwar ja tema sõhipoeg

Kollo, wägew merekuningas, käis 876 Gesti maad laastamas, kust teda Gesti klastid wälja kihutasid. Tema oli Normandia riigi asutaja.

51. Weneriigi põhjendaja Rurik.

Wenelasi kuuleme Gestimaal esimest korda aastal 859. Nemad wõitsid mitmed tugewad rahwad ära ning asutasid enestele ise riigi 862. Wene Riigi põhjendaja oli

Rurik, kellest aga mitte ei teata, kes ta olnud. Wene ajaloo kirjutaja Nestor⁸⁶) räägib nii:

„Wenelased hakkasid ise oma üle walitsema, aga nende keskel ei olnud mingit seadust. Üks suguwõsa tülitseis teisega ja sõda oli lõpmata. Siis rääkisid nad teineteise wasta: Otsime enestele ühe wärsti, kes

meie üle walitseks ja seadust ning korda peaks. Ja nad läksid üle mere Warägi-Russide⁸⁷) juurde ja rääkisid neile: „meie maa on suur ja rikkas kõigist asjust, aga meil ei ole seadust ega korda. Tulge meie juurde, walitsege meie üle ja elage meie maal.“ Ja siis walisid nad kolm wenda nende suguwõsade. Need wõtsid terme Wenemaa eneste kätte, tulid esite Slaawide juurde ja ehitasid Ladoga linna. Kõige wanem wend Rurik jäi Ladogasse elama, teine, Sineus, Walgemere randa ja kolmas Truwar asus Isborstiasse⁸⁸).“

Rurik ajaloo uurijad on sellepoolest kahewahel, kust need kolm wenda Rurik, Sineus ja Truwar wälja on tulnud. Suurem osa arwab nõnda, et Iiti poolsaarel, kus enne juba kord ühest Rurikust kuulsime, trobikond Wenelasi elas, kelle seast Rurik oma wendadega Wenemaale on kutsutud⁸⁹). Selle arwamise peatugi on see meele ärakehtlik küsimus: „Kust mujalt on teda siis leida?⁹⁰“ Kui neil õpetlastel, kes selle küsimuse kallal pead on murdnud, üks weike Gesti muinasjutuke teada oleks olnud, wähest oleksime siis teist otsust wõinud kuulda. Selle muinasjuttu järele oli ühel isal kolm poega Rahurikkuja, Sinius ja Truwaar. Rurik kolm olid kangelased, ja õnn igas ettewõttes nendega, sest nad kõik olid finise majausi kaswanditud⁹¹). Kui waenlased maale tulid, siis läksid nad nende wastu, tappid neid esiti muidega, pärast ruskatega maha, ning said sellest „rusika meeste“ nimie. Nende wapruse pärast waliti neid teiste wanemateks. Wiimaks tulid waenlaste maalt saadid wenedega wendade juurde ja kutsusid neid enestele kuningateks,

seft et nemad oma wahel alati tülitsewad. Wennad wõtsiwad pakumise wastu ja läkswad hulga meestega wõderale maale kuningateks⁹²). See Gesti muinasjutt läheb Kuriku looga väga hästi ühte. Nestori järele käiswad Wenelased „mere taga“ elawate rahwastega sõda pidamas ning pärast läkswad nad säältfamaft enestele kuningad otsima. Meri, millest siin jutt on, wõis tuttau Peipfi järw olla. Rahe aasta pärast suriwad Sineus ja Truwar ära, ning Kurik jäi üksi Wenemaa üle walitsema. Tema ehitas Ilmeni järwe äärde omale uue linna ja pani talle nimi Rowgorod. Tema walitus ulatas kaugele. 879 suri ta ära ja sai Gesti maapiiril Isborstis maha maetud.

52. Gestlased esimeste Wene würstide ajal.

Kurikust ei kuule meie mitte, et ta teiste rahwaste seas ka Gestlased enese alla oleks heitnud. Ka üks selle aja Inglise reisija

a. Wulfstan, kes oma kuningas Alfred Suure ajal 871 Gestimaal reisis ning selle üle kirjutab, ei räägi poolt sõnagi sellest, et Gestlased kellegi teise rahwa walitsuse all oleksiwad olnud. Ta kirjutab suurest Witlandi maast, mis Weikfeli jõest saadik algada ning Gestlaste päralt olla. Siis räägib ta veel: „Gestimaa on väga suur, seal on palju linnasid ja igas linnas oma kuningas ja seal on väga palju mett ja väga palju kalu. Kuningas ja rikkamad inimesed joowad hobuse piima, waseid ja orjad mõdu. Nende kessel on palju sõdastid.“ — Kõik need sõnumid näitawad, et Gestlased sel ajal oma pead ilma wõera

iffeta elasiwad. Selle wastu räägib küll see sündmus, et kui

b. Oleg (879—913) Kuriku järele walitses ja Smolenski ja Kiiemi linna (882) ära wõitis, siis oliwad ka Gestlased tema sõjawägedes. Ta tegi Kiiemi oma pealinnaks ning läks 907 suure maawäega ja 2000 laewaga Byzanzi ära wõitma, kust ta lõpmata palju warandust ja kauplemise priiust oma maa kaupmeestele tõi. Igal Wenelasel, kes Byzanzi tuli, ei olnud seal üksi luba ilma tollita kaubelda, waid sai ka 6 kuud prii ülespidamise ning tagasi tulekuks teemoona ja muud reisi tarwitusi linna poolt ühes⁹³). Ka selles sõjas oliwad Gestlased jälle Wenelastel abis ning saiwad nüüd ka wõidetud warast ja muust kasust osa⁹⁴). Sellest ajast saadik wõttis Byzanzi keiser kõik Dnepri jõge kaudu reisiwad kaupmehed oma juures kui armsaid külalisi wastu. Ka Gestlased on Byzanziga ja teiste hommiku maadega kaubelnud⁹⁵). — Järgmine Wene würst

d. Igor (913—945) käis 941 ja 944 jälle Byzanzi wastu sõdimas ja tal oliwad palgatud sõjawäed. Warägid saiwad Kiewist üksi iga linna elaniku käest 2 griiweni (Greeka naela hõbedat). Siis ei olnud mitte enam Gestlasi ta sõjawäes. Wistist oliwad nad ka Olegi sõjawäes palgalised ehk priitahtlikud aitajad olnud, seft alamatega ei oleks Wenelased wistist mitte sõjasaaki jaganud, nagu Gestlastega sündis⁹⁶). Kiiemi riik oli wägiwaldselt allasundimiseks ka liig kaugele. Gestlaste õhtupoolsed naabrid Rootslased, Norralased, Daanlased, Gootid ja Preislased pidiwad nendega niijama õrnalt ümber käima kui

Benelastega, seft nende kaubatee Byzanzi ja muiale Hommikumaale käis just Gesti ja Wenemaalt läbi. Kui nad Gestlasi oleksivad wihale äritanud, siis oleksivad need wististe kõik nende kallid kaubalaewad Düna ja Dnepri jõel puhtaks wõinud riisuda. Kaubatee hoidmine oli neile kasulikum, kui mõne rahwa wägivaldne ohjadeotjas pidamine, kes oma metslikes tigiduses kardetawad olivad. — Weel üks tõendus, et Gestlased sel ajal ise oma kae peal elasivad, on see, et Rowgorodi würist

e. Wladimir (945—1015) Warägid ja Gestlased 980 palga eest oma sõjawäes pidas, ning iga inimesele 2 griweni maksis⁹⁷). Ta kui ristiusku heitnud Wladimir 988 Kiiewi ümber linna kaitsemiseks waenlaste wasta mitmed kindlused ehitas, siis pani ta nende sisse tähtsamad Gesti ja Slaawi sugust mehed elama⁹⁸).

53. Rööwitud kuningas poeg.

a. Selsamal ajal walitses Rootsimaal kuningas Trygwi Olafi poeg. Tema sai troonilt ära tõugatud ning pidi uuele kuningale maad andma. Trygwi abikaasa Astrid põgenes uue kuninganna Gunhildi wiha eest ühe weikse saare peale, kus ta poja sünnitas ning temale wanaisa nime

Olaf pani. Gunhild oli aga 2 aasta järele ta warjupaiga teada saanud ning saatis oma mehed teda wangi wõtma. Astrid sai seda kuulda ja tahtis oma kasuisa Thorolfi ja kahe pojaga Rowgorodisse oma wenna Sigurdi juurde põgeneda, kes Wladimiri

juures suure auu sees seisis (970). Aga mere peal tuliwad meresõitjad (wikingid) Gestlased⁹⁹), wõtsivad kõik wara, mis laewa pealt leidswad, enestele, lõiwad muist inimesi maha ja jagasivad muist oma wahel orjadesks ära. Seal sai Olaf emast lahutud. Üks Gesti mees

b. Klerkon wõttis Olafi ja tema wanema wenna Thorgilsi omale, lõi Thorolfi, kes orjamiseks wana ja kõlbmata oli, surmaks, ja müüs teda ühele teisele, kelle nimi Klerke oli, hea raswase oina eest ära. Klerke müüs Olafi kuue ja wõõ eest kolmandamale edasi. Selle ostja nimi oli

d. Keas ja tema naine Keconi. Kuus talwet elas Olaf Gestimaal Kease ja Keconi juures wangis, aga tal oli hea põli, seft tema peremees ja perenaine armastasivad teda kui oma last ja kandsivad ta eest hästi hoolt¹⁰⁰).

e. Olafi Onu Sigurd tuli Rowgorodi kuningas Wladimiri kasi peale Gestimaalt maksusid sisse nõudma ning nägi turu peal ühe ilusa poisit, keda ta wäljamaalaseks pidas. Ta küsis tema nime ja suguwõsa järele. Poisike ütles, et Olaf tema nimi, Trygwi ta isa ja Astrid tema ema olla. Siis tundis Sigurd ära, et see poisike tema õepoeg oli, läks poisiga ühes ta isanda juurde, ostis tema ning ka wenna Thorgilsi lahti ja wiis nad enesega ühes Rowgorodisse. Seal hoidis ta nad salaja, et keegi teada ei saaks, kes nad on. Ühel päewal nägi Olaf turu peal Klerkoni, kes tema kasuisa Thorolfi ära tapnud. Kõhe kargas ta mõrtsuka kallale ja lõi kirmega selle pea lõhki ning põgenes ise Sigurdi juurde. Sellele rääkis ta ära,

mis ta teinud. Onu wiis poisikese kuninganna Mlogia juurde ja palus teda appi. Kuningannal oli ilusast poisist kahju ja lastis sõjawäe lossi ette kutsuda, et keegi teda ära surmata ei saaks, sest Nowgorodi seaduse järele võis igaüks seda inimest surmuks lüüa, kes inimese ära oli tapnud, keda mitte kohus surma polnud mõistnud. Rahwas ruttas weikest mõrtsukat taga otsima, aga sai teada, et kuninganna teda oma kaitsmise alla võtnud. Seda teatati kuningale. Wladimir mõistis Olafi süüdlaseks, aga et ta abikasa tema eest seis, siis võis ta oma süüdi rahaga tasuda. Kuningas maksis ta patuwõla wälja ning wõttis tema enese teenistusse. Wladimir pani ta wiimaks oma sõjawäe pealikuks. Selles ametis wõitis ta mitu lahingit. 994 sai Olaf Norramaal kuningaks, laotas Läänemaal¹⁾ ristiusku kairali ja lastis saarte peal paganate templid maha lõhkuda.

54. Kuurlaste rikkus.

Üks Norwégi mereröõwel käis aastal 917 Kuura rannas kauplemas ning riisus ühest elumajast hõbedaga täis topitud looma naha ära. Teine Normanni mereröõwel Sigil wõeti Kuuramaal riisumise pealt kinni — kõige ta seltsimeestega ja pandi sidemetesse. Dösel lõhtus ta aga oma sidemed katki, wabastas oma seltsimehed ja ühtlasi ka mõned Daanlased, keda Kuurlased enne wangi wõtnud. Nende seas oli üks tuttav Ahe. Tema teadis keset toapõrmandut üht sala uft näidata, mille all kaunis suur ruum täis majariistu, hõbedat ja muud kallist wara oli. Sinna

lasti mõned mehed kõiega sisse, kust nad nii palju wara ühes wõtsiwad, kui aga ära jõudsiwad kanda. Muu asjade seas oliwad ka looma nahad, otse elawate loomade sarnased, aga täis hõbedat. Need wõttis Sigil enesega ühes²⁾. — 10. aastajal oliwad Kuurlased wistist niisama ise oma peremehed kui Gestlased.

55. Surjewi linna ehitamine.

Saroslaw (1019—1054). Suba Wladimir oli Gestlasi Riiewi ümber uute kindluste sisse elama asutanud, et nad sealt uut pealinna waenlaste wastu pidiwad kaitsema. Gestlased oliwad seal ka tugewaks müüriks olnud. Nende waprus oli aga kodustele Gestlastele Läänemere kaldal kahjulik. Saroslaw tahtis rohkem Gestlasi Riiewi ümber elama asutada, aga keegi ei tahtnud kodumaalt lahkuda. Seal tuli wägew Benewürst wägiwallaga ja wiis palju Gesti rahwast Döuna-Benemaale Riiewi ümber elama. See wägiwõlla tarwitamine ja ristiusu wastuwõtmine oli wistist Gestlased ära pahandanud, nõnda et nad Benelastega enam ei sõbrustanud. Saroslawi ajal polnud neil mingid ühendust, waid see tuli weel Gestlaste wastu sõdima ning ehitas 1030 Surjewi linna, mille abil ta termet maad oma alla lootis heita. Praegusele Doome mäele ehitas ta ühe lossi ning sellele walli ümber. Maa mäe jala all oli palju madalam, nii et kewadel wesi Doome alla ulatas³⁾. Kui Sümna-fiumi koolimaja 1828. aastal ehidati, siis leiti kolm uulitsat ülestikku ning 1837 ülikooli kohalt endine maapind 16 jalga sügawal maa sees. Ka praegune

Dooime kraaw oli nii sügaw, et seal wesi sees oli ning wana Tartu linn saare peal seisid. Muudugi ei wõi meie praegu enam teada, kui palju Wladimir sinna juurde oli ehitatud ja kui palju enne teda juba ehitatud oli. Gespool oleme näinud, et Gesflastel ta oma kaunis kindlad linnad olivad, kus waenu ajal waenlaste eest warju otsiti.

Kiiemi maakonda wiidud Gesflased kihutasiwad Wenelaste waenlased, kelle wastu nad Kiiemit pidiwad kaitsma, Jaroslawi wastu üles, ja kui warsti selle järel nende wahel suur lahing ette tuli, ei olnud Gesflasi sellest mitte osa wõtmas, ehk Jaroslaw küll oma wenna Sudislawi Gesflaste kuningaks oli seadinud. Kui Jaroslawil Gesflaste üle suurem wõimus käes oleks olnud, siis oleks ta neid wistist ka sundinud ühes jõtta tulema.

See oli wistist see aeg, mil Lätlased Wenemaale ära wiidud Gesflaste asemele praegusele Liiwimaale Diiina ja Koiva jõe kallastele elama asusiwad⁴⁾.

56. Esimesed ristiusu katsed.

Siiamaale ei olnud keegi ristiusu rahwas Gesflasi ristiusku pööрма tulnud. Kõik sõjad nende wastu peeti üksi maa ja maksude pärast. Esimene ristiusu kuulutaja Skiiitide seas oli Bremeni peapiiskopp

Unno, kes aga 936 „oma hästi kordaläinud wõitlemise lõpetuse järele Skiiitide seas hinge heitis⁵⁾.“ Wististe on siin Skiiitide all lõunapoolseid Gesflasi, Liiwilasi ja Kuurlasi arwatud. Ka Skandinawia apostel b. Ungar oli Saksa keisri Ludwig IV 834

ja paawsti Gregor IV käest 835 käsu saanud „mitte üksi põhjamaal, waid ka hommiku maades rahwaid ristiusus õpetada⁶⁾.“ Kas Ungar seda käsku täitnud ja kas ta oma missiooni reisi peal ka Gesflaste sekka on puutunud, seda ei ütle ükski ajaraamat. Liiwimaa oli läbikäimise paik kõigile põhjamaa rahwastele, sest Diiina jõe kaudu käis suur kaubatee Läänemereest Mustamerde, Byzanzi, Greekamaale, Afiassa üle. Kii oleks ristiusu laiali laotamine Diiina kallastelt väga hästi Gesflaste sekka wõinud minna, kui tema laiali laotajaid oleks olnud. Aga meie ei kuule ometigi mitte, et ükski Gesflane ennast ristida oleks lastnud. Ristiusu wastuwõtmine Rootsi, Daani ja Norramaal ajas weel kord mererööwlite elu õitsema. Need, kes ristiusku ei tahtnud wasta wõtta ega kuningate sõna kuulda, lahkusiwad maalt, läksiwad merele ning elasiwad rööwimisest merel ja maal. Need ei teinud halastust kellegi wastu, iseäranis hirmsad olivad nad weel ristiiinimeste wastu. Nende arv kaswis nii suureks, et neil (994) ühes suures lahingis Sakslaste wastu ligi 30000 meest kaotada oli⁷⁾. 1047 wõttis Daani kuningas Swen nad oma alla, et nad temale maksusid pidiwad maksmata ning ta riiki Läänemere rööwlite eest kaitsma. Nemad tegiwad aga ometegi rohkem kahju kui kasu, rööwisiwad waenlasi ja sõpru ning müüsiwad Kristlastele orjades. Gesflased on omalt poolt neile wistist mitmesugust kaupa müünud, sest just sellest ajast (1011—1046) on meie maalt väga palju Angelsaksi, Saksa ja Arabia rahasid leitud⁸⁾, ehk on nad neid ise riisunud.

Esimene ristiusu kuulutaja Preisimaal oli Saksa keiser Otto III. sõber ja kaswataja peapiiskop

d. Abdelbert. Preislased kihutafiwad ta selle aahwardusega maalt wälja, et kui ta õõsi ei põgene, siis tapawad nad ta ära. Mees põgenes Kuuramaale. Seal läks tema ühe hiiemetsa sisse, kuhu keegi pühitsemata jalg, weel wähem wõeras tohtis astuda. Siin wõeti ta oma kahe seltsilasega kinni (23. aprill. 997) ning surmati jumalate lepituseks sel wiisil ära, et ta ülesse wisati ning odade otsa lasti kukkuda. Ta seltsimehed lasti priiks. Poola hertfog

e. Boleslaw ostis ta surmukeha niisama raske hõbede hunniku wastu enesele ning lastis ta suure auuga kirikusse maha matta, kus ta palju imesid olla teinud.

11 aastat pärast seda läis piiskop

g. Bruno 18 sadikuga Preisi, Leedu ning Läänemere maades ristiusku kuulutama ning sai kõigi oma saatjatega maha löödud. Ka tema surmukeha ostis Boleslaw hõbedaga tagasi ning läks warsti pärast seda sõjawäega Preislaste hirmust tegu karistama. Ta häwitas paganate ülema preestri

a. Kriiwe elutoha Romowe ära ja lastis püha tamme maha raiuda, mille oksade all kolme peajumala kujud seisiwad ja mille ligidal igawene tuli põles. Romowe oli juba väga wanast ajast saadik ümber kautsete paganate usuelu keskpaik olnud ning tema hiilgus Boleslawi ajani ulatanud. Kriiwe walitses niisamasuguse wõimuga paganate üle nagu paawst Roomast omal ajal ristirahwaste üle walitses⁹⁾. Mitte üksi teda ennast, waid ka tema sugulasi ja isegi ta kätjalgu, kellel tema märgid kaasas olivad, auustafiwad niihästi kuningad, würstid kui ka rahwas. —

Boleslaw oli wägewa Kriiwe ära wõitnud ja igal pool auustatud Romowe ära häwitanud. Pärast seda tõufiwad küll ka siin ja seal weel Kriiwed üles ning nende elutohad nimetati ka niisama Romoweks, aga füiski ei ulatanud hiilsemate Kriiwede walitsus üle ühe rahwa piiri wälja. Rahwaste üleüldine pühadus oli langemud ning sellega näsiwad ka nende mõtted ühest tõrgemast, igawesest olemusest ebausju tühjuse alla wajuma. Lemaga ühtlasi langes aga ka rahwaste ühte hoidmine ja ühenduse waim. Nende oma pühadus oli küll käest ära kistud, aga ristiusu walgust ei olnud neile weel mitte asemele saadud anda. Ka niisugusel korral oli wõimalik paganatel üht jammu alla poole astuda, mis nende elus ennast kaunis selgeste tunda on annud.

i. Swen III. (1047—1076), ehitas esimese ristiusu kiriku Kuuramaale aastal 1048. Selle kiriku rusud seisawad praegu weel Domesnina lähedal Irbe jõe kaldal¹⁰⁾. Selle üle kirjutab Bremeni Adam nõnda¹¹⁾: „Saared Baltimeres on Rootsi walitsuse all; kõige suuremat neist nimetakse Kuuramaaks¹²⁾, 8 päewa ümber käia. Siin elab väga hirmus rahwas, kelle eest kõik tema liig suure ebajumala teenistuse pärast põgeneb. Kulda on seal väga palju ja kõige paremad hobused. Larkadega ja surmukehade ettetoojatega on kõik majad täidetud, ja need kannawad ka munga ülikonda. Igast ilma nurgast tullakse siia kokku tarkade ettekuulutusi (orakelt) kuulutama, kõige rohkem Hispanlased ja Greekalased. Püha Ansgar nimetas wistist seda saart Chori maaks. Müüd on Daani kuningas Swen sinna kiriku lastnud ehitada ja ta

oli selle üle ise nii rõõmus, et mulle ühe laulu ette laulis, mis ta ise selle jaoks teinud." — Siis räägib ta Gestimaast, mida ta ka niisama saareks peab kui Kuuramaad. Ta ütleb, et ka seal saarel ristiusu jumalat ei tunta, vaid elanikud kummardawat pishändasid ja lindusid, ohwerdamad neile elawaid inimesi, keda nad kaupmeestelt ostawad ja keda nad enne wäga terawalt läbi waatawad, et ühtegi wiga keha külles ei ole. — Gestlastel olla laewameeste jutu järele imelised naabrid, Koerakoomulid (inimesed koera pea ja sabaga)¹³⁾ amazonid, inimeste sööjad, keda kõiki waja ristiusule pöörda olla¹⁴⁾.

k. Kui ristiusu juba wõidu enese kätte oli saanud, siis algas üks aeg, mil terwes Europas tule ja mõdoga ristiusu wälja laotati. Ristiinimeste seas ärkas nagu jänu paganate were järele. Daani kuningas

Harald IV, Sweni poeg, saatis 1077 noorimehi Rooma, Läänemere rannamaade tarwis apostliteks õppima. Tema wend

Ranut Püha tegi Rootsimaal mittu ristisõitu Kuuramaale ning wõitis wenna Haraldi surma järele 1080 Daani kuningaks saades Gesti meresõitjad ära ning häwitas lõpmata sõdades Gesti ja Kuura riigid põhjani ära¹⁵⁾. See Saxo sõnum ei näita ustaw olema. Wene ajaloo kirjutaja Nestor ei tea sellest häwitamisest midagi. Et Gestlased sel ajal endid Wene walitsuse alt wabaks oliwad teinud, näeme sellest, et Wene suurwürst

1. Wladimir Monomach oma poja Mstislawi 1113. aastal Gestlasti saatis ära wõitma, kes nad Dtepea all ka kahes lahingis ära wõitis¹⁶⁾. Sellest

ajast on weel mõned Kalewitööd järele jäänud. Dtepeast põhja poole käib Wõrumaantee, Lõunapoolt Ruuste mõisat ühest kindluse wallist üle, mis Wirtsjärwest kuni Peipsini ulatab ja wistist selle tarwis on ehitatud, et Wene lased põhja poole Gestimaale ei saaks tungida¹⁷⁾. Rahwas nimetab seda walli „pikk mägi“. Ta kõrgus on 20 jalga, laius alt 35—40, ülewelt umbes 20 sammu. Ka endise kraawi jäljed on weel täieste selle kunstliku pikamae kõrwal olemas, mis tunnistab, et meil siin inimeste kättetöö ees seisab ja ei mitte loodud mägi. Mitmes kohas on see maawall kiwidest tehtud, kuna suurem jagu ainult mullast ja sawist kokku kantud näib olema¹⁸⁾.

57. Ristisõidud.

a. Monomachi ajal algaswad Europas ristisõidud, millede mõju ka Gestlaste keskel tunda oli. Daanlased, kes siinamaale tihti Gestlaste peale oliwad tulnud, pidiwad nüüd oma sõjariistu rohkem mujale poole tarwitama ning Gestlased jäiwad esiotja ristisõitudest puutumata ja wõiswad rahus elada, kuni Saksa riigi wõim kaswas ning kauplemises tähtsaks tõusnud Liwimaad oma alla heitma hakkas.

b. Daani kuninga Olaf Hungeri ja Wene würsti Wsewolodi walitsuse ajal oli Gestimaal

Suur nälg, millest Nestor (1091) kirjutab: Sel samal aastal oli üks märk päikese külles, nagu oleks ta täieste ära kadunud ja ainult wähe weel järele jäänud nagu kuust. Ja see sündis 21. Mail, kell 2¹⁹⁾. Ühtlasti kuuldi suurt paukumist maa sees, mis palju ini-

mesti kuulsiwad. Siis tuli sel aastal suur põud, et maa otse kui ära põles ja palju metsi ja rabasid iseenest põlema läksiwad. Ka palju teisi tähti sündis, mille peale waenlased Dneperi poolt tuliwad ja linnad ja külad ära mõitfiwad. Selle järele tuli üleüldine inimeste suremine mitmesugu haigustesse, sest need kes ristisid müüsiwad, teatasiwad, et nad Wilipipäewast (13. Sept.) kuni Wastlapäewani 7000 risti ära müünud, mis haudade peale pandi.

d. Erik, Olafi poeg, ehitas Tallinnasse oma walitfufe esimesel aastal (1093) Mihkli nonni kloostri. Kloostri ehitamine tuli järgmisel miisil: Erik nägi ühel ööl unes õnnistegijat Jesust Kristust, kes inimeste pattude eest ristipuu peal surunud, kõige ta weriste haawadega enese ees. Kuningas ehmatas ja küsis: Mikspärast oled sa teistkorda ristilüüa ja piinata lastnud, ja kes on see, kelle süü pärast sind uuesti on risti lööbut ja nii hirmsaste haawatud? Ta sai wastufeks, et tema pattud seda teinud ning et ta mitte enne andeks ei mõiwat saada, kuni ta oma riigi rajades ühe uue kiriku ja nonnikloostri peaingli Mihaeli auuks ehitab²⁰⁾. Nüüd ei teadnud kuningas aga mitte, kuhu ta kloostri pidi ehitama. Seal ilmutas Sumal temale teistkorda oma tahtmist²¹⁾ nägemises. Ta pidi oma riigi läbi otsima, kus suwel nii suur lapike jala pakfust lund on, et noolega saab ühest äärest teise lasta, sinna pidada ta kloostri ehitama. Nüüd las kis kuningas igal pool oma riigipiirides ja ka Gestimaal nüfugust kohta otsida, mida ta Tallinna all leidnud. Sinna ehitas ta nüüd peaingli Mihaelile nõutud kloostri.

II. Ajalooline aeg.

A. Uus waenlane lähenemas.

I. Armastus ristiusu külwaja.

58. Ettewalmistused.

Wisbi linn Gootlandi saarel oli 12-aastasaja algul põhja Euroopa rahwaste esimene ja kõigesuurem kaubaturg. Siia kogusiwad kaupmehed Bene, Gesti, Liimi, Kootsi, Inglise, Preisi, Põhja-Saksa ja Daanimaal kokku. 1159 mõtisiwad mõned julged Bremeni linna kaupmehed nõuks Gootlandi saarelt mööda Balti meresse sõita. Nad jõudsiwad Saaremaa lähedale, kus lange torm tõusis, mis nende laewa Sörwesaare ja Domesnina wahelt Riia lahte ajas. Siin leidsiwad merehädalised ühe rannasõitja, kes nad tormi käest Düüna jõe suhu peastis. Siin paniwad mõerad oma laewa ankrusse ja tahtsiwad maale tulla. Liimlased, kes Düüna kallastel elasiwad ja maale tulejaid mererõõmliteks pidasiwad, tuliwad neile suure sõjakäraga vastu. Taplus ei kestnud kaua, warsti saiwad Liimlased aru, mis mõerad otfisiwad, tegiwad nendega rahu ja sõbrust ning hakkasiwad kaupasid wahetama. Sakslased paniwad oma kaubad, nagu noad, peeglid, nõelad ja muud weikesed asjad jõekaldale wälja ning Liimlased tõiwad kasuka nahku, mett ja muud maa-andisid

wastu. Ara minnes saidab mõerab luba tagasi tulla ja ka oma sõpru ühes tuua. Wisbi linnas rääkiswad Liimi rannaskäijad oma leidusest ja kiitsiwad head kauba õnne, nii et suur hulk Lübecki, Hamburgi ja Wisbi kaupmehi nende teisest reifist osa wõttis. Neid kõiti wõtsiwad Liimlased Düüna kaldal kui sõpru lahkestest wastu. Seal wõtsiwad nad oma kaubad suure kasuga ära wahetada ja nad hoidsiwad endid wäga selle eest, et Liimlaste wihastamisega ise oma õnne ära ei riku. Liimlased ei tahtnud Bremeni kaupmeeste rahast wastu wõtta, sest et nad neid ei tunnud, kirjutas Nyenstädt oma ajaraamatus. Üks waene sant pakkus Saksa kaupmehele noa, kübaralindi ja paari nõõpnõela eest mune. Kui see sellega rahul ei olnud, wõttis sant põuest kaks halli looma nahka, mis hõbedaga ära oliwad ehitatud. Neid wõtsiwad Sakslased suure hea meelega wastu, et Liimi raha tundma õppida. Siis wõtsiwad nad ühe noore Liimi mehe enestega ühes Saksamaale, kus ta nende keelt tundma õppis, ristiusku heitis ja tagasi tulles neile tõlgiks ning Liimi keele õpetajaks oli. Sga aasta tuliwad nad nüüd tagasi ja iga aastaga läks nende kauplemine weel elawamaks. Wiimaks ehitasiwad nad Düüna jõe kalbale Üksküla lähedale kingu peale suure puumaja iseene ja oma kaupade jaoks.

Sõnum uue maa leidmisest oli ka Bremeni peapiiskopi Hartwichi kõrwu ulatnud. Tema märkas kohe, et neist paganatest ta kirikule hulk liikmeid juurde wõiks saada. Sellepärast andis ta paawstile Aleksander III. teada, mis head ta lootis. See kästis ka kohe üht tublit preestrit Liiwimaale paganaid ristiusule

pöörma saata. Lemale oli aga abi tarwis. Sel ajal oli Saksa rahwa seas rändamise waim ristiusu läbi liikuma pandud ning siin meelitas weel ristiusu wäljalootamine tule ja mõõga abil taewalise palgaga, nii et neid wäga palju oli, kes mõerale maale tahtsiwad rännata. Oli seal ju onetigi taewase tasumise kõrwal ka kaunist maapealist kasu loota. Warsti oli ka paras mees leitud, kes paganate ümber pöörmise oma peale pidi wõtma ning „Kristuse ja jutlusepidamise pärast“ Liiwimaale minema. See mees oli waga Augustini munk Meinhard, Segebergi klooftrist Holsteinist. Rewadel 1186 reisis ta hulga kaupmeeste feltsis Liiwimaale.

59. Meinhard, esimene Liimlaste piiskop.
(1186—1196).

Alustuses ei wõinud Meinhard Liimlaste seas weel midagi ära teha, sest ta ei mõistnud rahwa ega rahwas tema keelt. Ta hakkas hoolega Liimi keelt õppima ja katus ennast rahwaga sõbrustada, et ta suur töö paremine korda wõiks minna. Seal juures ei unustanud ta ka ära oma tööle kindlat põhja alla panna. Ta palus Polotski würsti Wladimiri käest, kellele Liimlased Läti Hindriku järele maksusid maksnud, Liimlaste ristimiseks luba. Wladimir tundis niisuguses palwes enese meelitust ning saatis talle lubaga ühes kingitust ja õnnesoowisid. Nüüd ei olnud tal wälimisi waenlasi enam karta ja ta wõis tööd algada. Ta ostis Üksküla lähedale tükkise maad ja ehitas sinna esimise kiriku. Sakatus läks hästi korda ja

töötas kaunist tulewiku. Kaks suurt sugu Liimlast ja Lu ja Wiitsu lastsiwad endid ristida ja nende järele ka mitmed teised. Aga tark Meinhard kartis öieti, et nõnda kaua edasi ei wõi minna. Niipea kui rahwas usuga ühes käiwat ilet tundma hakkas, pidi ta mäsama hakkama ja kust leidis ta siis siin kangel waenlaste keskel warju ja abi? Selleks leidis ta nõuu. Leedulased käiswad Liiwimaal riisumas. Meinhard läks Liimlastele appi ja kutsumata külalised pekseti maalt wälja. Liimlased oliwad Meinhardile selle eest tänulikud ning lastsiwad teda kindlat kiwikantsi ehitada, kuhu nad piiskopi töötuse järele sõja ajal waenlaste eest warjule wõiswad minna. Mõned wõtsiwad ristiwett wasta teised lubasiwad siis endid ristida lasta, kui kants walmis saab. Meinhard kutsus nüüd Gootlandist müürsepposid ja kiwiraiujaid Üstkülasse ning eestimene kiwiehitus — Üstküla loss — ehitati walmis. Kui kants walmis oli, langeiswad ristitud Liimlased pagana usu sisse tagasi ja need ei pidanud sõna, kes endid oliwad lubanud ristida lasta. Semgallid, kes niisugust müüri ehitamise kunsti ei tunnud, tahtsiwad tugewate köitega kantsi jõkke kiskuda, aga saiwad kahjuga oma teed minema aetud. — Solmi Liimlased lastsiwad ka enestele kantsi ehitada ning kuus meest: Wiliendi, Uldenago, Waade, Waldefo, Serweder ja Wiitso heitsiwad selle eest ristiusku. Aga nad oliwad tühja lootnud. Meinhard ei lastnud Liimlasti lossi kirikussegi, kui loss walmis sai, waid ehitas nende jaoks ühe Diiina jõe saare peale uue kiriku, mis 1188 walmis sai ja püha Martinile pühitseti. Liimlaste lossi kirikusse käimist pidas ta kardetawaks, sest sel wiisil

wõis hulk Liimlasti lossi saada ning teda kõigi ta mees- tega ära wõita. Siia lähedale ehitas ta lühikese ajaga weel kaks uut kantsi, Kirchholmi paremale Diiina kaldale ja Dalani ühe saare peale. Tema hoolsa töö ja waewa eest paganate keskel tõstis paawst teda 1188 Üstküla ja pärast terve Liiwimaa piiskopiks, ning tema piiskopfond sai igameeseks ajaks Bremeni peapiiskopkonna alla seatud. Liimlased, kes aru hakkasiwad saama, et Meinhardi mõte oli nende sekka elama jääda ning siin ristiusku wälja laotada, siis pesiwad nad endid ristiweeft Diiina jões puhtaks ning wõtsiwad nõuuts, piiskoppi Saksjamaale tagasi saata.

Meinhardi truu abimees Liimlaste ristiusku pöörmise juures oli Bremenist tulnud Zisterziemi ordu munk Theodorich, kes pärast Gestimaa piiskopiks sai. Tema tuli Toreidasse Liivi wanema Dabreli juurde, ostis enesele seal tüki maad ja jäi sinna elama. Wiimane suwi rikkus kõige Liimlaste wilja ära (1189), kuna Theodorichi wiljal midagi wiga ei olnud.

Siis seletas üks pagana preester ehk tark seda asja nõnda ära: Jumalad on wõera mehe õpetuste pärast meie peale oma wiha wälja walanud. Meid piame ära leppitada kaskuma ja Dietrichi pahandatud jumalatele ohwerdama. Aga enne olla ometi waja jumalatele küsida, kas nad teda ohwriks wastu wõtta tahawad. Rahwas kogus hiele kottu. Oda pandi püha tamme alla maha, walge hobune pidi jumalate tahtmist kuulutama ning mungaga, kes seljas istus, üle oda astuma. Hobune astus aga elujalaga üle oda. Tark tõendas, et ristiusku Jumal hobuse seljas istuda ja sealt hobuse jalga juhtida ning lastis hobuse

felja puhtaks pühkida ja katset teist korda ette võtta. Munk palus suure healega Sumalat ja löi risti ette. Hobune astus jälle elujalaga üle oda ja Dietrichi elu oli peastetud. Siit läks ta ära Gestlaste selka Gestimaale, kus sel ajal Jaanipäeval 1192 päikese varjutus oli. Gestlased pidasivad teda nõiaks, kes päikse ära söövat ning tahtsivad teda ära tappa. Suure hädaga reisis ta Liimlaste juurde tagasi, kes teda jumalate otsuse järele rohkem usaldama hakkasivad. Riid elas ta Liivi wanema Raupo juures, kes raskete haawade pärast rängas haiguses maas oli. Munk tampis talle metjarohтусid rohuks kokku, ilma et ise oleks nende parandawat wäge tunnud. Raupo haawad paranesivad, ta pidas seda munga imetööks, heitis tänulise meele pärast risti usku ja jäi eluotsani ristiusule ja ta wäljalautajatele truuks abimeheks. Ka üks teine Toreida Liimlane lastis ennast surma woodil ristida. Tema hinge olla üks ristiinimene 7 penikoorma kaugusest näinud inglitest taewa kantawat.

Wähe ajal oli Meinhard juba sellest kõnelemb, et Breemeni peapiiskop Liimlased oma walitsuse alla wõtwat ning hakkas neilt kümnese maksusid nõudma. See sünnitas suurt pahandust. Ristitud Liimlased taganesivad ristiusust ära ning ahwardasivad piiskopi elu wõtta, kui see nende õigustesse julgeks puutada. Meinhard ei leidnud muud nõuu, kui Saksimaalt abi otsima minna. Sellest plaanist saiwad Liimlased aru ja palusivad teda Liiwimaale jääda. Ta saatis Saksa kaupmehed kuni Düüna jõe suhu, kes talle abi töötasivad tuua, ning tuli siis tagasi, nagu oleks ta Liimlaste palwet kuulda wõtnud. Kodus wõtawad paga-

nad teda aga hirmsa pillamisega wastu, küsivad ta käest: „Tere rabi, kui palju maksab Sootlandis sool ja wammuse riie?“ ning ahwardasivad teda surmaga. Waewalt peasis ta oma lossi. Üksi kõigist maha jäetud, ei wõinud ta kaua oma weikse salgaga julge olla. Sellepärast wõttis ta nõuiks Gestimaale põgeneda, kust ta kaupmeeste seltsis Sootlandi saarele lootis saada. Liimlased märkasivad ta nõuu ja tahtsivad teda reisi peal Gestimaale ära tappa. Aga üks Treideni Liimlane, Anno, teatas piiskopile ära, mis nõuu Liimlastel tema wastu olla peetud. Meinhard jäi kantsi; ta ei peasenud maalt wälja. Aga ta saatis munga Dietrichi Rooma paawstile teatama, kui kardetaw ta oleks, ja abi paluma. Ka tema maalt wälja peasimine oli raske. Ta pani preestri ehte ümber, istus hobuse selga, ning läks raamat ja pühitsemise wesi käes reisi peale. Wasta tulejatele ja küsijatele wastas ta, et ta haige juurde minewat. Sel wiisil peasis ta Liiwimaalt minema. Paawst käs kis kõiki, kes juba ristitud on, ristiusus pidada, kui mitte muul wiisil, siis wägiwallaga ning töotas neile kõikide pattude andeksandmist, kes risti all Liiwimaale risti sõtta lähewad. Seega oli werine sõda maa pärisrahwa wastu kuulutatud. Meinhard oli wähe ajal Rootsimaa hertsogiga ennast ühendanud ning Kuuramaale sõtta tahtnud minna. Torm ajas aga nende laewad Wirumaa randa. Rootslased riisusivad rahwa käest maksusid ja ei nõudnud kellegilt ristiusku heitmist, mis Sakslasi wäga pahandas. Warsti pärast seda mistas raske haigus piiskopi töbewoodisse, kus ta weel Liimlaste wanema idene fega ära lepitasi ja neid manitses ristiusku kalliks

pidada ning enestele tema asemele jälle uut piiskoppi vastu võtta. Kristitud Liivlased leinasivad teda taga ja kandisivad ta kurvastusega hauda. Tema ei olnud ristiusu seemet tule ega mõõgaga, vaid waga meelega ja armastusega wälja külwanud, mille wilja ta veel oma surmawoodil rõõmuga nägi. Waesed ei jäänud ta juures abita. Nagu Anpeke¹⁾ ütleb, olla ta ise kord näljas olnud, et wara kõik waestele jaganud. Siis aga leidnud ta oma warakastid korraga jälle täis.

60. Berthold, teine piiskop (1196—1198).

Kui Meinhardi surmasõnum Bremenisse oli jõudnud, walis peapiiskop Hartwich Loffumi kloostri abti Bertholdi Hanoweri lähedalt uueks Liivi piiskopiks. See peenikese kombetega ja kindla waimuga mees wõttis peapiiskopi järelandmata palwe peale kardetawa auu vastu ja läks hakatuses ilma sõjawäeta Liivimaale, et Liivlaste meelt tundma õppida. Kui ta Ükskülassse oli jõudnud, wõttis ta kõik kiriku omaduse enese kätte, kogus rahwa auusamad mehed nii hästi paganad kui ka ristiiimesed, oma juurde ja püüdis neid pidulise sõõgi ja joogiga enese poole meelitada, ning seletas neile fiis, et ta nende eneste soowil surmud piiskopi asemele fiia tulnud. Efiti tegiwad Liivlased tema vastu lahked näod, aga warsti pidasivad nad isekeskes nõu, kas teda kirikus ära põletada, surmiks liia, ehk Düüna jões ära tuleks uputada. Kui Berthold seda kuulda sai, põgenes ta laewaga Saksamaale ja sealt Rooma, kus paawst kirja ühes andis, milles ta kõigile suurt hingeõnnistust tõotas, kes Liiv-

wimaa paganate vastu ristijõtta lähewad. Niid kogus ta enesele sõjamehi ja tuli 1198 suure wäega Liivimaale Holme kantsi ette. Siit saatis ta faadiku maale ja lastis Liivlastelt küsida, kas nad ristiusku vastu tahawad võtta ja kas need, kes seda vastu wõtnud, tõeste lubawad pidada. Liivlased kostsivad uhkelt, et nad ristiusku ei taha vastu võtta ega ka pidada. Piiskopi mehed oliwad laewadega Riia paika maha jäänud, nii et ta fiin midagi ei wõinud ära teha. Ta läks laewade juurde tagasi ning pidas seal oma mees- tega aru, mis teha tuleks. Riia mäe ligidale koguwad ka Liivlased kokku ning lasewad piiskopilt küsida, miks ta sõjawäge ühes toonud. Piiskop wastab: Sellepärast, et teie risti ujust pagana usu juurde, nagu koerad oma offe kallale, tagasi olete läinud. Liivlased ütlesiwad: Seda süüdi wõime kergelt heaks teha, aga fiina saada wägi kodu tagasi ja tule omastega rahulikult oma lossi. Minult neid, kes usku vastu wõtnud, wõid sundida seda pidama, teifi meelita sõnadega vastu wõtma, mitte witsadega. Selle peale tehti rahu odade wahetamisega. Piiskop nõudis wanemate poegi oma kätte pandiks, et rahu kindel oleks, aga nad ei annud. Warsti peale selle oliwad mõned Saksilased, kes hobustele toitu otsima läinud, ära tapetud. Kui piiskop seda kuulda sai, saatis ta Liivlastele nende odad tagasi, millega rahu lõpetatud oli. Kohe algas taplus. Liivlased tuliwad hirmsa käraga Sakslaste vastu, aga saiwad põgenema aetud. Bertholdi hobune jooksis waenlaste sekka, kaks Liivlast tunnewad ta ära, wõtawad kinni, kolmas, nimega Imant, pistab ta seljast odaga läbi ja teised kujukwad ta liikmete kaupa

tükkideks. Sakslased olivad oma peamehe surma pärast väga vihased ja tegivad kättemaksmise vihas Liivlaste maa ja wiljawäljad laialt lagedaks. Liivlastel kartsiwad suuremat kahju ning tegiwad waenlastega rahu. Solmes lastsiwad 50 ja Utskülas ligi 100 paganat endid ristida, wõtsiwad preestrid oma juurde elama ja andsiwad neile wiljast maksusid. Nüüd näis rahu kindel olema ja sõjamehed sõitsiwad minema. Aga waewalt olivad nad merele saanud, kui Liivlastel oma hurtsikutest Düüna jõkke jooksiwad ning „oma jõe puhtras wees ristimise wee maha pesesiwad, wõera usu enestest ära heitsiwad ja ära sõitwatele laewadele järele saatiwad.“ Sakslad olivad jühe kaju nikerdanud ja selle puu ofsa pannud. Seda pidasiwad Liivlastel nende jumalaks, kes weehäda ja katku pidi tooma, wõtsiwad ta maha, sidusiwad ta ühe laua peale ning saadawad ta siis Düüna jõgemööda Sakslastele Gootlandi järele. Üks kuu pärast seda langesiwad nad häliste Sakste peale ja tapsiwad neist 200 meest ära. — Kes üle jäiwad, põgenesiwad kartuse pärast Holmi kantsi ja tahtsiwad sealt paganate wastu sõbida. Järgmisel kewadel wõeti nõuiks kõik papid ära tappa, kes weel Lihawõte pühade ajal Liiwimaale jäänud ja mitte Saksamaale pole läinud. Seesama otsus maksis ka kaupmeeste kohta. Surma kartuses põgenesiwad waimulikud mehed kuhu sawad. Kaupmehed peastsiwad oma elu suurte kingituste läbi. Liivlastel nägiwad weel oma priiusest lühikest und. Palja sõna wõimuga ristiusku siin wälja laotada, — selle peale ei olnud enam mõteldagi, nüüd pidi mõõd ja tuli appi tulema.

II. Tuli ja mõõd ristiusu wäljalootaja.

61. Albert von Apeldern (1198—1229).

Sõna üksi ei jõudnud Liiwimaal enam midagi torda saata; mõõd pidi appi tulema. Bremeni peapiiskop nägi seda ette ära ning otsis niijuguse mehe, kelle kätte nii suure ülesande täitmist — Liiwimaa ära wõitmist — wõis usaldada. See mees oli tema sugulane Bremeni linna doomipraost Albert von Apeldern, rikkast, kuulsast soost, auu sees würstide ja suurte meeste filmis, kõige tugewamas mehe eas, tark ja lõpmata auuahne, wäsimata tööjõuga, terawa pilguga riigimees. Selle mehe walis peapiiskop oma tööriistaks Liiwimaale — Liivlaste ärawõitjaks — nende piiskopiks. Albert reisis kõige pealt põhja Skandinawiasse ja Saksamaale ning jagas igalpool risti wälja ja kutsus kõiki ristisõidule Liiwimaa paganate wastu, mis paawsti kirjajärele niisama pattudest puhtaks tegi, kui ristisõit Jerusalemma. Gootlandist üksi juba leidis ta 500 wõitlejat. Siis läks ta weel Daani kuningaga Kanut IV (1182—1202) juurde, kes Läänemere rööplit ära oli wõitnud ning Albertile väga kallid kingitusi tegi, ja Saksa keisri Filip Schwabeni käest palus ta ristisõitjatele kaitsmist. Risti jutluste ja suurte töotuste läbi rikka saagi peale Liiwimaal kogus ta kõige paremad sõjamehed enese ümber. Kewadel 1200 sõitis Albert 23 laewaga, mis põhja-Saksa linnad talle annud, Düüna jõkke. Gulga suurest soost saatjate seas olivad ka tema wiis wenda Hermann, Engelbert ja Rotmar, kes kõik Liwi-

maale kõrgete waimulikkude ametite peale saidad ning Dietrich ja Johannes, kes kui rüütliid Liwlaste saatuse ahela külles tagusiwad. Tema ei tulnud mitte enam üksi ristiusku kuulutama, waid maad ära wõitma. Ta ei olnud mitte üksi preester, waid ka sõjamees, kes ühes käes Kristuse kaju, teises käes mõõka hoides Liwimaale astus. Sellepärast nimetatakse teda ka mõõgaga apostliks. — Kui Albert kahe laewaga jõge mööda kuni Kirchholmi kantsini üles läks, tungisiwad Liwlastes koha tema kallale, wõtsiwad teise laewa kinni, tapisiwad mehed ära riisusiwad Alberti piiskopi kuue ja aujärje ära. Piiskop peasis üle jäänud meestega kantsi, kus Liwimaale jäänud Sakska kaupmehed seni ajani wangis olnud, ning sai siin ümber piiratud. Kantsis tõusis suur nälg ning täitis Sakska lastes furma hirmuga. Seal leiti maad ümber laewades maa sest palju wilja. Waheajal hakkasiwad waenlased, kes kaugemale Düüna jõlle maha jäänud, Liwlastele iga wiisi kahju tegema, rüüstasiwad maal, süütasiwad kõik nende majad ja wilja põllud põlema jne. Sell wiisil oliwad Liwlastes sunnitud rahu tegema. Aga Albert ei uskunud nende töotusi mitte. Ta kutsus tähtsamad rahwa wanemad oma juurde pidule ja lastis neid väga sõbralikult sõõgi ja joogiga wastu wõtta. Sõõgi järele räägiti rahupidamisest ja Albert nõudis pantisid. Liwi wanemad ei tahtnud niisugusest kaubast midagi teada, ning seadsiwad ära tulema. Aga seal nägimad nad oma kõige suuremaks ehmatuseks, et maja, kus sees nad oliwad, sõjameestest fiske oli piiratud. Iga ukse peal seisiwad neil sõjamehed ees. Et neid muidu lahti ei lastud, andsiwad nad

oma pojad, aru järele 30 noort meest, piiskopi kätte pandiks. See oli esimene äraandmine ja pettus Kristlaste poolt paganate wastu, mida need mitu korda hirmjal wiisil järele on teinud. Albert wiis wangid suure röömuga Saksamaale. Enne ärasõitmist otis ta linna ehitamise koha walmis ning saatis Loreida Dietrichi Rooma paawstilt ehitamiseks luba küsima. Paawst Innocenz III ei annud üksi luba, waid ka tähtsaid eesõigusi tulewale linnale. Järgmisel kewadel 1201 tuli Albert uute ristisõitjatega Liwimaale tagasi ja hakkas Riia linna ehitama.

Riia linna ehitamine 1201.

Sõjamehi, preestrid, käsitöölisi ja kaupmehi, kõiki kutsus ta oma uude linna elama ja andis neile seal tähtsad eesõigused. Piiskopi eluase ja Augustinide kloooster Ükskülast seati Riiga ning Doomi kirik sai Riiga ehitatud. Alberti wend Engelbert sai Doomi praostiks ja Loreida Dietrich Dünnamündesse ehitatud uue Cistercini kloostri abtikis walitud. Noore linna elanikkude arm kaswis väga ruttu, sest ta oli kõige tähtsam kaubakoht Liwimaal Sakska ja hommiiku maade wahel. Paawst omalt poolt oli Riia kasuks ära keelanud, et ei tohi mujal laewa randa lasta. Kui 2 aastat pärast seda paawsti keeldu üks laew Schlofis kinni pidas, saidad kapten ja tüürimees selle eest furma mõistetud ning kõik teised laewamehed Dünna jõelt ära aetud. Selle läbi jäi Semgallaste kauplemine Kuuramaal kängu, sadam Dnuse jõe suus sai aega mööda liiwaga kinni maetud, nii et jõgi isegi omale teise tee

otfis ning Diiina jõe suhu hakkas woolama, nagu see praegugi veel on. Riiud nimetakse teda Kuura Koiva ehk Na jöeks.

62. Liimiordu.

Igal sügisel reisis Albert Saksamaale ning tuli fewadel uute ristisõitjatega sealt tagasi. Kes oma patud ristisõiduga Liimimaa paganate vastu terweks eluajaks ära pesenud, wõitlemise jänu kustutanud ja warandust küllalt kokku riisunud, need ei tulnud teisel aastal enam tagasi, waid läksiwad ennemalt Hommikumaale ehk Italiasse ristisõitudele, mis palju meelitawamad oliwad. Albertil oli aga Liimimaa ärawõitmiseks mehi tarwis, kes seal elasiwad ning mitte külaskäija moodi Liimimaal ei käinud. Tal pidi seisew sõjawägi olema. Seda puudust tundis ta elawast. Ta katsus sel wiisil Saksa rüütlid Liimimaa külge kõiata, et ta neile mõisad kätte andis, nagu Baunerowile Lennewarde ja Meindorpile Ütsküla kantsid. Warsti nägi ta aga ära, et sellega kaugele ei saa. Seda wiisi oleks ta sõjawägi hirmus palju maksma läinud ning warsti maast puudus kätte tulnud. Tema truu abimees, Diiinamünde kloosti abt, endine Loreida Dietrich, andis talle nõuu, iseäralist rüütli ordut asutada, kes kui uus wõimuse abinõuu alati truuduseta maa pärisrahwast sõnakuulmisele wõiks sundida. Sarnasid waimulikka rüütliardusid oli juba palju, mis 1118 Johanitide ja templiherrade orduga algasiwad. Nad oliwad kõik kiriku kaitsemiseks ning usu laiali laotamiseks ühandatud ja muretsefiwad peale selle ka

maeste ja haigete eest. Paawst Innocenz III kinnitas Alberti plaani ja sellega uue ordu 1202. Ordu rüütlid nimetati Kristuse rüütli wennad. Nende ordutäht oli punane mөөl ja rist walge mantli peal, kust nad mөөga rüütlite ehk Kristuse rüütlite nime on saanud. Ordu sees oli kahesuguseid rüütliisi. Esimesed, kellede seas hakkatuses ainult weike osa sündinud rüütlid oli, pidiwad töotust andma, et nad abielusse ei heida, et nad paawsti ja piiskopi käsku kuulawad ja terwe eluaja Läänemere äärsete paganate vastu tahawad wõidelda. Teised oliwad waimulikud wennad, kes jumalateenistust pidasiwad. Peale nende oli ordu seas veel teenijaid wendi, kel aga rüütli õigusi ei olnud. Esimeste seas oliwad Bremeni, Lübeki ja Hamburgi raeherrade pojad.

Ordu pea oli ordumeister ehk suurmeister; tema järele tuliwad komturid, kes maal lossides üksikute maakondade sõjawäe ja ordumõisjade üle walitsefiwad, kümnese maksu määrafiwad ja kohut mõistfiwad. Ordumeister ja komturid kokku oliwad kõige ülem kohus Kapitäl, kes orduliikmete ja nende käes olewate waranduste ja mõisade üle walitses. Peale selle oli ka veel üks marschal ehk orduwäe ülem, kuma kõige ülem sõjawäe juhatus ordumeistri käes seisis. Esialgu oli ordu asupaik Riias piiskopi palastis, pärast Wönnu linnas, kuhu ta orduriigi lõpuni (1562) jäi.

Esimeseks ordumeistriks waliti Binno, kes oma julguse ja wapra meele pärast kõige paremine selle koha peale kõlbas. Et orduriütlid abielusse ei tohtinud astuda, siis wõis nende arm ainult uute juurde tulejate läbi Saksamaalt kaswada ja ordu seisma jääda.

63. Merelähing.

Kui 1203 piiskop mitme suurtsugu mehena ja hulga ristisõitjatega Saksamaalt Liivimaale tagasi tuli, sai ta merel Saaremaa Geshlastega kokku. Nad tulivad Daanimaa 16 laewaga, kus nad hiljuti ühe kiriku olivad ära põletanud ja paljaks riisunud, inimesi tapnud ja wangi wõtnud ning palju muud warandust kokku riisunud. Ristisõitjad hakkasiwad kohe sõja wastu walmistama, et paganatele nende kurja kätte maksa. Saarlased aga ütlesiwad, et nad Kristlastega rahu olla teinud, mispärast sõda tulemata jäi. Kui Saksalased Sootlandi olivad jõudnud ja nägid, et paganaid nende rõõmitud waraga Wisbi linna alt rahuga mööda lasti minna, nurisesiwad nad wäga linna kodanikkude ja kaupmeeste üle, et nad paganaid rahuga oma teed lasewad läia. Linna rahwas aga ei pannud seda nurisemist tähele ega läinud Saarlaste peale. Siis läksiwad ristisõitjad piiskopi lubaga paganate wastu sõtta. Geshlased seadsiwad endid wastupaneku peale walmis, kui pealetungimist märkasiwad. Sakslastel läks korda kaks Gesti laewa ümber piirata, kus palju wängis Kristlasi ja riisutud preestrite riideid peal oli, ning Wisbi linna wiia. Ligi 60 laewa meest leidsiwad nende laewade peal, Geshlaste poolt surma. Kolmanda laewa, kuhu kõigest 8 meest järele jäänud, põletasiwad Geshlased ise ära, sest et ta nii wähe meestega waenlaste käest ära ei oleks wõinud peaseada. Waenlased aga ei pidanud teda ka mitte omale saama, kui nad teda enam kaitsta ei jõudnud.

Albert saatis wängid kõige warandusega, mis Saarlased Daani maalt riisunud, Lündi piiskopi kätte Daanimaaale tagasi.

64. Liivi wanem Raupo Roomas.

Albert oli oma uuele riigile kindla aluse pannud ning paawst Roomas ja keiser Saksamaal olivad talle tugewateks tugedeks. 1203 saatis ta abti Dietrichi ristiusku heitnud Liivi wanema Raupoga Rooma paawsti juurde. Paawst wõttis Raupot wäga lasteste wastu ja andis temale suud. Ära tulles kinkis ta Liivi wanemale kuldraha ja wäpi seitsme kuldtähena. Raupo, kellest ta suguwennad wäga suurt lugu pidasiwad, jäi eluajaks ristiusule truuks ning aitas teda oma wendade keskel laialilaotada. Tema sõna wägi mõjus rohkem kui orduwendade tuli ja mõõk. Saksa maast tuli iga fewadega uusi risti sõitjaid Liivimaale, teiste seas krahwid ja würstid hulga saatjatega. Nemad kaitseiwad kirikut paganate pealetungimise eest ja aitasiwad Sakslasi oma wõiduteel ikka kaugemale tungida. Ilmliku wõimu läbi külwas Albert omale aga hukatuse seemet, mis warsti tärkama hakkas. Järgmise aasta sügisel jõudis Raupo kolme laewaga Dietrichi seltsis Roomast tagasi Riiga. Temale tuli hulk rüütlid merel wastu, kes Saksamaale tagasi läksiwad. Need puutusiwad merel Geshlastega kokku, kes 10 riisumise ja 12 kaubalaewaga nende peale tulivad. Ühe laewa purustasiwad Kristlased juba ära ja püüdsiwad teise ka kinni. Aga paganad tahtsiwad ennem merelainetes otse saada, kui Kristlaste kätte

langeda, ja hüpasivad kõik laewa pealt merde. Leised laewad taganesivad Sakslaste eest tagasi, kes enne koju jõudmist mere peal veel väga palju wiletsust näiwad.

65. Littawide tülid.

Kawal Albert oskas naabrid üksteise wastu ülesse fihutada ja tülisje ajada, mille läbi nad oma jõud ära kulutasiwad, nii et nende ärawõitmine üsna kergeks läks. Nõnda tulid 1204. aasta kewadel Littawid 2000 ratsamehega Gestimaale sõda pidama. Kui nad Düüna jõge mööda Riia linnast mööda sõitsiwad, astus nende ülem Sülgate maale linna waatama, Sakslased tuliwad talle väga lahkest wastu ning andsiwad talle mõdu juua. Omaste juurde tagasi jõudes naeris ta Sakslasi, et neil mõdu pakludes käsi hirmu pärast wärisenud ning ähwardas nende linna ära häwitada, kui Gestimaalt tagasi tuleb.

Kui Sülgate oma sõjawäega ära oli läinud, tuli Semgallia würst Westhard Riiga ja töötas Sakslastele appi tulla, kui nad Littawlaste kallale läheksiwad. Sakslased nõudsiwad temalt pantisid, et ta sõna ei murraks. Westhard tuli kaunis suure wäega Riia alla ja andis pandid Sakslaste kätte. Nüüd walmistasiwad ta Saksa rüütliid endid taplusele ette. Mitmed kawalad mehed saadeti Loreidasse, et sealt järele kuulata, kust Littawlased tagasi tulewad. Need tuliwad arutu suure riisutud waraga, hulga wangide ja luge-mata weiste ja hobustega läbi Liiwimaa tagasi. Et nad Liiwlastega rahus oliwad elanud, siis jäiwad nad rahulise südamega Liiwlaste peale usaldades

Raupo kantsi juurde õõseks. Seda saiwad wälja saadetud luurajad teada ja teatasiwad Riias. Kohe seadsiwad Semgallid ja Riiglased endid neile teele ette ning langefiwad häliste nende peale. Littawide poolt langefiwad ligi tuhat kaksjada meest, nende seas ka Sülgate ise, kes saaniga sõitis. Semgallid raiusiwad ta pea otsast ära ja paniwad saanide peale, mida nad ainult Littawide peadega oliwad täitnud, et neid kodus jumalatele ohwerdada. Sellega ei olnud see hirmus tapmine veel lõpnud. Ka õnnetumad Gestlased, keda Littawlased wangideks ühes wedasiwad, saiwad Sakslaste mõõga läbi halastamata südame ja külma werrega ära tapetud, sest et nad ristiiinimeste waenlased olla. Nüüd alles tuli hirmsa weremängu lõpujäre, riisutud waranduse jagamine Sakslaste ja Semgallide wahel. Kui Littawide õnnetusest nende kodu sõnumid saadi, siis poosiwad 50 naist endid üles, et oma meestega pärast surma jälle kokku saada.

66. Liiwlaste sõjad ja langemine.

Mitmel puhul katsusiwad Liiwlased oma waenlaste üle wõitu saada, mis neil aga ialgi korda ei läinud. Piiskop hakkas omale wäljaspoolt abi otsima. Ta saatis abti Dietrichi Polotski kuningas Wladimiri juurde, et sellega sõbrust teha ja kingituseks wäga uhket sõjahobust kätte wiia. Semgallid riisusiwad saadikud tee peal paljaks, nii et nad palja eluga minema peasiwad ja kuningas Wladimiri juurde jõudsiwad. Kõiged Liiwlaste saadikud olid neile ette jõudnud ning kuningat enesele appi kutsunud. Kuningas jäi

Liivlaste poole ning lastis abti wahi alla panna. Sellel läks ometigi korda ühe kerjaja läbi Riiga kirja saata. See tuli wälja ja kuningas pidi teist wiisi oma asju ajama. Ta saatis saadikud Riiga, kes Liivlaste ja Sakslaste wahel kohut pidiwad mõistma. Nendega ühes wõis ka abt oma meestega koju minna. Ühtlasi saatis kuningas aga weel teised saadikud Liivlaste ja Lätlaste jekka laiali, et neid piiskopi wastu sõtta kutsuda. Liivlased tuliwad rõõmuga, kuid Lätlased jäiwad koju. Kuninga saadikud nõudsiwad, et piiskop nendega linnast wälja Wooga jõe le nõuu pidama tuleks. Piiskop ei läinud, waid ütles, kui neil temaga asja, siis wõiwad nad linna tulla. Nõupidamise paika kogus hull Liivlasi kokku. Üksküla kantist saadeti kaks ristitud Liivlast Kirian ja Laian oma suguwendi waigistama ja rahule jääda manitsema. Mõlemad mehed tapeti hirmsal wiisil ära. Siis tormasiwad Liivlased Holme kantši peale ja wõitsiwad ta ära. Preester Johannes, kes Wirumaal sündinud, lapse põlwes wangina Saksamaale wiidud, kust piiskop Meinhardt ta lunastas ja kloostriisse ristiusku õppima pani, leidis hirmust otsa. Ta oli palju Liivlasi ristiusku pöörnud.

Mõneks päewaks jäiwad Liivlased Holme kantši, riisusiwad Sakslasi ja tegiwad neile iga wiisi kurja. Siis läks aga paljudel himu ära ja nad läksiwad koju. Üks Sakstele truu Liivlane Lembewalde andis seda piiskopile teada. Kohe saatis see oma mehed Holme kantši paganate käest ära wõitma. Lahing oli palaw, wõit jäi Kristlastele. Mitmed peastsiwad endid ujumiseega. Mässajate Liivlaste wanema Afo pea wiidi

wõidu kuulutusega piiskopile wõidutäheks. Afo oli Polotski kuninga Sakslaste wastu üles kihutanud ja rahwa mässama pannud. Teised wanemad wiidi Riiga wangi ja pandi seal abelasse, kust piiskop nad pärast Saksamaale wiis. — Riid tahtsiwad Sakslased kord ka Roima Liivlasi karistada, kes neile palju paha teinud. Et Sengallid Roima Liivlastega ehk Loreidlastega waenluses elasiwad, siis läksiwad need Sakslastele nende palwe peale hea meelega appi. Westhard tõi 3000 meest sõtta. Sellest anti üks jagu Raupo kätte, kes oma endise kantši peale läks, kus tema sugulased elasiwad. Need põgenesiwad, kantš oli Raupo käes. Ta riisus oma endise kodu paljaks ja andis ta siis tuleroaks. Dabrieli kantši Loreidat ei suutnud nad ära wõita, see oli liig tugew. Riisuti ja rõõwiti sellepärast maal ümberringi ning tuldi suure sõjasaagiga Riiga tagasi, kus kõik ära jagati. Rahju saanud Liivlased kutsusiwad teiskorda Polotski kuninga enesele appi, kes ka tuli ja Holmi kantši ümber piiras. Sakstel oli õige peenike peus ja kartus suur. Ta tahtis Riiga minna, aga salakuulajad tõiwad talle sõnumid, et kõik teed Riia ümber täis kolmenurgelisi naelu olla, mille otsas inimesed ja hobused oma jalad lõhki ajawat, ja et merel laewu nähtud. See pani Polotski kuningat kartma ja ta läks 11 päewase ümberpiiramise järele Holme kantši alt tagasi. Nut hirmust sõda Sakste poolt kartes, hakkasiwad Liivlased rahu paluma. Rahupandits pidiwad nad kõikide oma würstide ja ülemate pojad andma. Riid seadsiwad Sakslased neile maksusid peale, millest nad enam tänapäewani wabaks pole

saanud. Nüüd saadetakse preestrid nende sekka ja ristimine algab igal pool. Nüüd on Liivi rahvas ära kadunud, ainult vähe riismeid leitakse veel Domesnina rannal Kuuramaal. Liivlaste viha Sakslaste vastu oli nii suureks kasvanud, et haiget surmawoodil veel nende sõnadega trööstiti: „Mine, õnnetu loom, paremasse ilma, kus Saklad mitte enam su peremehed, waid su sulased on.“

Saksa keiser, kes ennast Liiwimaa ülemaks isandaks pidas, kinkis selle maa piiskopile. Ordu wendade arv kaswis iga aastaga ja nende sissetulekud kippusiwad kitsaks jääma. Sellepärast palusiwad rüütlikolmandamat osa Liiwimaast omale, mis piiskop järele jätmata palwete peale wiimaks ka lubas. 1207 oli Loreidasse üks risti sõitja rüütel Gotfrid kohtumõistjaks saadetud. See mees kogus tüliasjade seletamise eest rahwa käest enesele palju raha, kellest ta ainult weikse osa piiskopile tõi. Teised risti sõitjad murdsiwad kasti lahti, kust 19 marka warastatud hõbedat leiti, muud asjad veel arwamata, mis ta ära tarwitanud. Tema oli raha eest õigust annud ja õigeid inimesi nülginud. Ta suri koledat surma.

67. Lätlased heidawad heaga alla.

Liivlaste langemisega oli elaw müür Lätlaste oma walitsuse eest langenud. Ristiuse kandjad tungisiwad nende juurde oma kahe preestri Mlobrandi ja Läti Hindrikuga. Lätlastel oli nende tulel väga meelejärele, sest Sakslastest lootiswad nad abi Littawlaste ja Liivlaste vastu. Aga teisel pool seisis wägem

Wene rahwas, kes nende käest kaua aega juba maksusid nõudnud. Et nad ise otsust teha ei julgenud, kumma rahwa alla heitmise kasulikum oleks, siis küsiswad nad jumalate käest nõuu, kas nad Pihtwa wõi Riia preestrite käest ristimist vastu pidada wõtma. Sumalate otsus oli Sakslaste poolt. Ilma vastu panemata lastiswad Lätlased endid nüüd ristida ning warsti tõusiwad ristiuse kirikud terwel Lätimaal nähtawale. Lätlased oliwad seega Sakslaste alla heitnud ning neid oma peremeesteks tunnistanud. Wõidetud maa jagas piiskop enese ja ordu wahel ära, ning wõttis wõidetud rahwaste käest maksusid ja sõjamehi wõitmata paganate vastu sõdimiseks.

B. Piiskopiltu pea kohal.

1. Esimesed pörutused.

68. Sakslaste esimene kokku puutumine Gestlastega.

Kui Liivlased, Semgallid, Littawid ja arab Lätlased alla heidetud oliwad, siis hakkasiwad ristiuse toojad ka Gestlaste ärawõitmise peale mõtlema. Nad oliwad neid juba aastal 1203, kui Albert oma wendadega Liiwimaale sõitis, Wisbi linna all ja pärast seda siis, kui Dietrich ja Raupe Roomast tagasi tuliwad, küllalt tundma õppinud. Gestlaste kerged, weiksed laewad oliwad nende suured, raske

laewad ümber piiranud ning palama wõitluse järele ei olnud nad midagi suuremat ära wõinud teha, kui üks Geshlaste laewa ära wõita. Ühe põletasiwad Geshlasted ise ära, sest et sinna wähe mehi peale oli jäänud, kes teda wistist waenlaste kätte oleksiwad pidanud jätma ja 13 läksiwad oma teed. Nende sõjahimu ja julgust tundsiwad nii hästi Sakslased kui Lätlased, kes oma nõrkuse ja ära meele pärast Geshlaste põlgduse all oliwad ning kellele nad sellepärast palju üle kohut teinud. Lari piiskop nägi koge ära, mis siin teha oli. Ta aratas Lätlaste seas kättemaksmise himu Geshlaste vastu. Suure rõõmuga saatsiwad Sakslaste läbi julgeks saanud Lätlased oma saadikud 1208 Ugaunia Geshlastelt nõudma, et nad kõik seda ülekohut ilufaste ära tasuksiwad, mis nad Lätlastele ja Sakstele teinud, kelle kauba woorid nad enne Ria linna ehitust Pihkwa tee peal ära riisunud. Geshlasted ei wõtnud ettepanekut kuulda ega lubanud riisutud warandusi ialgi tagasi anda, waid saatsiwad Läti wanemad Rusšini Waridate ja Talibaldi ähwardustega tagasi. Kui ka Sakslaste eneste saadikud, kes Saksa kaupmeestelt riisutud warandust tagasi nõudsiwad, teatusega minema olid saadetud, siis läks piiskopi wend Dietrich Saksa rüütlite ja kaupmeestega Koreidasse, kus ta Liwlasted ja Lätlased kõik kokku kogus ning sealt suure ja tugewa wäega Ugauniasse ruttas. Siis riisuti kõik külad paljaks, põletati majad maha ja tapeti inimesed ära. Wiimaks wõitsiwad nad weel Otepää linna ära. Kolm päewa puhkasiwad nad Ugaunias, enne kui suure riisutud waraga ja sõjawangidega koju hakkasiwad tulema.

Ugaunia rahwas kutsus Sakslased appi ja läks Lätlastele kätte maksma. Kõik, mis ette tuli, riisuti ära ja üks mees Wardeke põletati elusalt ära. Thalibaldi kants Beemer piirati ümber ning sõditi terve päew walli tagast Lätlastega. Lätlaste preester mängis linna walli peal kannelt ja laulis seal juures waimulisi laulusid. Seda laulmist ja mängimist jäiwad Geshlasted suure imeks panemisega kuulatama, unustasiwad wihawaenu ja kättemaksmise ning läksiwad koju tagasi. Lätlased saatsiwad aga läbi ööd saadikuid Wõnnu linna ordumeistril Winno appi Geshlasti tagajama. Teisel hommikul tuli Winno oma meestega Beeweri kantsi alla ning läks Lätlastega Geshlasti tagajama, aga ei saanud neid enam nähagi. Siis kutsu- siwad Beeweri Lätlased ka weel kõik teised omaksed kokku ning läksiwad otse teed Sakalasse, kus nad mehed, naised ja lapsed, keda kodust leidsiwad, armuta maha löiwad, kolm sada ülemat meest ära tapsiwad, majad maha põletasiwad, wara, weised, hobused ära riisusiwad ja tüdrukud wangi wiisiwad. Kui nende käed tapmist ära oliwad wõtnud, siis pöörsiwad nad koju tagasi, jagasiwad oma saagi Rüütli wendadega ning kiitsiwad suure rõõmuga Zumalat, kes paganatele nii hirmust otša saatnud. Geshlasted leinasiwad langenud omakseid kaebtuste ja joogipidudega taga ning põletasiwad nende furnukehad ära. Läti wanem Rusšini aga kiitles: „Minu lapselapsed saawad seda oma lastele kolmandama ja neljandama põlweni jutustama, mis Rusšini kõige kõrgema abiga Sakalaste furnukehadele teinud.“

Piiskop Albert ei olnud sel korral ise Liwimaal. Tema wend Hermann kartis, et Geshlasted nüüd wistist

suure sõjaväe koku korjavad ja Lätlaste kui ka Saks-
laste peale tulevad. Sellepärast kutsus ta Lätlaste
wanemad oma juurde ja andis neile nõuu üheks aas-
taks Gestlastega rahu teha, seni kui piiskop Saksamaalt
uue sõjaväega tagasi jõuab. Lätlastele oli see nõuu
väga meelejärele. Sakalased, kelle jõud väga kurna-
tud oli, leppisivad nende rahupakkumisega kergeste koku
ning tegivad aasta peale rahu.

69. Ordu kõlwatus.

Gestlaste vastusõdimine oli ordumeistri Winno
viimane sõjamehe töö. Ordu oli Liivi ja Lätimaast
kolmandama jao enesele saanud, mis teda tugewaks ja
rikkaks tegi. Wõnnu kants oli ordu kesk-asupaigaks
saanud, kus ordumeister ja suurem hull orduwendi
elas. Nende noorte, õnne otsijate sõjameeste südamed
ei olnud mingi sidemega Liivimaa külge köidetud, waid
nende elu-ülesanne oli siin ainult wõitlemine ja tap-
mine. Sellepärast ei wõinud sugugi teiseksi olla, kui
et niisugusest olekust pidivad toored kombed kasvama
ja kõik inimlikud kiired kõige kõrgema kraadini tõusma.
Nende tegusid sõdades ja rööwikäikudel tunneme juba
weidi ja saame allpool rohkem tundma õppima. Mis
nad rahu ajal tegivad, sellest on wähe teateid järele
jäänud. Aga nendest wähedest teatetest paistab wäga
kohutaw pilt. Uute alamatega käisivad orduwanemad
piirita waljusega ümber, rööwisivad neilt tihti kõik
ära, mis neil oli ning pidasivad nende peale ülekoh-
tust kohut. Raebtused ulatasivad ka piiskopi kõrwu;
tema oleks hea meelega aidanud ja õigust jälle oma

raja sisse pöörnud, aga taltsutamata noored rüütlid,
kes mõõka keerutasivad, olivad talle juba üle pea kas-
wanud ega wõtnud tema manitsusi enam kuulda. Slegi
uues orduloskis tuli hirmus mõrtsuka töö ette. Riü-
tel Wigbert von Soest, kes kõlwatu elu pärast
ordust wälja oli heidetud, kandis ordumeistri wastu
ammugi sala wiha. Ühel pühapäewal, kui kõik teised
orduwennad kirikusse olivad läinud, kutsus Wigbert
ordumeistri ja preestri Johannesse enese juurde ordu
lossi. Kui Winno üle ukse sisse astus, lõi Wigbert oma
suure sõjakirwega ta pea lõhki, tappis ka juures olewa
preestri Johannesse ning põgenes siis ise ära. Tema
tegu tuli wälja, ta wõeti kinni ning mõisteti hirmsal
wiisil surma. Ühe wana Riia linna kiriku müüride
seest on inimese luud leitud. Mõned arwawad, et need
Sigberti luud on, kes elusalt finna sisse müüriti.
See ja teised hirmsad teod ordu rüütlite keskel ras-
kendasivad usutööd suurel määdul. Ümber pööratud
paganad olivad Kristlaste armastusest kuulnud, mis
kõik inimesed ühte köitwat, ning waatasivad lapseliku
usaldusega oma uute Isandate peale. Niisugused teod
kiskusivad nende filmade eest kätte maha ja nad nägi-
wad oma lootuste asemel hirmust tõsidust ning usk
preestrite ilusate sõnade sisse kaotas oma endise jõu
ja mõju. — Winno asemele walis ordu ise, ja mitte
enam piiskop Albert Wolkini teiseks Liivimaa ordu-
meistriks. Selle sammuga oli ordu juba näidanud,
et ta ilma piiskopita oma asju tahtis ajada. Uus
meister hakkas kohe näitama, et ta piiskopi kästusid ei
taha kuulda. Sellest sigis wiha waen piiskopi ja ordu
wahel, kes mõlemad ilmlikku walitsust oma kätte kiskusivad.

70. Uued plaanid.

Nastane rahu aeg Gestlastega sai otsa ja piiskop Albert oli uute ristisõitjatega Saksa maalt tagasi tulnud. Nüüd kutsus Wönnu rüütlite ülem Berthold Lätlaste wanemad Ruskini ja teised oma meestega ja Wendidega Gestlaste vastu sõtta. Gestlased, kes waenlaste kurjast nõuust midagi ei teadnud, olivad sõit kodu külades, kus nad surma leidsiwad. Kui waenlased sõit külad ära olivad põletanud ja maa lagedaks rüüstanud, läksiwad nad rööwitud waraga ja naiste ning tüdrukutega oma teed.

Kui Loreida Liimlased, kes ikka Gestlastega ühte olivad hoidnud, seda kuulsiwad, läksiwad nad piiskoppi paluma, et see Gestlasi ära katsuks lepitada. Piiskop saatis preestri Mlobrandi Ugauniasse lepituse kaupa sobitama. Rahwas oli aga Sakslaste ja Lätlaste üle, kes rahu rikkunud, nii wihane, et piiskopi saadiku koha ära tahtsiwad tappa. Wanemad keelasiwad rahwast, et ta saadikutesse ei puutuks, sest kes siis weel saadikuid usaldaks nende juurde saata! Ugauniast läksiwad nüüd Gestlaste poolt saadikud Riiga piiskopi juurde ning tegiwad seal rahu kauba kindlaks.

Kuurlased hoidsiwad ka Gestlaste poole ning ootasiwad parajat aega, mill Sakslaste peale wõitsiwad langeda. See aeg tuli. 1209 aasta kewabel sõitis piiskop Albert ristisõitjatega tagasi Saksamaale. Saaremaa ligidal tuliwad häkiste kahetsa Kuurlaste mererööwli laewa neile vastu. Ristisõitjad tuliwad weikeste laewakestega Kuurlaste vastu, kes oma laewad kaks kõrwuti ülesse olivad seadinud. Kui

Sakslaste paadid nende juurde saiwad, kiskusiwad kuurlased need oma laewade wahela ja tapsiwad palju rüütliid maha. Kui nad nägiwad, et wõidu saamise lootust ei olnud, siis põgenesiwad nad suurte laewade juurde tagasi ning sõitsiwad edasi Saksamaale. Nende keskelt oli 30 rüütliit langenud, kellede pärast piiskop leinas. Raks Sootlandi kodanikku on nende kehade koku korjanud ning ristiusu kombe järele pühalikul wiisil maha matnud. — Mõni aasta pärast seda leidsiwad Saksamaalt tulijad ristisõitjad Kuurlased Sootlandi saarel suure riisutud waraga. Nad piirasiwad Kuurlased ümber, wõitsiwad nende käest neli rööwli laewa kõige saagiga ära ja wiisiwad Riiga. Uue riisutud wara seas leidsiwad nad ka palju lambaid.

71. Sõjad Otepea all.

Nowgorodi ja Pihkwa kuningad Mstislaw ja tema wend Wladimir tuliwad oma ühendatud wägedega 1210 Ungaunia maale Otepea kantsi alla, piirasiwad ta ümber ja sõdisiwad seal kahetsa päewa. Kui wiimaks toidu ja wee puudus kätte tuli, palusiwad Gestlased rahu. Wenelased nõudsiwad 400 marka rahku sõjakuluks, ristisiwad mõned inimesed ning läksiwad siis oma teed. Pärast seda kogus Wönnu Berthold sõit Lätlased ja Liimlased koku ning läks nende ja piiskopi meestega Otepea kantsi alla, kus nüüd wahel rahwast oli. Kartuse pärast, et nad ometigi vastu panna ei suudaks, wõtsiwad linnalased Bertholdi heaga kantsi vastu. Piiskopi sulased aga tormasiwad ta sisse, tapsiwad mehed maha ja wõtsiwad naised

wangi ning riisufiwad palju wara enestega. Ainult mõningad peasefiwad põgenemise läbi. Mõni päew puhati paigal, jägati wara ära, pandi linn põlema ja siis mindi koju.

72. Liwlaste, Kuurlaste ja Gestlaste ühendus.

Sõjatuluke oli kord leegitsema pantud, ta lagunes ikka laiemalt Gestlaste sekka laiali, ning seisma jäämist ei olnud enam lootat. Gestlased hakkasiwad ikka rohkem aru saama, et Sakslaste sõjad nende wastu mitte ainult rööwimise käigud ei olnud, nagu siamaale teiste rahwaste poolt, kes maale riisuma tuliwad, maksufid maksma sundisiwad ning siis jälle oma teed läksiwad. Sakslased asusiwad ise maale elama, wõitfiwad ühe rahwa teise järele ära ning paniwad neile maksufid peale, millest nad enam lahti ei saanud. Daanlaste ja Rootslastega oliwad nad kergeste walmis saanud. Kui kitsikus käes oli, maksiwad nad wälja, mis waenlased nõudisiwad. Oliwad maksu nõudjad ära läinud, wõtsiwad maksjad oma mehed kottu ning läksiwad ja riisufiwad tagasi, mis neilt ära wiidud. Nõnda langesiwad Gesti mererööwliid 1188 Upsalu peapiiskopi peale, tapsiwad ta ära, läksiwad pealinna Sigtuna kallale ja põletasiwad ning lõhkusiwad selle maa taha. Seit ajast saadik pole Sigtuna linn ialgi enam endise suuruse ja kuulsuse sisse saanud.

Liwlased, Kuurlased ja Gestlased pidasiwad nõuu ühel meelel Sakslaste wastu wälja astuda ning otsisiwad Littawide, Semgallide ja Wenelaste juurest weel abi. Lätlased jäiwad üksi weel piiskopile ja

ordule truuks ning sõdisiwad nendega ühes Kuurlaste wastu, kes 1210 Riia linna ära tahtsivad wõita. Kuurlased oliwad suure laewa wäega linna alla tulnud ning sõdisiwad wäga wapraste. Kui üks Kuurlane nõnda raskestest haawatud sai et, ta maha langes, siis raius naaber ta pea otsast ära. Linnal oli suur kitsik käes. Enneks ei olnud Liwlased neile appi julgenud tulla ning Wenelased ja Littawid ei jõudnud ka nii ruttu Riia alla. Wahe ajal oliwad Sakslased linna ümber terawaid kolmenurgalisi raudnaelu maha pannud ning Toreida Liwlased Kaupoga neile appi jõudnud, nii et Kuurlased kahjuga pidiwad taganema.

73. Gestlaste wõit Ümera jõel.

Sakslased nägivid ära, et asi wäga tõsiseks ja kardetawaks wõib minna, kui waenlased ühel nõul nende wastu tulewad. Ehk piiskop küll Saksamaalt hulga wäge selle juurde oli toonud, siiski oli kõige pealt tarwis seda kardetawat ühendust waenlaste wahel lõhkuda. Ta saatis kohe rüütli Rudolf von Jeeriko hulga meestega Polotski kuninga Wladimiriga rahu tegema, kes ka waenlaste nõusse oli heitnud. Kui piiskopi saadik Rudolf omastega Wõnnu linna ligidale jõudis, leidis ta linna Gestlastest ümber piiratud. Ta peasis weel suure waewaga linna. Gestlased wedasiwad hulga puid kottu, paniwad tule otsa, et kantfi ära põletada, tõiwad metfast suured puud kõige juurtega wälja, sõdisiwad nende warjust tuld ja suitsu kantfi ajades. Kolm päewa oliwad nad juba linna all sõdinud ja oleksiwad ta wistist ära wõitnud, kui

neljandamal päeval Raupo Liivlaste ja Lätlaste ning Riialastega linnale mitte appi ei oleks jõudnud. Kui Gestlased seda nägiwad, taganesiwad nad üle Koima jõe ning jäiwad Beeweri tee äärde laagrisse. Teisel hommikul läksiwad Wõnnu ordu wennad, Raupo oma Liivlastega ja Lätlased neile järele. Ümera jõe ääres metsades ühe järwe kaldal linni pidades saadamad nad salakuulajad wälja, kes selle sõnumiga tagasi tulewad, et Gestlased üle Ümera jõe põgenenud olla. Gestlased aga oliwad teisel pool järwe Ümera metsades peidus. Kohe kihutawad ordu wennad Lätlased ja Liivlased põgenejaid taga ajama, aga Gestlased tulewad neile terwe wäega vastu. Taga ajajad ehmatasiwad kangeste ära ja kahetsesiwad wäga, et nad nii etteawaatamatalt pea tulde pistnud, ning Riiaft appi tulewat rüütlite sõjawäge ära ei ole ootanud. Üks rüütel Arnold, kes julgust ei kaotanud, wõttis sõjalipu oma kätte ja hüüdis: Astugem kokku, Saksa wennad, sõdigem ja ärge põgenegem mitte paganate eest. See oleks häbits meile ja meie rahwale. Hüüd algas hirmus sõda. Mitmed rüütlid, Raupo poeg Berthold ja wäimees Wane langesiwad. Liivlased paniwad põgenema ja wiimaks ka Sakslased, kui nägiwad et enam vastu ei jõudnud panna. Gestlased ajasiwad ratsamehi Sakslasi ja Liivi ja Läti jalga wäge taga ning löiwad palju põgenejaid maha ja wõtsiwad muißt wangi. Kui waenlaste wägi täieste laiali pillatud ja ära wõidetud oli, siis wiisiwad nad sõjawangid Ümera jõe le ning piinasiwad mitmed neist seal surnuks. Sakslastest küpsetasiwad nad mõned elusalt ära ja mõneledele raiusiwad ristid selga.

Selle wõidu järele koju jõudes saatsiwad wõitjad kõigisse Gestimaakondadesse sõna, et nad endid ühendaksiwad. Ja kõik tõotasiwad üks süda ja üks hing olla.

Wähe ajal oli piiskop uued saadikud Polotski kuningale juurde saatnud ning temaga igawese aja peale rahu teinud.

II. Wält lööb fiske.

74. Soontagana linna langemine.

Jõulu ajal 1210 kogusiwad Sakslased Lätlastest, Liivlastest ja Wenelastest, kes nendega rahu oliwad teinud, wäga suure wäe kokku ning läksiwad mööda mere jääd Soontagana maakonda. Et Liivlasti mitte ei usaldatud, siis wõeti nende käest enne pantisid, mille läbi neid sunniti ühes wõitlema. Enne kui tee-wahid waenlastest küladesse teatust saiwad wiia, oli terwe wägi ennast üle maa laotanud ning riisus, rüüstas ja tappis mitu päewa järgimööda. Siis kogus ta Soontagana linna ette. Kui kolm linna ära oliwad põletatud, siis pöörasiwad ristiinimesed wangi wõetud naiste ja lastega, 4 tuhanda lehma ja härjaga, luge-mata hulga hobuste ja sõjawangidega ning kõige muu waraga koju tagasi. Rodu jõudes kiideti Jumalat, et ta waenlaste üle wõitu annud ning jagati riisutud wara oma kestel ära. Gestlastest oli palju külma kätte surnud, kes waenlaste eest kodust ära põgenesiwad.

Hüüd walmistasiwad Gestlased Sakalas, Ugau-nias ja Soontaganas sõja vastu. Kõik pidiwad

järgmisel kuupaistel üheskoos Riia linna peale minema. Sakslased olivad sellest aga märku saanud ning tõttasid neile aegaste vastu.

Et Soontagana malewat weel seal ei olnud, põgenesid Sakala ja Ugaunia Gestlased ära. Üks mees jäi Sakslaste juurde ja see teatas neile, et Soontaganast suurem wägi weel teel olla. Riiglased ja Liwlaselad läksid tagasi, wiisid kõik oma warandused naise lastega linnadesse ja kogusid wäge kokku. Kui Soontagana ja teiste maade mehed Sakalasi ja Ugaunialasi eest ei leidnud, ei hakanud nad enam edasi minema ega Kristlasi üles otsima, waid pöörsid Metsapoolest, kus nad ristiusu kirikud ära riisusid, koju tagasi.

Rolmandamal kuul hakkasid Sakslased endid Gestlaste vastu sõdimiseks walmistama ning andsid wäljud käsud fange ähwardusega kõigile Liwlastele, ja Lätlastele, et kõik pidid ühes tulema. Sel wiisil saadi wäga suur sõjawägi kokku ning piiskopi õemees Engelbert, Loreida walitseja, läks hulga orduwendadega ja ristijõitjatega ühes Sakala maad ja Wiljandi linna ära wõitma.

75. Wiljandi ärawõitmine.

Rõige pealt piirati Wiljandi linn ümber (1210). Siis saatsid Sakslased, Liwlaselad ja Lätlased maad paljaks riisuma. Need käisid kõik külad ja talud korda pidi läbi, riisusid nad paljaks, põletasid ära, löwad inimesed maha ja wedasid muißt wangi. Wõnnu ülem rüütel Berthold ja Läti wanem Ruskini toomad wangid linna walli ette ning lubasid nad

siis elawalt neile kätte anda, kui linn ennast heaga alla heidab ja ristiusku vastu wõttab. Selle tingimusega ei olnud Sakalased rahul, waid ähwardasid Sakslastele hirmsaste kätte maksa, kui nad oma kätt wangidesse julgesid pista. Aga wangid tapeti nende filma all ära ja heideti walli kraami! Linnalastega lubati sedasama teha. Need hakkasid nüüd noolidega waenlaste peale lastma, ja surmasid nendest paljugi. Hakkatsid warjutornisid ehitama. Liwlaselad ja Lätlased weamad wallikraami puid täis, ajasid warjutorni sealt üle ja lähewad tornist kindluse walli peale. Palju Gestlasi saiwad haawatud ja langesid. Sõdimine kestis wiis päewa. Gestlased wedasid käredega tuld walli peale ja puistasid sealt alla puuhunniku peale, et seda põlema panna, aga Liwlaselad ja Lätlased kustutasid seda lume ja jääga jälle ära. Orduwend Arnold sai kiwiga surmats löödud. Sakslased seadid kiwiviskamise masina ülesse, millega nad õõd ja päewad linna müüride pihta ja linna sisse kiwa pillusid, mis majad maha löhusid ja inimestele ja elajatele surma toomad. Riisugust kiwiloopimise masinat ei olnud Gestlased enue weel näinud ega oma majasid riisuguse hoopide vastu kindlaks teinud. Liwlaselad Lätlastega on puuhunnikud nii kõrgeks teinud, et sealt kergeste walli peale wõis ronida. Gilard von Dolen läheb Sakslastega puuhunnikku otsast walli peale, murrab oma meestega puu aia eest maha, aga leiab planklaia tagast weel teise walli, kust enam üle ei pease. Linna rahwas ajasid nad kiwa ja puid ülevalt kaela pidudes põgenema. Maha tulles panewad nad plangi st aia esimese walli peal põlema, ning Gestlased loobisid

neile põlewad plangid ülewelt kaela. Tuli löpseb ära, wastased seavad järgmisel hommikul endid uuesti wõitluse tarwis. Aga Gestlaste weike hull linnas oli juba kaunis kofku fulanud, furnukehad täitsiwad maad, pea kõik oliwad haawatud, wee puudus oli nii suur, et õnnetumad linna kaitsjad ära hakkasiwad nõrkuma. Kuuendamal päewal pakkusiwad Sakslased neile rahu, kui nad ristiusku wastu wõtawad. Et muud nõuu enam üle ei jäänud, siis lubasiwad nad ristiusku seltsamal wiisil wastu wõtta, kui Lätlased ja Liwlastesed.

Sellega lõppis werine sõda. Raks orduwenda oliwad Gestlaste kätte wangi langenud. Ühes talumajas wangis ei tohtinud keegi neile süia ega juua wiia, kuna Wilimes oma naise Omega neid salaja hästi toitfiwad. Kui nad pärast lahti peasefiwad, jätsiwad nad Wilimesi tänupalgaks ilma künnesemaksuta.

76. Gestlastesed Ümera jõel.

Gestlaste poolt oli jälle sõnum Sakslaste kõrmu tunginud, et nad Riia linna ära tahta häwitada. Saadeti kuulajad wälja, need kuulutasiwad sedasama. Kohe wõtsiwad Sakslased oma mehed kofku ning tuliwad Sakala maale, kus nad maad ja külad lagedaks rüüstasiwad, naised ja lapsed ning kõik muu wara ühes wõtsiwad. Sakalased kihutasiwad neile Asti järweni järele, löiwad palju Lätlasti maha ning riisufiwad sealt ühes, mis kätte puitus. Warsti peale nende jõudfiwad Sakala wanemad Lembit ja Meeme ühe teise wäega sinna, läksiwad üle Siimera jõe selle

kiriku juurde, mille preester ajaraamatute kirjutaja Läti Hindrik oli, süütasiwad ta põlema, häwitasiwad kõik ära, mis preestri oma oli, löiwad inimesed maha, wõtsiwad naised, tüdrukud ja poisid wangi ning tuliwad siis suure saagiga koju tagasi. Oliwad nemad waewalt ära läinud, siis tuliwad Kotalialased ja teise ranna-Gestlastesed kolme wäega Liwlastes peale, nõnda et neil õdd ega päewa rahu ei olnud. Kes oma elu tahtis hoida, see põgenes suurte metsade sisse, soode ehk järwede taha. Teised langesiwad Gestlastes sõjakirwaste alla ehk saiwad nende orjadeks. Sakslased ja Ugaunialased nuhtlesiwad niisama Lätlasti. Saarlased tuliwad oma sõjalaewadega mööda Koiva jõe Raupo kantsi alla ja riisufiwad ta terwe kihelkonna Rubesele paljaks. Põgenejad läksiwad Riiga abi otsima, aga Sakslased ei tulnud appi. Nad kartfiwad Riia kallale tikkumist, ega julgenud sellepärast oma wäge laiali saata. Alles siis weel kui piiskop 1211 paawsti juures oli käinud ning Saksamaalt jälle suure hulga ristisõitjaid ja kolm piiskoppi ning palju teisi suurtsugu mehi ühes Siiwimaale oli toonud, mindi Gestlasti Läti ja Siiwimaalt ära hirmutama.

77. Gestlastesed õnnetus Ümera jõel.

Gestlastesed on aga terwe maa wanemad kofku ajanud. Saarlased, Tallinnlased, Kotaliamehed ja teised läksiwad mitme tuhanda ratsa, jala ja laewa mehega Loreidasse Raupo kantsi alla ning piirasiwad selle ümber. Kantsis oliwad ristiiinimesed ja amukütid Riiaft, kes wapraste wastu paniwad. Gestlastesed riisufiwad maal ümber, põletasiwad kirikut maha, wõtsi-

wad naised ja lapsed wangi. Sumalad ei kuulutanud neile head ette, sest ohwriloomad kulkusiwad pahema külle peale. Siiski hakkasiwad nad kantsi alt õoneks kaewama, ja töotasiwad, et nad enne kantsi alt ära ei tahta minna, kuni nad temale kätte on tasunud ehk Liwlaste oma nõuusse saanud, et siit otse teed ka Riia linna alla minna ja seda ära wõita. Nüüd saatis piiskop kõik oma mehed ja ristisõitjad, kelledele ta pattude andeks andmist kuulutas, Lõveidasse Gesti laste vastu sõdima. Need tuliwad, ilma et Gestlased seda oleksid teadnud häkiste seljatagast nende peale. Ka Liwlaste tormasiwad nüüd kantsist wälja, lõhkusiwad ümberpiirajate read läbi ning piirasiwad neid ise ümber. Nüüd algas werine wõitlus, kus mõlemalt poolt südidusega wõideldi. Gestlased jooksisiwad ristisõitjate peale, wiskasiwad oma odad wihma kombel neile vastu raudkilpide ja raudrüüdeid ning sõdisiwad siis mõõkadega. Sakslased kihutasiwad oma hiilgawate hobustega nende sekka ning ajasiwad nad laiali. Nüüd langes neid lugemata. Wähe peasesiwad weel eluga teise wäe jao juurde, kes ikka weel kangeste vastu pani. Õhse tahtsiwad nad laewadega ära sõita, aga nende laewade tee oli eest kinni pandud. Särgmisel ööl põgenesiwad nad laewade pealt ära ning wähe neist on koju saanud. Wõitluse wäljale oli 2000 meest jäänud ja niisama palju hobuseid wõitjate saagiks langenud, peale selle weel sõjamoona ja 300 sõjalaewa, weiksemad arwamata. Sakslaste rööm oli ära rääkimata. Wõidetud wara jagati wõitjate wahel ära, muist kingiti kirikutele. Saaremaa ja Rotalia wanemad oliwad selles sõjas langenud.

Warsti peale selle tuliwad jälle Sakalased ja Ugawialased Lätlaste kallale Ruskini ja Taliwaldi peale, kelle maa ja rahwa nad paljaks riisusiwad ning siis oma teed läksiwad. Beweri Lätlaste wanemad Doole ja Paik läksiwad Riiaist abi otsima, ning tuliwad piiskopi wenna Dietrichiga, kõige ristisõitjatega, Liwlaste ja Lätlastega Gestlastele kurja kätte maksma. Esite kogus nende wägi mere äärt mööda Metsapoole maakonda ning sealt Sakalasse. Kuus päewa käisiwad nad läbi metsade ja soode põhjatumaid teesid mööda, kus neil ligi neli sada hobust ära lõppesiwad. Seitsemendamaal päewal jõudiswad nad Lembitu linna ja külade juurde, kus nad lohe riisuma ja tapma hakkasiwad. Oma wäe pea seisukoha seadiswad nad maakonna nõupidamise koha, maja, juurde ning käisiwad siit kõigil pool riisumas, põletamas ja tapmas. Kolm päewa oliwad nad sel wiisil maal rüüstanud, siis läksiwad nad riisutud waraga ja wangidega teist teed Liwimaale tagasi. Läti wanemad Doole ja Paik oliwad mõlemad langenud, kui nad ühte Gesti külasse tungisiwad, kus 9 Gestlast nende vastu tuliwad.

Lõpmata furnukehade läbi, mis nii suur sõda igale poole üle maa külwanud, ja matmata ja põletamata maas seistes mädanema hakkasiwad, sünnitasiwad hirmust katku. Selle juurde tuli weel nälg, ning need kaks waenlast laastasiwad ka weel need külad ja maakonnad inimestest lagedaks, mis sõjast puutumata oliwad jäänud. Ja kes sõja eest põgenemisega oma elu peastnud, langesiwad katku ja nälja kätte. Ka Liwi wanem Dabril suri katku kätte.

Uga õnnetuse mõõt ei olnud weel täis. Nüüd

tulivad Lätlased maale riisuma. Ja et väga vähe sõjamehi Gestlaste seas järele oli jäänud, siis oli sel aral rahwal paras aeg oma rööwi ja kättemaksmise himu kustutamaks käia. Mehed, naised ja lapsed, keda iganes kätte saiwad, leidsiwad hirmust surma. Mõned on Rusin elusalt ära küpsetanud, et omaste surma kätte maksja. Lühikese ajaga käis neli Lätlaste parve Gestlasti riisumas ja tapmas. Üks salt oli waewalt üle piiri wälja saanud, kui teine juba jälle ajemele tuli.

78. Kolme aastane rahu.

Sel wiisil oli Gestimaa täielise ärawõitmise tarwis väga hästi ette valmistatud. Seda nägi piiskop paremine ära kui keegi teine. Ta saatis oma wenna Dietrichi weel selfamal talwel kõigi oma sõjameestega, rüütlitega ja Wönnu Bertholdiga Ugauniasse. Siit leidsiwad nad Lätlastest lagedaks tehtud maa ja tühja, ära põletatud Tartu linna eest. Üle Gma jõe minnes leidsiwad nad Gestlased ühe kõige paksema metsa seest, kuhu nad maha raiutud puudest enestele kaitse aia „sõõru“ ette oliwad teinud ning sinna oma warandused ära peitnud. Sealt sõdisiwad nad laua ja wapraste waenlaste wastu, aga saiwad wiimaks ifka ära wõidetud, sest waenlaste wägi oli palju suurem. Kõik wara langes waenlaste kätte, niisama ka naised ja lapsed.

Wähe ajal oli Dünamünde kloostri abt Dietrich Gestimaa piiskopiks tõstetud, kuna maa alles wõitmata oli. Sõulu ajal kutsus piiskop Albert jälle kõik sõjamehed Liivi ja Lätimaalt kokku, et neid Sakslastega ühes Gestimaale saata. Range külm oli kõik teed ja

weed kõwaks teinud, ning uus Gestimaa piiskop Dietrich läks 4000 ristisõitjaga ja niisama palju Liwlaste ja Lätlastega jõulupühade ajal Ugaunia maale. Selle metsa sõõru juures, kus hiljuti sõda oli peetud, jäiwad ristisõitjad puhkama ning saatsiwad Lätlased ja Liwlased ümberkaudu riisuma, kes Soomelinde ja Waiga maakonnad paljaks tegiwad, inimesed ära tapsiwad ja mõned ahelasse paniwad. Kolm päewa kestis see rüüstamine. Siis läksiwad nad edasi Järwamaale, kus suure ja ilusa Kareba küla paljaks rööwisiwad ja ära põletasiwad. Siit läksiwad nad suure waraga ja hulga wangidega üle Wirts järwe tagasi Liivi maale.

Warsti peale nende tuli Nowgorodi kuningas Mstislaw 15000 mehega Waigasse, kus ta Sakslastega lootis kokku saada. Aga et need ära oliwad läinud, läks ta siit edasi Järwa ja Harju maale, piiras Warbla linna ümber ning pööris rahuga koju tagasi, kui siit 700 marka nahku oli saanud.

Gestimaa piiskop Dietrich oli wiimisel sõjakäigul näinud, et tal siin weel hakkamist ei olnud, sellepärast pööris ta omastega tagasi, ning saatis preester Salomoni Sakala rahwast ristiisku pöörma (1212). Lembit lastis ta kõige tema tõlkudega ära tappa ning läks omastega Wenemaale ja riisus Pihkwa linna paljaks, kuna Wenelased weel Harjumaal laastasiwad.

Kui lätlased kuulsiwad, et Gestlased juba jälle sõjawäge oliwad kogunud, eneste juurde saadetud preestri tema meestega ära tapnud ning Pihkwa linna ära riisunud, siis hakkasiwad nad kartma, et nad wähest ka neile kätte maksma tulewad, ja saatsiwad Liwlas-

tega saadikud Geshlaste juurde ja tegivad nendega rahu. Kui järgmisel aastal Läänemaa Geshlaste suure väega Roima jõe suus ilmufiwad, uuendafiwad Lätlaste ja Liimlaste ja Sakslaste nendega pita waidlemise järel rahu kolmeks aastaks.

79. Loreida Liimlaste mäsamine.

Liimlaste oliwad küll alla heitnud, aga nende rin- nus põles tibe wiha wõitjate wastu. Geshlaste südi- dus oli neile julgust annud ning Satesule Liimlaste hakkafiwad nõuu pidama, mill wiisil Sakslaste wõi- mufe alt lahti peafeda ning neid maalt wälja wõiks saata. Nende nõuupidamised ulatafiwad Sakslaste kõrwi, kes koke peamehed kinni wõtsiwad ja ahelas Riiga wiisiwad. Loreida linn pandi põlema ning Liimlaste kogufiwad endid Segewolbi kantsi. Siit saatsiwad nad saadikuid piiskopi juurde, kes orduwen- dade ülema Rudolphi peale kaebafiwad, et ta nende põllud, maad ja raha käest ära olla riisunud ning palju muud ülekohtu teinud. Piiskop tuli ise Lorei- dasse asja üle kuulama. Piiskopi mehed oliwad ühel, Liimlaste teisel pool jõge, kui tüliasju seletati. Wiim- sed kaebafiwad rüütlite peale väga palju. Piiskop lubas neile ära tasuda, mis rüütli ülekohtusel wiisil nende käest wõtnud, kuid mitte seda, mis nende üle- astumiste eest neilt riisutud. Ühtlasi nõudis ta ka ülemate poegasid pandiks, et nad jälle mäsama ei wõiks hakkata. Liimlaste aliwad juba tundma õppi- nud, mis pandi andmine tähendab ning ei annud mitte. Ra toodi praegu teadus sinna, et rüütli maad riisu-

mas olla. See sõnum ärritas Liimlaste nii wihafeks, et nad piiskopi meeste peale tormafiwad, nad kantsi wedafiwad ja seal neid pekfiwad. Piiskop ise peafis weel Läti Hindriku palwete peale lahti. Wiimaks lastfiwad nad wangid ometi jälle priiks ning piiskop läks nendega Riiga tagasi, ilma et midagi ära oleks õiendanud.

Riias kogus piiskop kõik ristisõitjad, rüütli, oma sulaste ja truufiks jäänud Liimlaste koku ning läks nendega mäsajate Liimlaste wastu, kes Dabreli kantsi oliwad warjule läinud. Siin wõeti nõuks oma priiufe eest surmani wõidelda. Sõda kestis mitu päewa. Sakslaste lõhufiwad oma kiviwiskamise mafi- natega walli tükati ära ja surmafiwad inimesi ja ela- jaid kantsi sees, ning ehitafiwad omale warju torni walli ette. Gfimese liikas tuul õõsel ümber; ehitati teine kindlam warsti asemele. Walli alust õõnistati õõd ja päewa, kuni kõrge müür maha ähwardas kukkuda. Seda nähes, et wall juba wajuma hakkas, ehmatafi- wad Liimlaste väga ära ja saatsiwad wanema Matso piiskopilt rahu paluma. Piiskop lases oma lipu kantsi kanda, kus mõned ta maha wiskawad, mõned üles tõstawad. Seda nähes käjib piiskop Matso wiste- mafina külge sõduda ning sõda algab uuesti. Teist korda paluwad kantsis olewad Liimlaste rahu ning lubawad nüüd ristiusku wastu wõtta ning Sakslaste alla heita. Piiskop nõuab neilt sada oseringi ehk 50 marka hõbedat lahju tasumiseks ja kõik riisutud wara, rüütli hobused ja sõjariistad, mis nad neilt ära wõitnud, tagasi. Uued saadikud saadeti Riiga piis- kopi järele. Need palufiwad väga, nõutawat maksu

wähendada. Lepiti wiimaks nõnda kokku, et Liwlaste oma auusamate meeste poegadest Sakslastele pantisid annawad, neile iga aasta kümnese maksu maksawad ja teiste mäsajate paganate vastu sõtta tulewad. Kes sõna ei pidanud ja sõtta ei tulnud, maksis raha trahwi.

80. Sõda Rotalia rahwaga. Lembitu ristimine.

Rahu aeg, mis Gestlaste Sakslastega kolme aasta peale (1212) teinud, ei olnud mööda jõudnud, kui juba piiskop (1214) kõik preestrid, orduwennad, ristisõitjad ja Liwlaste wanemad kokku kutsus ning nendega Gestlaste ärawõitmiseft aru hakkas pidama. Suur wägi, 3000 Sakslast ja niisama palju Liwlasti ja Lätlasti, kes ifka truud sulased oliwad olnud, läks Salatsi kohalt mere peale ja sealt edasi Rotalia maakonda. Soontaganasse ei puutunud nemad mitte, sest et nendega tehtud rahu aeg weel otjas ei olnud. Rotalia maal ei teadnud keegi nende tulekust, mispärast nad kuskil malewaga kokku ei puutunud. Laialt käis Sakslaste sõjawägi üle maa ja leidis külades kõik mehed, naised ja lapsed kodus. Kõik tapeti ära, majad põletati maha; paganate veri wärwis kõik kohad ja põlewad külad suitsesiwad termel maal. Isäärani meistrid piinamises oliwad Lätlaste ja Läti Hindriku tunnistuse järele ka Liwlaste. Läti ülema Talibaldi pojad riisusiwad kolm leelikat hõbedat, hulka riideid, hobuseid ja muid asju arwamata. Põgenejad püüti ka weel mere jõe peal kinni ja tapeti ära. Mitme päewase rööwimise, tapmise ja põletamise järele läksiwad

nad Gestlaste naiste, tüdrukute ja poisikestega ja weiste ning hobustega suure röömuga Jumalat kiites koju tagasi. Terwe Rotalia maa jäi nutma ja leinama.

Järgmise aasta paastu kuus lõppis kolme aastane rahu aeg Lõunapoolsete Gesti maakondadega otja. Sellepärast kutsus Albert 1215 oma mehed jälle kokku ning saatis need paastu kuu sees Sakala maale. Siin rööwisiwad nad harjunud wiisil ning jõudsiwad Lembitu kantsi ette Leolasse. Gestlaste malewa tõrjus nad kantsist eemale. Aga et nende wägi warsti ennast kõik kantsi ette kogus, siis jäiwad nad sinna sõdima. Kolmandamal päewal oli neil juba korda läinud linna puu walli põlema panna ning linnas olejad alla heitma sundida. Lembit pakkus raha, kui nad linna alt ära lähewad. Kui muud nõuu enam üle ei jäänud, lastis Lembit ennast omastega ristida ja pidi enese ja teiste wanemate pojad rahupandiks andma. Sakslased tõendasiwad, et nad muud midagi neilt ei tahta, kui seda, et nad ristiusku vastu peaksiwad wõtma.

81. Gestlaste Riia all. Lätlaste Ugaunis.

Sõnum Rotalia kantsi ärawõitmiseft ja Lembitu ristiusku heitmiseft käis ruttu üle Gesti maa ning täitis rahwa meeled kibeda kättemaksmise wiisiga. Terwe Gestimaa heitis kokku ning läks kolme suure malewaga wälja waenlasti ära wõtma: Saarlased Riia linna, Rotalialased Liwlaste ja Sakalased ning Ugau-
nialased Lätlaste peale. Ühendatud wägi sai sellepärast kolme osasse jagatud, et Lätlaste ja Liwlaste

sõja läbi kinni saakswad hoitud ning mitte Riia linnale appi ei saaks minna.

Ühel ajal läkswad kõik kolm sõjawäge kodus wälja. Saarlased purjetasiwad otse Riia alla. Düüna jõe suhu lasti weiksed laewad ja suured puu kastid kiwi-bega jõe põhja, et laewa teed kinni panna. Siis läkswad nad mõne laewaga Riia alla, kus piiskop oma mehed neile wastu saatis. Liwlasel taganesiwad nende eest omaste juurde Düüna jõe suhu ja kogusiwad endid teise kaldasse. Enne kui lahing algas, nähti merelt kaks laewa tulewat. Need oliwad Saksamaalt tulewate ristisõitjate laewad, kellega piiskopi wennad Rotmar ja Dietrich ning Oldenburgi krahw Burchard Riiga tuliwad. Sakslased andsiwad enestest lippude läbi märku, Liwlasel ei näinud tulejaid enne kui, nad juba neile selja taha oliwad saanud. Siis põgenesiwad nad oma laewade peale ning läkswad oma teed. Bee woole ja kanged lainete löögid lõhkusiwad jõe põhja pantud puuwärgid warsti ära, et Sakslaste laewad jälle läbi peasesiwad jõkke ja merde.

Selsamal ajal oliwad Rotalialased Metsapoole maakonnas ja Sakalased Ugaunialastega Lätimaal rööwimas ja riisumas. Metsapoole rahwas oli nende tulekust teatust saanud ning eest ära kantsidesse läinud. Sakalased saiwad Läti wanema Talibaldi, metsast kätte ning piinasiwad teda niisama hirmsaste, nagu tema pojad enne seda Gestlasi Rotalias, ning sundisiwad teda oma raha neile kätte andma. Ta andis neile ka 50 ooseringi, s. o. 25 marka wõi naela hõbedat, aga siis ei juhatanud ta neile enam midagi, waid lastis enese furnuks piinata. — Sõnum Saarlaste

põgenemisest oli ka nende kõrwu ulatanud, ning mõlemad wäed läkswad koju tagasi.

Talibaldi pojad, Rameko ja Driniwalde leidsiwad oma isa furnukeha sõja wäljalt, kui Gestlased ära oliwad läinud ning Lätlased oma redupaigast wälja tuliwad. See täitis neid hirmsa wihaga. Nad töotasiwad kätte maksa. Sakslased kutsuti appi, oma wäge wõeti kokku ning mindi Ugaunia maale. Kõik inimesed, keda nad kätte saiwad, piinasiwad nad tulega põletades furnuks, ega annud kellegile armu. Warandus wõeti ühes, majad põletati ära, hobused ja elajad jagati kui sõjasaak üks teise wahel ära. Kui see jagu ära oli läinud, tuli uus wägi, riisus, tappis, põletas ja läks jälle oma teed. Nende järele tuli kolmas falk, mis kõigile otsa tegi, mis kahest eimesest siin ja seal metsa redus järele oli jäänud. Kui nad mõne inimese weel kätte saiwad, siis piinasiwad nad neid iga wiisi, põletasiwad tulega, kiskusiwad nende liikmeid üks haawal ihu küllest ära, et sellega neid sundida oma raha ja wara wälja andma. Ka piiskopi mehed läkswad nendega uuesti Ugaunia maale tagasi, nõnda et Lätlased üksi järje üheksa korda seda õnnetumat maad rüüstamas oliwad käinud. Talibaldi pojad maksiwad elawalt põletamise ja muul wiisil piinamisega rohkem kui 100 suurematsugu Gestlasele (wanemale) oma isa surma kätte, need ohwrid arwamata, mida teised Lätlased ja Sakslased magama panud. Need üksitub Ugaunialased, kes weel järele oliwad jäänud, saatsiwad saadikud Riiga rahu paluma. Piiskop nõudis ikka weel seda wara, mis nad lord Saksa kaupmeestelt Pihkwa teel riisunud. Nad kinni-

tasivad, et Lätlased kõik riisujad ära tapnud ning et neil enam midagi anda ei olla. Ka Sakala rahvas, kes oma naabrite õnnetuse pärast väga suures kartuses oli, saatis rahu paluma ning lubas ristimist vastu võtta. Sakslased olivad selle üle väga rõõmsad ja saatsivad Raikewalde Soomemaalt ja Otto ordupreestri neile ristijateks. Need käisivad ristimas ning läksivad kartuse pärast warsti jälle Liivimaale tagasi.

82. Merejõda Saaremaa rannal.

Roomas peeti sell aastal (1215) kiriku nõukogu ära, millest piiskop Albert uue Gestimaa piiskopi Dietrichi ka osa saatis võtma. Dietrich sõitis Riiaist 9 laewa täie ristisõitjatega Saksamaale. Aga juba teisel ööl mere peale saades tõusis kange torm ning ajas laewad Saaremaa randa. Saarlased tundsidwad Riiglaste laewad ära, saatsivad ruttu käsud üle maa laiali ning warsti tuli hull laewu merd ja maa-wäge maad mõõda koku. Maal olejad ehitasivad merekaldal puuwärktsid, hobusemehed wedasivad neile kiva sisse ning lastiswad merepõhja, et nende läbi sadamast tagasi tuleku teed kinni panna, mis mitte lai ei olnud. Sakslased läksivad sel ajal maale ja raiusivad mõõkadega wilja põldudel maha. Seda tegiwad nad mitu päewa. Saarlased olivad seda näinud, wõtsivad 8 meest wangi, saatsivad selle sõnume laiali, et nad Riia piiskopi wangi wõtnud, ning kutsusivad oma mehed kõigelt poolt koku. Ühel hommikul koidu ajal näigiwad Sakslased mere oma ümbert laewu täis. Mõned neist wedasivad puuwärktsid ehk wanu laewu ühes, mis kiwidega merepõhja lasti. Sakslastele tuli

suur kartus peale, et nende tee kinni saab pantud ja et nad paganate käest enam ei pease. Nüüd algas libe wõitlemine. Gesti laewamehed tegiwad oma laewade peal kuiwast puudest ja elaja raswast suured tuled kõrgete raamide peale, kust nad waenlaste laewade peale üle wee saadeti. Waenlaste laewad olivad kõik ühte seotud, et sel wiisil paremine wastu panna. Kange tuul tõi tule nende laewade poole ning oleks nad põlema pannud, kui tuul mitte häliste ära ei oleks pöörnud. Tulekahju ei olnud enam nii väga karta, aga nüüd olivad nad sadamas kinni. Ühe lipperi targa nõuu peale lastiswad nad ankrud kaugele merele wiia ning laewad tühjendada ja siis üle madalate kohtade wälja wedada. Sel wiisil peasiswad nad seekord kõige suuremast kimbatusest. Kolm nädalat pibidivad nad aga weel paigale jääma, sest tormid olivad wahet pidamata väga suured. — Roomast tuleb Albert suurte õigustega tagasi, mis paawst talle Liivi ja Gesti maa üle annud. Kontsiliumi wõi nõukogu peal olivad 400 patriarchi, kardinali ja piiskoppi ning 800 abti koos. Nende ees kinnitas paawst Riia piiskopi Albertile uuesti seda õigust, ristisõitjatele pattude andeksandmise täheks risti wälja jagada, kes Liivi ja Gestimaa paganate wastu wõitlema läheswad. Uue julguse ja rõõmsa südamega tuliwad Liivi ja Gesti piiskopid tagasi pooleli jäänud wõitumise tööd täiesti ära tegema.

83. Gestlased kahe tule wahel.

Kui jõulupühad 1215 mõõda olivad jõudnud, kogusivad Sakslased kõik ordumennad, krahw Burchardi

ristiõitjatega ning Liimlased ja Lätlased kofku ning läkfiwad nendega mööda mere jääb Soontagana maa sisse. Nad jagafiwad kõik oma wäe laiali kõikide külade peale, tapfiwad kõik mehed ära, wõtfiwad põgenejad naised ja lapsed wangi ning kogufiwad siis riisutud waraga ja elajatega Soontagana linna alla. Üheksa päewa sõdis käputäis Gestlasi linnast wäga suure julgusega nende wastu. Siis lõppis nende toit ja west otsa nii et nälg ja jänu neid rahu sundis paluma. Sakslased saatsiwad oma preestri Gottfriedi neid ristima, wõtfiwad ülemate pojad rahu pandiks ning läkfiwad oma maale tagasi. — Mõni päew pärast seda läkfiwad nad Saaremaale riisuma. Kui nad küllalt põletanud, rööwinud ja tapnud oliwad, siis ruttafiwad nad mere jääb mööda jälle koju tagasi. Külm on palju neist ära wõtnud.

Nüüd kutsufiwad Gestlased Polotski kuningas Wladimiri enestele appi. See oli ka walmis, aga surm pani ta filmad enne kinni, kui kodust ära sai. Riiglased, kes sellest kuulda oliwad saanud, seadfiwad ühe tugewa wahilaewa 50 mehega Düüna jõe suhu wahi peale, et Saarlased jälle ei tuleks ning jõe suud kinni ei topiks. Saarlased saiwad Wladimiri häkilist surma ja Düüna jõe walwamist kuulda ning ei tulnudgi enam Riia alla, waid riisufiwad Asti järwe äärsed Läti külad paljaks.

Ordumeister Wolkiin tungis nüüd Maarja tae waminemise päewal läbi Sakala maa Harjumaale ning rüüstas seal suured Raigele, Loone ja Rewele külad lagedaks. Ragu ilka, leidfiwad ka nüüd kõik mehed surma, kuna naised ja lapsed wangi wõeti

ning sõjasaagiga ühes ära wiidi. Sõjasaagi seas oli palju elajaid, iseäranis arwamata palju lambaid. Gestlased tahtfiwad neile suure sõjawäega järele ajada ning rööwitud saaki tagasi wõtta, aga et see jumalate nõuu ei olnud, siis läkfiwad nad wõitjad rahuga minna.

Ristiusu wastuwõtmise pärast sattufiwad waesed Gestlased kahe tule wähele. Ühelt poolt pigistafiwad neid Sakslased ja teiselt poolt tõufiwad nüüd ka Wenelased nende wastu üles. Nemad nägiwad ära, et ristiusu wäljalaotamise läbi Sakslaste wõim maal suurel wiisil kahus, mis neile sugugi armas ei olnud. Sellepärast tuleb Pihtwa kuningas 1216 Ugaunialasi selle eest karistama, et nad Sakslaste käest ristiustku wastu wõtnud. Ugaunialased palufiwad nüüd Sakslastelt abi, kes siis appi lubafiwad tulla, kui palujad töotawad nendega ühes elada ja surra. Selle aja sees aga riisufiwad Wenelased maa paljaks, põletafiwad külad maha, tapfiwad inimesed ära ning wiisfiwad naised ja lapsed wangi. Mes teise palwe peale tuliwad Sakslased Ugauniasse ja hakkafiwad Gestlastega ühes Otepea linna Wenelaste kui ka teiste Gestlaste wastu, kes weel ristimata ja ära wõitmata oliwad, kindlaks tegema.

Ugaunialased, kes Wenelastele nende riisumisi kättmaksmata ei tahtnud jätta, läkfiwad Sakslastega ühes Wenelaste peale, kes nende tulekust midagi ei teadnud ning kolmekuninga päewa pidu (1217) pidafiwad. Üle maa endid laiali laotades riisufiwad nad külad paljaks ning tuliwad suure waraga, elajatega ja naiste ning lastega omale maale tagasi.

84. Wenelaste ja Gestlaste ühendus.

Maa jagamine.

Riia piiskop arwas ette ära, et tal Wenelastega nüüd Gestimaa pärast palju sõdimist saab olema. Sellepärast jagas ta juba terve Gestimaa omaksete wahel ära: ühe osa wõttis piiskop Albert kõige fiske-tulekuga enesele, teise andis ta Gestimaa piiskopi Dietrichile ja kolmandama osa ordule tema waewa-palgaks.

Wenelased kutsusiwad oma saadikute läbi kõik Gest-lased oma poole ning lubasiwad Sakslased maalt wälja ajada. Selle nõuga oliwad kõik Gestlased wäga rahul. Mitte üksi Harjulased ega Saarlased, waid ka Sakalased, kes juba ristiusku wastu oliwad wõtnud, tuliwad Nowgorodi ja Pihkwa Wenelastele Dtepeas wastu, kus Sakslased ära wõidetud Ugaunialastega linna kaitseiwad. 17 päewa seisiwad Wenelaste ja Gestlaste ühendatud wäed linna all, ilma et teda kätte oleksiwad saanud. Langenud meeste kehad wis-kasiwad Wenelased walli kraami ja kaemudesse, nii et see wesi enam juua ei kõlbanud. Kui piiskopid Dtepea ümberpiiramisest kuulda saiwad, saatsiwad nad neile 3000 meest appi. Wenelasi ja Gestlasi oli aga ligi 20 tuhat meest koos. Suure waewaga saiwad appi tulejad omaste juurde kantsi. Aga seal tuli warsti niisugune nälg, et hobused üksteisel sabad ära sõiwad. Ka Wenelaste kessel oli nälg, sest ümbert ringi paljaks riisutud maalt ei olnud midagi saada. Kolmandamal päewal pärast ristisõitjate ja orduwen-naste Dtepeasse jõudmist tehti rahu, selle tingimisega,

et kants Wenelastele jääb. Piiskopi wend Dietrich, Pihkwa kuningas wäimees, wiidi Nowgorodisse wangi ning Sakslased lasti rahuga kantsist wälja minna.

Piiskop saatis oma saadikud Nowgorodisse ja Sakalasse Dtepeas tehtud rahu kinnitama ning oma wenda Dietrichi lahti paluma. Neid ei wõetud aga kuskil kuulda. Tagasi tulles teatasiwad saadikud, et Wenelased ja Gestlased ühel nõul olla. Siis läks piiskop Saksamaale ja tõi sealt hulga ristisõitjaid ühes, kellele ta pattude andeksandmise täheks risti oli annud. Nende seas oli ka Lauenburgi krahw Albert.

Kui piiskop uute ristisõitjatega Riiga oli jõudnud, saatsiwad Gestlased Wenelastele wäga palju kingitusi ning palusiwad neid enestele appi. Nowgorodi kuningas Mstislaw oli aga sel ajal Ungria maa wastu sõdima läinud ja tema asemil saatis teatuse tagasi, et tema Nowgorodlastega, Pihkwa kuningaga ja weel palju teistega Gestlastele appi tahta tulla. Selle rõõmusõnumi peale kutsus Lembit kõikidest maakonda-dest Gestlased Paala jõe ärde Sakala maale kokku. Sinna tuliwad niihästi Kotalialased kui Harjulased, niihästi Wirulased kui Tallinnalased, Järwalased ja Sakalased. Nende wägi oli kuus tuhat meest suur.

Sakslased oliwad nende kogumist kuulnud. Ruttu paniwad nad oma 3000 meest kokku, wõtsiwad Lät-lased ja Liw-lased appi ning ruttasiwad Sakala maale, et enne Wenelaste tulekut paganaid ära wõita.

Gestlased ootasiwad juba wiis päewa, aga Wene-lasi ei tulnud ikka weel. Nende asemel ilmusiwad häliste Sakslaste raudmeeste hulgas Lätlaste ja Liw-lastega. Nende juhatajad oliwad krahw Albert,

ordumeister Volkii oma wendadega, Diiinamüinde abt Bernhard, praost Johannes ja Raupo, kes ihu ja hingega Sakslaste eest sõdis. Sakslased seadfiwad endid keskele, Liwlasel pandi paremale ja Lätlased pahemale poole ning sel wiisil läkfiwad nad Gestlaste peale. Gestlaste wägi keskel oli nõrgem, ning Sakslased lõiwad ta tagasi. Pahemal kael Lätlaste wasta wõitles Lembit Saklastega. Sakslased langefiwad nüüd ka nende peale. Lembitu mehed paniwad wapraste wastu, aga pidiwad wiimaks ometi tugewamale wäe hulgale maad andma ja põgenema. Üks Lätlane Wefo, kes Lembitut Breweri lantsi all näinud, tundis ta ära, ajas temale oma meestega järele, lõi ta maha, riisus ta riided ära ning wiis Lembitu pea Liiwimaale ühes. Sakala wanemad Wotele ja Maniwalbe ning palju teisi oli selles sõjas langenud. Liwlasel, kes paremal kael sõdifiwad, saiwad tagasi löödud. Nüüd tuliwad Sakslased ja Lätlased neile appi ning hirmsa meeleärakeitwa heitlemise järele hakafiwad Gestlased ka paremalt poolt põgenema. Põgenemise peal tapeti neid wäga palju ära. Ligi 2000 hobust, sõjariistad ja moon jäi kõik wõitjatele, kes kõik selle ühes riisutud wara eneste keskel ära jagafiwad. Selles sõjas oli waenlaste poolt ka palju tähtsaid mehi langenud, nende seas Raupo, keda üks Gestlane oma odaga läbi pistnud. Ta suri 22. Sept. 1217 ning kintis kõik oma wara Liiwimaa kirikutele. Lembitu wend Unipewe tegi Saklastega uuesti rahu, töötas ristiusku wastu wõtta ning andis selles wõitjatele pantifid. Ka Särwamaa heits alla, andis pantifid ning kümnefe maksu. Saarlastega oli paar korda kokkupuumist.

85. Hiljaks jäänud abimees.

Nastal 1218 läks piiskop Albert Gestimaa piiskopi Dietrichi ja krahwi Albertiga Daani kuningat, kes sel ajal wägem walitseja oli, Gestimaa ärawõitmiseks enesele appi paluma. Daani kuningas wõttis pattude andeksandmist wastu ja lubas oma laewawäe appi anda. Pärast Maarja taewaminemise päewa hakafiwad Riiglasel oma ühendatud wägedega Tallinna ja Harjumaale marsfima. Wiljandi alla jõudes saatsiwad nad oma mehed wälja Sakala wanemate feast enestele teejuhtifid otsfima. Wälja saadetud mehed töiwad ka Wenelaste ja Saarlaste saadikud ühes, keda nad küladest finni püüdnud. Need oliwad Wenelaste ja Saarlaste poolt saadetud Gestimaa sõjamehi kofku ajama. Nende käest kuulfiwad Sakslased, et Wenelased suure wäega Ugauniasse koguda ning Gestlasi finna oodata. Kohe pöörfiwad Sakslased neile wastu ning ajafiwad nad põgenema. Lätlased ja Liwlasel, kes jala Saksa ratsameeste kõrwal sõdifiwad, wäsi fiwad taga ajades ära, istufiwad hobuste selga ja ajafiwad nõnda neile järele. Ühe weikse jõe kaldal jäiwad põgenejad seisma ning kogufiwad endid seal kofku et wastu hakata. Saksa wägi kogus teisele kaldale kingu peale. Liwlasel ja Lätlased läkfiwad wenelaste suurt wäge nähes oma teed ja ka suurem hulk Sakslasi, nii et 100 meest weel järele jäiwad. Need 100 meest tõrjusfiwad üle jõe tikkuwad Wenelased tagasi, lõiwad neist 50 meest maha ning läkfiwad siis omastega Liiwimaale.

3 päewa pärast tulivad Wenelased neile Liivimaale järele, riisufiwad Läti külad Ümera jõe ääres paljaks ning põletafiwad nende kirikud ära, süütafiwad walmis wilja rõugud põllu peal põlema ja wendafiwad naised ja lapsed Idumaalt ja Liivimaalt wangi ning tapfiwad kõik mehed ära. Siis piirafiwad nad Wõnnu kantsi ümber. Ordu meister Wolkiin tuli oma wäega Wõnnu linnale appi. Kui Wenelased nägiwad, et midagi ära ei jõudnud wõita, läkfiwad nad koju tagasi. Wahe ajal oliwad aga Littawid Pihtwas käinud ja ta tükkati lagedaks riisunud. Ka Lätlased läkfiwad nüüd Wenemaale riisuma ja tehtud kurja tätte maksma. Saarlased, kes kuulda oliwad, saanud, et Wenelased kohe tagasi lööbud, purjutasid oma laewadega Düüna jõkke, riisufiwad seal saarte pealt palju elajaid ühes ning wõtfiwad ühe waga mehe wangi, keda nad pärast ära tapfiwad. — Pihtwast tulivad nüüd saadikud Liivimaale rahu otsima. See oli Sakslastele wäga soowitaw. Nüüd wõdfiwad nad terve jõuga Gestlaste peale minna. Paastu hakatusel läks ordumeister ristifõitjatega, orduwendadega, Liwlaste ja Lätlastega mere jään mööda Soontaganasse ning siit edasi Tallinna maale. Range külm wõttis palju sõjamehi ära. Sälle seadfiwad Sakslased endid kessele, Lätlased paremale ja Liwlastes pahemale kaele. Liwlastes aga läkfiwad neist ette ja kõndfiwad keskniist teed Sakslaste ees. Kui nad wara hommiku ühe küla leidfiwad, lastis nende wanem Wesike ta põlema panna, et tule juures endid wähe soojendada. Kui Sakslased põlema küla eest leidfiwad, arwafiwad nad, et tee juht neid effiteed wiinud, ning tapfiwad ta ära. Nüüd algas

röõwimine, põletamine, tapmine, Laadise ja Kulda küla saiwad ära häwitatud ja terve maa lagedaks rüüstatud. Kolme päewa järele pöörfiwad nad kõik mööda mere jäed wangifid eneste ees ajades Liivimaa poole tagasi ning jagafiwad Salatsi juures oma faaki.

86. Uus waenlane.

Daani kuningas oli oma lubamist täites Tallina kohal Gestimaa randa tulnud, et siin paganate wastu wõidelda. Lemaga ühtlasi ilmus ka Slaawlaste würst Witslaw. Nemad hakkafiwad Gestimaa linna Lindanisa asemele kohe kindlat linna ehitama. Seal langefiwad Gestlastes oma sõjawäega wiiest kohast korruga Daanlaste peale ning kihutafiwad nad laiali. Ühest telgist leidfiwad nad Gestimaa piiskopi Dietrichi, keda nad kuningaks pidafiwad ja ära tapfiwad. Slaawlastes tulivad Daanlastele appi ning ajafiwad Gestlastes põgenema. Põgenemise peal tapfiwad Daanlastes Sakslaste ja Slaawlastega ligi 1000 Gestimaa sõjameest ära. Dietrichi asemele jäi Witslaw Gestimaa piiskopiks. Kui kants walmis sai, läks kuningas Daanimaale tagasi ning jättis piiskopi kõige oma meestega sinna, kes aasta otsa Gestlastega sõda pidafiwad ning neid tule ja möögaga ristiusku sundfiwad wastu wõtma.

Sakslased oliwad omale kardetawa abimehe otfinud. Daani kuningas Waldemar oli ainult oma hinge õnnistuse pärast Sakslastele appi töötanud tulla püha neitsi Maarja usku paganate kessele laiali laotama.

Uga warsti nägi ta ära, et siin kasu loota oli, ning kuulutas orbumeistrile ilma ajawiitmata, et ta terve Gestimaa omale tahta wõtta. Orbumeister Wolkiin seisis küll selle wastu, aga ta ei julgenud ometi wägewa kuninga wastu awalikult ülesse astuda. Piiskop Albert pani oma wenna Hermannini furnud Dietrichi asemele Gestimaa piiskopiks, aga Daani kuningas ei wõtnud teda wastu. Et Hermann aga piiskopi auu enesele igatses, siis ei waadanud ta palju selle peale, kust poolt see tuleb ja kes talle seda annab, waid läks Daani kuningalt paluma, et see teda ametisse kinnitaks. Nüüd nägi Albert, kui kõikum tema walitus Gestimaal oli ning katsus seda nii pea kinnitada kui iganes võimalik. Sellepärast saatis ta Läti Hindriku ja Mlobrandi Gestimaale, rahwast ristima ning andis neile kaitseks sõjawäge kaasa. Kui Daanlased seda kuulda sawad, tegiwad nad oma asja niisama kiireste. Et neil aga preestrid ei olnud, siis saatsiwad nad küladesse pühitsetud wett, mis kõige külarahwa peale wälja walati. Kus Daanlased oma pühitsetud weega inimesi lastnud, sinna paniwad nad puuristid ülesse, et seal risti inimesi elada. Ühel päewal oliwad Daanlased külast ära läinud. teisel päewal tuliwad Sakslaste preestrid oma korda inimesi weega lastma. Kus Saksa ja Daani preestrid kokku puutusiwad seal oli tüli lahti. Mõlemad andsiwad rahwale nõu, teiste ristimist tagasi lükata ja nende oma wastu wõtta. Daani kuningas kutsus Alberti enese juurde tüli seletama. Uga see läks paarwõstilt abi otsima. Wahe ajal tuli ordukomtur Rudolf Wönnusl mitme ordu rüütliga Daani kuningas juurde,

wõttis Sakala ja Ugaunia maakonnad kui kolmandama jao Gestimaast enesele ja andis Gestimaa Daani kuningale.

87. Veel üks waenlane.

Sellega oliwad piiskop Albert ja Daani kuningas teineteise wastaseks seletatud. Albert, kes siamaale kuningas wõimuga Liimimaal walitsenud, pidas seda enese alanduseks, et Daani kuningas teda enese juurde julges kutsuda. Nüüd kahetses ta küll, et ta Waldemari appi oli kutsunud, aga see kahetsus tuli hilja. Ka üks kolmas, kes tulewat tüli pealt waatnud, tuli nüüd oma korda. See oli Rootsi kuningas Johann. Tema tuli oma wäeülem ja piiskopiga Rotalias Gestimaa randa, lõi oma laagri Lihulas üles ja lastis siin inimesi ristida ning hakkas kirikuid ehitama. Ta pidas Gestlast, kellel paremal ja pahemal pool. Riias ja Tallinnas, wägewad waenlased Sakslased ja Daanlased oliwad, liiga wõimetuks, jättis oma wäe linna ning läks ise kartmata koju. Ühel hommitul koidu ajal tuliwad häliste Saarlased mere poolt Rootslaste peale, piirasiwad nende kantsi ümber, paniwad ta põlema ning wõitsiwad wiimaks ära. Wäeülem kõige oma meestega langes, ning piiskop põletati tules ära. 500 Rootslasest peasiwad ainult mõningad põgenemise läbi Tallinnasse Daanlaste juurde.

Wahe ajal oli piiskop Albert Roomas püha isa ja Saksa keisri juures olnud, aga kumagilt poolt ei olnud ta abi saanud. Nüüd ei jäänud tal muud nõuu üle. Kui Waldemari juurde minna. Oma heade sõprade nõuu andmise peale reisis ta Wenna Hermanniga

Daanimaale ja andis Gesti ja Liivimaa selle tingimisega kuninga Waldemari kätte: „Kui Riia linn, Liivimaa isandad ja Liivlased ja Lätlased selleks oma luba annavad.“ Muidugi oli see paljas sõna kõlin, sest mis oli Liivlastel ja Lätlastel kui orjadel lubada!

88. Sõjad Daanlastega.

Wähe ajal kestiswad sõjad ja rööwitäigud Gestlaste vastu ikka wahet pidamata edasi! Sakslased Lätlaste ja Liivlastega käiswad järwa ja Wirumaal riisumas ja põletamas, kus juures ära mõidetud Ugaunlased ja Sakalased neid pidiswad aitama. Muidugi läks kõik usu rehningi peale. Wirumaa wanemad Tabeliin ja Kirjawan lastiswad endid wiimaks ka ristida. Sellegi pärast kestiswad riisumised ja põletamised ikka edasi, sest et Gestlased, nii pea kui mahti saiwad, jälle mõerast iket ja usku maha püüdiswad raputada. Harjulased peitsiswad endid waenlaste eest kes ikka ilma teadmata maale tuliwad, maa alustesse koobastesse. Wenlased leidiswad koopad üles, tegiswad tuld suu peale ette ja suitsutasiswad seal ööd ja päewad läbi, kuni õnntumad peitjad palawuse ja suitsu kätte ära lämbusiswad. Sigi tuhat inimest, mehi ja naisi, on sel wiisil otša saanud. Keda weel etusalt wälja listi, tapeti sealsamas ära. Preestrid käiswad nüüd külast külasse ja perest peresse ning ristiswad neid, kes lõpmata sõbadeft weel järele jäänud. Siied, pagana jumalate teenistuse paigad, hämitati ära, jumalate kujud raiuti katki ja kõiki, mis ebajumalaid ja nende teenistust

meelde tuletas, kaotati ära. Nõnda oli pea terve Gestimaa 1220 risti weega üle kastetud.

Uga ristiusu ja nende wägimawdsete wäljalaotajate põlgamine ei lõpnud ära, waid kaswis weel palju enam. Saarlaste wõit Krootlaste üle oli uut julgust annud ning salamahiti kogusiswad maa Gestlased ja Saarlased oma malewa koku ning läksiswad ühendatud jõul Tallinna linna peale. Kõik ristiinimesed saiwad maha tapetud, kes ette juhtusiswad. Tallinn oli kõige suuremas kitsikus. Ordu palus Riia piiskoppi appi, kes selle tingimisega juure wäe koku pani, et ordu Sakala ja Ugaunia maast kaks kolmandikku temale annaks, nagu õigus oli. Ordu pidi kitsikus järele andma. Nüüd sai suur sõjawägi koku, mis Gestlased werises taplusis ära mõitis. Daani walitsus trahwis neid seega, et kolmekordset kümnest nõudis ning wanesmad puude otša üles poos, mille läbi Gestlaste wiha Daanlaste vastu aga weel kaswis.

III. Elu ja surma peal.

89. Saarlaste wõit Daanlaste üle 1222.

Sõjad läksiswad ikka sagedamaks, wõitlusis wabaduse eest libedamaks. Daanlaste hirmutaw ümberkäimine äramõidetud maa-rahwaga õhutas wiha ja kättemaksmise tuld ikka suuremaks. Kui ligi paar aastat ka suuremaid wõitlusi ette ei tulnud, siis ei olnud selle põhjus mitte rahulises alla heitmisis. Salajas põles

wihatuluke edasi ning ootas ainult aega, mil ta oma hämitavaid leekisid wälja wõis saata. See aeg tuli ka.

Daani kuningas Waldemar ilmus 1222 suure sõjamäega häliste Saaremaal, lõi Saarlased eest laiali ning ehitas enesele ühe kindla kivi-kantfi. Sinna jättis ta hulga sõjamehi, tegi Liivi piiskopi ja orduga maa ära jagamise pärast rahu ning läks siis rahuga koju tagasi.

Saarlased aga ei puhkanud mitte. Nad saatsiwad mõned mehed Warholasse Läänemaa Gestlasi appi kutsuma ning seda kiviwikamise masinad (partelli) waatama, mida Daanlased ettewaatamata wiisil Warbolastele kinkinud. Lagasi tulles hakkasiwad nad enestele niisamasugusid masinaid tegema ning lühikese ajaga oli neil juba 17. wikamise masinat walmis. Siis piiras Saarlaste malewa aja wiitmata Daanlaste kantfi ümber ning pildis 5 päewa järgimööda suura kiva Daanlaste peale kantfi. Rauem ei jõudnud Daanlased enam wastu panna, waid katsumisid rahu tegemise läbi endid peasta. Saarlased mõtsiwad rahupakkumise selle tingimisega wastu, et Daanlased kantfi Saarlastele jätawad ning ise maalt hoopis wälja lähewad. Kui Daanlased rahupandiks omalt poolt 8 suurtfugu meest, kellede seas Riia piiskopi wend Theodorich ka oli, Saarlaste kätte wälja oliwad annud, siis lasti nad takistufeta oma laewade peale minna ja ära sõita. Nad purjetasiwad otse teed Tallinnasse.

Rohe selle järele kiskusiwad Saarlased Daani kantfi maha, et kivi kivi peale enam seisma ei jäänud, saatsiwad oma wõidust terwele maale sõnumid ning kihutasiwad rahwast igal pool waenlaste wastu üles.

90. Wõit kindlal maal.

Saarlaste kihutamine oli wilja kannud ja nende wõit Daanlaste üle rahwale kindlal maal uut julgust ja waimustust annud. Harjulased tegiwad nende eeskuju järele, kogusiwad endid Läänlastega Warbola linna, tapsiwad mõned Daanlased ja nende preestrid ära ning andsivad Wirulastele ja Järwalastele nõuu, sedasama teha. Nad aga ei teinud seda mitte.

Selle wastu aga ei jõudnud Sakala rahwas oma wiha Sakslaste wastu kauem waigistada, waid pidas jalaja kättemaksmise nõuu.

Neljandamal pühapäewal pärast Kolmekuninga päewa pidas preester Theodorich Wiljandi kirikus jutlust „tormist mere peal“, kui kiritus häliste suur liikumine ja torm tõusis. Gestlased oliwad kantfis kõik Sakslased maha löönud, keda nad kätte saiwad, ning seisiwad nüüd täies sõjariistades pühakoja ukse ees, kus palju orduwendi sees oli ja nõudsiwad neid wälja. Ohmatanud ordurüütlid palusiwad rahu, aga seda ei wõtnud ärritatud mässajad kuulda, waid sidusiwad nad kinni, tapsiwad palju nende seast ära ning wikasiwad nende furnukehad üle walli linnast wälja lindude ja koerte roaks.

Sedasama tehti Lembitu linnas Paala jõe ääres ning Järwamaal, kus Daani kohtumõistja Hebe koledal wiisil ära surmati ning tema süda ära sõbbi. Ka Tartu ja Otepea linnad wõtsiwad sellest mässamisest osa. Kui Wiljandist saadikud wõidusõnumitega ja weriste mõõkadega, milledega nad Sakslased maha löönud, Tartusse ja Otepeasse jõudsiwad, algas were-

pidu ka seal. Kõik Saksad tapeti ära, ehk seoti kinni ning nendelt riisutud wara jagati ära. Tartu preester Hartwig, üks wäga paksu kehaga mees, seoti ühe nuumhärja selga ja wiidi linnast wälja ohwri paigale. Seal heideti liisku tema ja härja peale, kumba jumalad enesele ohwriks tahawad. Liisk langes härja peale ning seega usuti härja ohwerdamist jumalate määramiseks ning preester jäeti elusse.

Et Sakslaste ja Daanlaste kättemaksmine mitte tulemata ei wõinud jääda, seda nägivad wõitjad Gestlased ette ära. Sellepärast hüüdsiwad nad terve rahwa tulewa sõja wastu üles ning kutsusiwad ka Wenelased Nowgorodist ja Pihlwast enestele appi, kelledega nad siis kõik riisutud wara, raha ja hobused ära jagasiwad. Linnad tehti tugewaks, hulk kiwiwiklamise masinaid ehitati juurde ja õpetati nendega ümber käima, ammusid jagati wälja ning walmistati igawiisi tulewa sõja wastu. Ristiusuga ära lahutatud naised wõeti jälle tagasi, maha maetud surnud kaewati haudadest üles ja põletati pagana kombe järele ära, majad pesti ja pühiti ristimeest puhtaks ning kaotati selwiisil kõik ristiusu jäljed maalt ära. Terve maa oli ristiusu itke enesest ära heitnud ning oma isade usu jälle tagasi wõtnud. Sakala maalt saadeti saadikud Riiga, kes pandiks antud wanemate poegade wäljawahetamist nende rüütlite ja kaupmeeste wastu nõudsiwad, kes Gestlaste juures wangi oliwad wõetud. Riiglased wahetasiwad ka mees mehe wastu tagasi. Ristiusku aga ei lubanud Gesti saadikud ialgi wastu wõtta ega oma maad käest ära anda, niikaua kui weel üks aastane ehk küünrapikkune poisikene maal üle on jäänud.

91. Sõjajätk on kaalu peal.

Gestlaste wõit oli niihästi Sakslased kui ka Daanlased kitsikusesse ajanud. Wiimased oliwad Tallinnasse eest ära põgenenud. Waldemar oli wahel ajal Saksa maale wangi sattunud ning ei wõinud oma uuesti wõidetud maa eest midagi teha. Ordu oli piiskopiga maajagamise pärast sassis läinud, ning seisis sellepärast lahus, nii et Gestlastel praegusel filmapilgul wäga kardetawaid wastaseid ei olnud. Sellepärast piirasiwad põhjapoolse Gestimaa sõjawäed Saarlasega ühes Tallinna linna fiske ning sõdisiwad kaua aega linnas olemate Daanlaste ja Sakslastega, pidiswad aga wiimaks lahjuga tagasi pööрма.

Rüüd algas sõda igal pool. Lätlased tungiswad Ugaunia maale. Gestlased Lätimaale, ning Riia linn wärises juba ifka lõuna poole edasi tungima Gesti malewa ees. Ordu rüütlid oliwad suures kartuses ja tuliswad piiskopilt abi paluma. Rüüd oli piiskopil paras aeg seda tingimist ette panna. Kui teie püha neitsi Maarjale ja Riia piiskopile Gestimaast kolmanda jao annate, piiskop Hermannile tema kolmanda jao jätate ning ise oma kolmanda jaoga rahul olete, siis annan ma abi. Ordu wendadel ei jäänud muud nõuu üle, kui tingimist wastu wõtta. Selle järele koguti warsti suur sõjawägi, piiskopi ja ordu meestest, Riimlastest ja Lätlastest kokku ning rutati Sakalasse Wiljandilinna alla. Siin leidsiwad Sakslased nii kanget wastupanemist, et nad oma sõjawäed mõne tunnilise asjata lahingu järele maale riijuma wiisiwad. Semgalli piiskop Bernhard tõi suure hulga Saksa ristisõitjaid

järele ja ühendas need endise wäega. Nüüd tuli Paala jõel palaw lahing, mis kolm päewa kestis. Sakslased taganesiwad ning läksiwad maale riisuma, põletama ja tapma. Kõigi wangi langenud meestel raiusiwad nad pead otsast ära ning pööriswad riisutud waraga Siwimaale tagasi.

92. Dodedud abimehest saab uus waenlane.

Gestlased Sakala ja Ugauni maalt kogusiwad oma malewa kofku, kihutasiwad riisujatele kuni Ümera jõeni järele, ilma et nendega kofku oleksiwad puutunud. Siin tuli raske taplus. Kui muist Gesti malewat üle Ümera filla oli läinud, tormasiwad Saksa wäesalgad, kes endid metsa ära oliwad peitnud, Gestlaste peale, wõtsiwad filla eneste kätte ja lahutasiwad sellega nad kahjeks. Waenlaste wägi oli väga suur ja tugew, Gestlased saiwad löödud. 600 meest kaotasiwad tapluses oma elu, muist uppus jõkke, muist sai metsades surma, ainult weike osa jõudis neist weel eluga koju.

Enne kui Gestlased omale uut wäge kofku oleks jõudnud korjata, jõudis piiskop Bernhard 8000 sõjamehega Willandi linna alla. Kaks nädalat oli káputáis Gestlasi wapraste raudmeeste wastu sõdinud, siis aga ei jõudnud nad enam wastu panna. Nende toit ja wesi oli ammugi otsa lõpnud, nälg ja jánu tuliwad waenlaste noolidele appi ja inimesed suriwad suurel arwul. Et ilmad väga palawad oliwad ning surmulehad ruttu haisema läksiwad, hakkas linnas katt oma lõikust pidama. Linn oli mitmest küllest põlema süüdatud, üle jäänud inimesed ei jõudnud tuld enam

ära kustutada ega kantsi waenlaste eest kaitsta, waid tegiwad Kristlastega rahu ning andsiswad linna káest ära. Küll oliwad mõned Sakala maa wanemad Wenemaale Nowgorodi ja Pihkwa kuningaid saadetud appi kutsuma, aga loodetud abi ei jõudnud ikka weel sinna. Gtimehed ja wõerad, kes Gestlastele appi tulnud, poodi teiste hirmuks üles.

Wimats jõudis Nowgorodi kuningas Jaroslaw Pihkwa ja Susdali würstiga ning 20,000 sõjamehega Gesti rajadesse. Aga see oli hilja. Wiljandi linn ja üks kants Paala jõe ääres oliwad juba ära wõidetud ning wõitjate wäed rõõwitud waraga ammugi maalt ära läinud. Jaroslaw jättis muist oma suurest wäest Tartusse ning Dtepeasse ja tuli ise edasi wiljandi poole. Kui ta Sakalased aga juba Sakslaste alla heidetud leidis olema ning oma mehi puude otsas rippumas nägi, siis läks ta Saklaste peale nii wihajeks, et ta kõik, kes linnas oliwad ehk muidu tema ette puutusiwad, ära lastis tappa. Saarlaste palwe peale läks ta siit enne Tallimat ära wõitma, et siis Daanlasi enam selja tagast karta ei oleks. 4 nädalat seisis ta Tallinna all ja katsus seda tormi jooksmisega kätte saada, aga Daanlased löiwad ta tagasi. Kui Wenelased ära nägimad, et siin midagi enam teha ei olnud, riisusiwad nad Gestimaalt, mis kätte saiwad ning läksiwad suure saagiga koju tagasi. Waesed Gestlased oliwad jälle üksi, sest nende abimehed oliwad neid maha jätnud ja ka oma wara ahnuft nende waesusest täitnud. Warsti peale selle saatis Nowgorodi kuningas würsti Wiatschko kahe saja mehega Tartusse, kuhu ta enne juba oma mehed jätnud.

Ugauni rahwas lootis, et ta neile abiks tulnud, ja mõtšivad teda rõõmuga vastu ning tõi talle priitahtlikult maksusid. Wene würst pidas aga ennast maa ja linna peremehiks ning häwitas nende külad ära, kes temale maksusi ei toonud. Siiski pidivad Tartu ümberkaudsed Gesticlased sellega leppima, sest Sakslaste vastu sõdis ta ometigi nendega ühes.

Sõda, rüüstamine ja rõõwimine oli nüüd igas Gesti maa nurgas. Suur Sakslaste sõjawäge Liwlaste ja Lätlastega oli Tartu all käinud ning siit üle Gesti maa laiali läinud. Daanlased aitasivad ka omalt poolt. Üks kants teise järele langes waenlaste saagiks ning üks maakond teise järele tehti tule ja mõõgaga lagedaks. Ruskil polnud wiimaks enam wastupanemist, sest wastupanejad olivad ju langenud. Waenlased olivad tühja maa üle peremehed. Üksi Tartu ja Otepea kantsid olivad weel rahwa käes. Saadi need ka weel kätte, siis oli maa piiskopi ja ordu oma, mis ta nime poolest juba praegu oligi.

93. Tartu linna langemine 1224.

Tartu linna ärawõitmise oli nüüd pea asi, kui Sakslased oma walitsust Gestimaaal tahtšivad kinnitada. Ja see oli ju nende ülem püüd. Juba mõne aasta eest, kui Gestimaa weel ärawõitmata oli, jagasivad piiskopid ja ordu ta oma wahel ära. Riipiiskopi wenna Hermannile anti Gestimaa, aga Daani kuningas hoidis seda enesele ning ei lubanud Hermannile mitte tema uude ametisse astuda. Kui piiskop Albert oma wenna Hermanniga ja hulga uute ristisõitjatega

aastal 1224 Saksamaalt tagasi tuli, käis ta wangis kuningaga jutul, kes nüüd oma alandawas olekus piiskopi palwe peale luba andis Hermannile ametisse astuda. Koju jõudes heideti ordu ja kahe piiskopi wahel Gestimaa ärajagamise pärast liisku, mille järele piiskop Albert Läänemaa, piiskop Hermann Tartumaa ja ordu Sakalamaa enesele sai.

Kui see walmis oli, siis koguti sõjawäge Tartut ära mõitma. Ordumeister Wolkiin teadis väga hästi, et Tartu kõige kindlam kants terwel maal oli ning et ta ärawõitmise mitte julge ei olnud. Tema nõuu peale saatsivad piiskopid Wiatschko juurest saadikud, kes teda oma meestega mäsajate Gesticlaste juurest ära palusivad minna, keda nad usust ära langemise eest tahta karistada. Wiatschko märkas Sakslaste nõuu ning wastas, et see linn ja maa Nowgorodi kuningaga poolt tema omaks kingitud ning tema seda ka waenlaste eest kaitsta tahab.

Nüüd algas sõjamarš. Arutu parw raudriide kandjad rüütliid, ristisõitjaid, kaupmehi, Liwlasti ja Lätlasti astusivad Tartu vastu teele. Sõegi mõlemad piiskopid ja kõik preestrid olivad ühes tulnud. Rasti järwe juures pühitseti terwed sõjawäge tapluse tarwis ning marsiti edasi. 15. augustil, Maarja taewa minemise päewal (mil aasta eest Wiljandi linn ära oli wõidetud) jõudis Sakslaste sõjawägi Tartu alla. Natukesse ajaga olivad kõik wäljad linna ümber telkidega täidetud. Kiwimiskamise masinad seatakse üles ning sõda algab. Metšast weetakse pikki pallisid kokku, ehitakse nendest kahelksa päewa jookšul suur, linna walli kõrgune torn ning hakatakse selle warjul walli müüri

õnnsaks kaewama. Töö kestab ööb ja päewad läbi. Ühed kaewawad, teised kannawad mulda ära. Suba langeb tükk müüri maha. Veel kord saadetakse Wiatschkole sõnum, et talle mingid kahju ei tehta, kui ta Gestraste eest ei sõdiks, waid omastega kantsist wälja tuleks ning ära läheks. Wiatschko ootas Nowgorodlaste poolt abi ja ei wõtnud Sakslaste nõuu kuulda. Üks trobikond Wenelasi oli küll maal rööwimas olnud ja Tartu tahtnud tulla, aga kui nad linna ümber piiratud nägiwad olema, läksiwad nad jälle oma teed. Sõda algas uuesti. Mit wistatakse partellidega tulist rauda ja katelbega tuld kantsi, ühed lõhuvad walli maha, teised kannawad puid hunnikusse ja süütawad põlema, kolmandad lasewad noolidega. Nõnda kestab see edasi ilma wastupidamata ööb ja päewad läbi. Niisama wapraste sõditakse kantsist ülewelt. Sakslaste laagrist lastakse öösel laulusid ja mängusid kõlada, et jelleläbi oma julgust näidata. Neile wastatakse kantsist mõõkade ja kilpide paugutamise ja sõjafarwe puhumiseega, et ka seal julgus kadunud ei ole. Sõja lõpmist ei ole veel lootagi. Seal annab üks ristisõitja piiskopi sõjawäes nõuu, kantsi peale torni jooksta ning esimesele, kes walli peale jõuab, kõige rohkem ja kõige paremat saaki lubada, mis linnast leitakse. See nõuu oli kõikide meele pärast, kõik tegiwad püha neitfile ühe töötuse ning teisel päewal keshommiku järele algas üleüldine tormijooksmine. Waenlaste õnneks olivad Gestrastel ise wallimüüri sisse õõst suure augu teinud, kust nad walli ligidale aetud puutorni peale tuld kärutasiwad ning teda sellwiisil põlema katsumasiwad panna. Aga raudriide kandjad pildu-

siwad tule laiati ning kustutasiwad ta ära. Kantsi oli suur tuli üles tehtud ning wahet pidamata loobiti uut tuld torni peale. Sõda läks ikka kibedamaks. Piiskopi wend Johann ronis torni pealt, redelit mööda walli peale ning tema järele teised ordiwenad. Siimlased ja Lätlased tungisiwad läbi walli augu kantsi. Nus meeleärakeitlik wõitlus algab. Iffa rohkem waenlasi tungib kantsi. Kõik löödakse maha, kes ette juhtuwad, on need meeste ehk naisterahwad. Ligi 1000 meest kantsis on juba langenud. Ülejäänud katsumad põgeneda. Wallikraawi sild on ära põlenud, waenlased wäljas ümberringi, peafemine igapidi wõimata. Wiatschko oma meestega põgenes kantsi sifemistesse ruumidesse. Aga kawa ei jõudnud ta sealtki wastu panna. Kui wiimaks hirmus werewalmine lõppis, oli üks ainus mees veel elama jäänud. See oli Susdali würsti wasall, kes eluga ära minna lasti, et ta Wiatschko saatusest Nowgorodisse sõnumit wõiks wiia. Suba Pihtwas sai õnnetuse sõnumit Jaroslawiga kokku, kes praegu suure sõjawäega Tartule appi oli tulemas. Kui ta Wiatschko otsa kuulis, pööris ta kumwalt oma meestega Nowgorodisse tagasi.

Sakslaste wõit oli täieline ja rööm otsata. Kõik wastased, kes pea terwelt maalt Tartusse kokku oliwad tulnud, et seft ainsast kantsist, mis veel rahwa käes oli, nende wastu sõdida, nüüd wiimaseini meheni oma were sees lamefiwad. Trummid, wiled ja mänguriistad paukusiwad röömupiduks, kiidulaulud kõlasiwad kõige kõrgemale tänuks, röömu pärast hoisati wara jagades — ühe waese rahwa haul. See oli tema wabaduse matus!

IV. Cha kustumine.

94. Uued ettemalmistused.

Lartu linna langemisega tuli uus ajajärg Liivimaa ajalooesse. Sellega lõpeb dieti ka Geestlaste ajalugu kindlal maal ära. Üksi Saarlased olivad veel vabad. Aga ka nende julgus kadus. Nad lastiivad piiskopi wenna Theodorichi, keda nad paari aasta eest wangi oliwad wõtnud wabaks. Kes kindlal maal veel elama jäänud, saatsiivad nüüd Riia piiskopile oma waesusest kingitusi ning töötasiwad ta sõna kuulda.

Piiskop Hermann asus Lartusse elama, ehitas Dtepea kantsi uuesti üles, pani sinna suurtfugu rüütliwennad sisse, kinkis igale ühele tüki maad, seadis preestrind ametisse ja lastis kirikuid ehitama hakata. Tema tähtsamatest ehitustest on Lartu doome kirik, mille waremed veel tänapäewani seisawad.

Riisfama asusiwad mõõgaordu rüütlid Sakalasse. Maa jagati eneste wahel ära, ehitati kindlad lossid üles, Wiljandi kants tehti kindluseks ümber ning rahwa käest nõuti kümnele maksu ja muud kahju tasumist, mis neile sõdades Ugauni ja Sakala maal tehtud. Negamööda kaswis ordurüütlike losside arm ikka suuremaks ning nendega ühes ka ordu oma wõimus. Riikaua kui veel püsiprohtu ei tuntud, oliwad niisugused lossid ja kindlused waenlaste peale tungimise eest julged. Püsiprohtu ajal on nad aga pea kõik langenud ja ainult rusud annawad nende endisest õitseajast tunnistust.

1224. aastal käis paawsti saadik Modena piiskop Wilhelm uueste ära wõidetud maad waatamas ning

fiinseid usju korda seadimas. Kui ta järgmisel suwel merd kaudu tagasi sõitis, nägi ta Gooti saare lähedal Saarlasi, kes Rootsimaal suure riisunud waraga ja sõjawangidega koju poole sõitsiwad. Saarele jõudes pidas ta wägewa jutluse, pakkus kõigile ristimisele ristitähete ja pattude andeksandmist, kes röömlitele Saarlastele nende kurjategu kätte lähewad maksma. Gootlased ja Daanlased ei wõta paawsti saadiku pakumist wastu, üksi Sassa kaupmehed himustawad enestele pakutud taewalist warandust ning reisiwad Riiga, et sealt Riia wägede seltsis Saaremaa paganate wastu wõitlema minna.

95. Saarlaste langemine 1227.

Aastal 1226 pärast jõulu tõttasiwad Riia ja Sengalli piiskopid ning Liivi ordumeister suure wäega Pärnu alla ning läksiwad sealt mööda mere jäed Muhu saarele. Ligi 20,000 meest oli koos. Siljuti enne seda oli sulad olnud ning wesi jää peal wäga libedaks jäeks külmanud, nii et raske edasi oli saada. Sõjawäe liikumine sunnitas nii suurt mürinat mere peal, nagu oleks pikne põrutanud.

9. päewal jõudsiwad kristlased Muhu kantsi juurde, kuhu nad lühikese tapluse järele puhkama jäsiwad. Muhulased oma kantsist nägiwad kristlaste suurt hulka ja hakkasiwad kartma. Veel seljamal õõsel saatsiwad nad saadikud piiskopi ja teiste ristisõitjate wanimate juurde ning lubasiwad ristiusku rahuga wastu wõtta. Kristlased ei pidanud neid enam ristimise, waid surma wäärt ning ei wõtnud nende rahupakku-

mist vastu. Nõnda pidi siis sõda otsust tegema. Kõige esiti katsusivad nad tormijooksimisega kantsi saada, aga see ei läinud korda. Vallimüür oli libeda jäega kaetud, nii et ülessaamine hoopis võimata oli. Siis ehitavad waenlased enestele kõrge torni ja ühe madala warjukatuse, mille all nad wallialust õõnsaks hakkawad kaewama. Kui suur auk sisse oli tehtud, seadsiwad nad torni sinna asemele, nii et ta õige walli ligidale tuli ning wiskasiwad nüüd tornist oma odad, piigid ja nooled kantsi, kust neile otse kui wihmaga wastati. Ristisõitjad hüüawad Jumalat appi, Saarlased kantsist Laarad. Kuuendamal päewal tungisiwad kristlased tornist walli peale, kust Saarlased nad ikka jälle tagasi kihutasiwad. Ikka rohkem Sakslasi ronib redelid ja nõõriwad mööda üles walli peale. Taplus läheb ikka tulifemaks. Mehi langeb mõlemilt poolt. Sakslaste wägi kasvab iga filmapilguga, Gestlaste malewa kahaneb ikka enam ja enam. Wõitjate sõjajõud on ammu juba oma kaalusseisu kaotanud ning juba kuulutab Sakslaste rõõmu hõiskamine wõitu. Liwlasted ja Lätlasted wäljas pool kantsi lööwad iga mehe maha, kes põgenemisega oma elu katsub peasta. Sakslased ei anna ühelegi hingele kantsis armu, waid tapawad nad kõik kui ristiusu waenlased ära. Ja kui mõned weel elusse jäiwad need fidusiwad nad kinni. Oma mere sees aurawate ohwite juures laulsiwad nad Jumalale kiituse laulusid, riisusiwad waranduse ja kallid asjad ära, ajasiwad elajad ja hobused wälja, paniwad linna põlema ning läksiwad siis oma teed. 2500 Saarlast oliwad sel päewal elu kaotanud.

Siit läksiwad nad otse keset Saaremale kõige tuge-

wama Wolde kantsi ette, kuhu väga palju Saarlasi kokku oli tõtanud. Njawiitmata hakkawad Sakslased siin partellistid üles seadima ja sõjatorni ehitama, kuna Liwlasted ja Lätlasted selle aja sees maad laas-tamas ja rüüstamas käiwad, inimesi tapmas ja külastid põletamas. Walde kantsis oli palju warju otsijaid naisi ja lapsi, aga wähe sõjamehi. Suurtest ette walmistustest waenlaste poolt nägiwad nad oma saatust ette ning palusiwad rahu ja ristimist. Waenlased nõuawad kõige ülemate meeste pojad oma kätte rahu-pandiks, mis Saarlased ka teewad. Piiskop ristis ülemate pojad ise oma käega, kuna preestrid kantsi kaewu ära õnnistasiwad, selle weega ühe waadi täit-siwad ning seal ristima hakkasiwad, esite wanemaid ja ülemaid mehi, siis rahwast, naisi ja poisikesi. Kolm päewa kestis ristimine, Laara kuju wisati merde, mit-mest Saaremaa kihelkonnast tuliwad saadikud ristimist paluma ja kõiki ristitud inimesi töötadi wendadeks pi-dada. Rootsimaal riisutud wangid lasti lahti, kõik rahwas ristiti ära ja seati Gottfried nende preestriks.

Seega oli ka Saaremaa ristiusu ja sellega ühes mõera walitsuse vastu wõtnud. Mis Hispania mungad ja hulgused Amerikas tegiwad, seda on Liwimaale rändajad Sakslased teinud — rahwastelt nende tule-wiku riisunud.

96. Tüli piiskopi ja ordu wahel.

Gestlasted oliwad alla heidetud. Piiskop Albert ja ordumeister Wolkin oliwad ühes koos kui wennat-sed Saarlaste vastu sõdinud, aga nende sõbrus oli

wäljaspidine. Mõlemad tahtsiwad esimesed olla ning uueste wõidetud maa peremeheks saada. Albert püüdis-annugi juba kui peapiiskop ka ilmlikuks würstiks Gesti ja Liwimaa üle saada, aga kui ta ära nägi, et see lootus tühja läks, siis wõttis ta wõidetud maa 1224. aastal Saksa kuninga Heinrichi käest, kes sell kohal oma isa äraoleku ajal walitses, kõigi õigustega oma kätte lainu peale. Seega oli ta niisama sugune ilmlik walitseja, nagu kõik teised Saksa würstid oma würsti riikides Saksamaal, ja ainult tema ning ta wenna Hermann läbi, keda ta Tartu piiskopiks oli seadinud, wõiswad ordu liikmed maad saada. Sellega ei olnud ordu muudugi rahul. Kui keiser Friedrich ise jälle koju tuli, palus Liwi rüütlite ordu ennaft piiskopi alt wabastada. Friedrich II. oli paawstiga tülis ning ei soowinud kuskil waimulikku walitsust. Mai kuus 1226. kinkis ta ka Liwi ordule needsamad õigused, mis Riia ja Tartu piiskoppidel juba olivad. Seega oli ordu piiskopi ülem walitsuse alt lahti, ning truuduse wanne, mida iga orduwend piiskopile pidi wanduma tühjaks tehtud. Ordu seisis nüüd täitsa oma jalgade peal piiskopi kõrwal ning ei olnud enam tema käsu all. Pea kaswis ta tugewamaks ning mängis Liwimaa ajaloos esimest rolli. See oli esimene raske hoop auuahnele piiskopile.

Daanlased olivad Gestimaal Sakslastele libedaks offaks filmas. Paawsti saadik oli nad küll waewaga ära jõudnud lipitada, aga kui ta ära oli läinud, olivad tülid jälle lahti. Paawstile anti Sakslaste poolt teada, et Daanlased eneste juures üht teist paawsti saadikut ütlemat olemat, kes terwe Gestimaa

Daanlastele kinnitanud. Selle üle wihastas paawst Gregor IX. nõnda, et ta ordumeistrile ja teistele Sakslastele Liwimaaal käsu andis Daanlased nende pettuse karistuseks Gestimaalt hoopis wälja ajada. Paremat sõnumit Sakslased ei oodanud. Wolfin läks nii ruttu kui tal see wõimalik oli, oma sõjawäega Gestimaale, wõttis ka weel Gestlaste poolt abi ning wõitis lühikese ajaga Tallinna linna Daanlaste käest ära. Kõik sõjariista kandjad Daanlased saiwad maalt wälja aetud ning terwe Gestimaa peale Läänemaa, mis juba enne Riia piiskopi oma oli, jäi ordu kätte. Kuningas Heinrich kinkis 1. juulil 1228. tema ordumeistrile ja ordule päriseks ning nimetas seda lunastuse hinnaks, mille läbi ta oma auusate eelkäijate hinged puhastuse tulest tahtis peasta.

Sellega kaswis ordu wõimus ikka suuremaks. Piiskop ei tahtnud oma lootust nii kergelt weel kaotada, mis suurtele tülidele ja weristele lahingutele ordu ja piiskopi meeste wahel teed walmistasiwad. Ordu otsis omale wäljaspoolt abi, ühendas ennaft 1237. Saksa orduga, wõitis piiskopi ära ning asutas enesele orduriigi, mis 16. aastajaja kesteni ulatas.

97. Piik tagasi.

Alberti filmad ei saanud nende sõdade lõppu enam näha, mis ordu ja piiskopi wahel algasiwad ja waha-tawa õnnega edasi kestsiwad. Werewalamisega oli ta Liwimaaal oma usutööd alganud, werewalamisega lõpetas ta ka seda. Mati oli ta mõök käes paganatele ristimise wett peale pannud ning nende werega oma

jäljed finni matnud. Terme tema eluaeg oli werine wõitlemine, mis tuhandete elu maksis ja mitmed rahwad orjuse sisse heitis, aga neile selle eest ka ristiusku tõi. Muudugi oli see esiotsa paljas nimeust ja wäljaspidine kombe, mis osalt ebausku weel kaswatas. Palju ebausku kombeid, millede wastu meie päewani wõideldud, on just Katoliku usk meie rahwale toonud. Tema oma usk riisuti talt ära, ta nägi oma jumalate wõimatust, need ei jõudnud ei rahwast ega iseendidki kaitseada, ning ristiuskust ei saanud ta aru. Niisuguses segaduses pidi ta weel madalamale langema ja langes ka. Nimepoolest oliwad kõik Gesticlased ja Liwclased ristiinimesed, aga siiski seisiwad nad kaua aega sügawamas ebausku pimeduses, kui oma pagana usu sees, kus neid wähemalt oma jumalad kõlbliku elu piirides hoidiwad.

Meie ees seisab päris peremes, kelle käest ta talu ära on wõetud. Üks wõeras, kellel rohkem jõudu, ajas ta kohast wälja, häwitas lõhkuma käega ta pühaduse ära, asus ta majasse elama, andis talle nüüd käsksid ning fundis endist peremeest sõna kuulma. Tõde poolest ülekohtune tegu, kui meie oma aegse õiguse filmaga selle peale waatame. Aga ajaloo üle ei wõi meie mitte nõnda kohut mõista. Siin peame kõrgema seisukoha wõtma. Mitte inimeste seaduste waid tingimata tarwituse seaduse järele käib ajalugu. Üks teine waim talitseb ja walitseb seal, teist teed käiwad ilma sündmused. Mis wanaks on jäänud ja elu jõuu kaotanud, selle asemele tuleb uus, parem, ja midagi ei sure seal ära, mis mitte surma wäärt ei ole. Meie ei wõi mitte Alberti hukka mõista, et tal nii wähe missjonäri süband rinnus oli, ega wõi ka nõuda,

et ta paganatele wannaks oleks pidanud heitma ning armastusega neid ristiusule pöörama. See aeg ei tunnud weel sel wiisil ristiusu laiali laotamist ega poleks niisugusel usukülwamisel wistist ka suurt mõju olnud. Sel ajal tunti ainult rusika õigust, kõik muu oli wõeras. Tegewama õigus walitseb weel tänapäewani ajaloos, ehk ristiusk küll ligi 2 tuhat aastat juba wenna armastusest wahet pidamata wägewaid jutlusti peab. Europlane leiab kufagil ilma nurgas ühe rahwakese, kes talle midagi halba ei ole teinud, aga kohe astub ta kui walitseja, kui käsuandja tema keskele, on peremees ja wõtab talt maksusid. Alles siis hakkab ta weel oma haridust, usku ja kombeid, sinna kandma. Haridus wõidab maad ja rahwad, tema käes on walitus. See on kord ajaloo käik ja seda ei muuda keegi. Pagana aeg pidi kaduma, sest et ta kadumise wäärt oli. Kes wisa sellest on lahkuma, mis talle milgi tingimisel alles ei wõi jääda, sel on palju kannatada. Gesticlased sõidisiwad pea wiimse meheni, nende põli läks sellepärast wäga raskeks, kuna Pätlased palju hõlpsamalt läbi saiwad, sest et nad ilma wastupanemata alla heitisiwad. Kas see kiita ehk laita on, selle järele ei küsi ajalugu. Tartu linna langemisega langesiwad ka Gesticlased. See oli Alberti kõige suurem wõit tema terwel eluajal. Nüüd oli kord rahu maal, ja päike paistis hõiskawate wõitjate, aga ühtlasi ka ühe suure — furnu-
aia peale. Lõpmata sõjad oliwad maa kõrbeks teinud, külad ja linnad tuhahunnikuteks muutnud, mida tuul laiali kandis ning nende jäljedki ära kaotas, ning endised maa peremehed maha niitnud. Ajaloo saatja (Genius) ei nuta mitte nende furnute pärast, keda ta

maha matnud ega kahetse werd, mis ta walanud. Lemal ei ole kaastundmust õnnetumate ega rõõmu õnneliste jaoks, aga ta tasub ja maksab, mis keegi enesele ära teenib. Kes ennast elujõuliseks jõuab teha, seda laseb ta elada, kelle jõud elamiseks nõrk on, see peab maailma näitelawalt kaduma. Terwe inimese sugu on alati ühes lõpmata edasiwoolus. Kõik püüawad paremale, kaunimale, kõrgemale järjele ning sellest tõuseb heitlemine elu päraft. See on igawene loomuseadus, mida keegi wägi ei kaota, nii kaua kui ilm seisab. Ürgem igatsegem mitte wanu aegasti tagasti, waid õppigem nendest, mis meil olemikus tarwis läheb ja mis tulewik toob. Tundmused peawad siin kõrwale jääma, need ei wii meid haljale oksale — meie tööd ja toimetust peab selginud mõistus juhtima. Meie wõime oma edasielamise peale ainult kui suure ja wägewa Wene-riigi liikmed mõelda. Riigi juhatajad kes terwe rahwaste ühiskonna kasu nõuawad, wõiwad ainult nii palju üksikute inimeste kasuks teha, kui palju see üleüldise, riigi kasuga ühte sünnib. Nende seisukoht on kõrgemal, kui üksikute inimeste soowide täitmine. Üksikud inimesed peawad oma erasoowid üleüldise hea tarwis ohwerdama, mille eest nad üleüldisest heast osa wõiwad wõtta. See jääb ikka nõnda ja muud paremat korda ei ole ilmas olemas.

Kas meie peame weel küsima, miks, see nii tuli, et Sakslased meie Esiwanemad ära wõitfiwad ja nad orjuse sisse surufiwad? Paganate usk, nende puudulik riigiseadus, sõjapidamise ja kaitsmise wiis oli oma iga ära elanud, oli wanaks jäänud ja ei wõinud enam aja-nõudmistele wastu seista. Kui nende wõitjad ka mitte

Sakslased ei olekfiwad olnud, siis oleks wistift üks teine rahwas sedasama teinud. Et üks kaputais rahwast, kes teistega sammu ei jõudnud pidada, wabaks oleks wõinud jääda, seda ei usu ju keegi meist. Terwes maailmas ei ole seda weel sündinud, kudas pidi see ime siis just siin sündima! Meie näeme nüüd küll, mis meie kodumaa muistsed elanikud olekfiwad pidanud tegema, aga mis aitab see nüüd enam. Ühtegi wõidakat ja wäärduwat sammu, mis ajaloo astutakse, ei tee enam ükski wägi ega wõimus heaks. See on kui patt Pühawaimu wastu, mida siin ega teises ilmas andeks ei anta. Õppigem sellest, mis meie rahule tarwis läheb.

98. Alberti surm ja Kuurlaste allahaitmine.

Piiskop Albert on oma nimele Liwimaa ajaloois jäänud paiga muretsemud. Tema oli see mees, kes praegused Läänemere kubermangud Saksamaa alla heitis, ristiusku siia tõi ning mitmele rahwale orjuse ahelad kaela sidus. Meie peame tunnistama et ta waimurikas, julge ja suure töö jõuga mees oli, aga ta waim oli niisama toores, kui tema aja kaaselanikkudel. Armastus ligimiste wastu, millest ta paganatele jutlusi lastis pidada, oli talle enesele wõeras ja tundmata asi.

Kui kõik Gestlased juba ka ära oliwad wõidetud, siis hakkas ta maale seadusi muretsema. Ta wõttis olemateft Saksa seadustest oma otstarbe jaoks sündsad paragrahwid wälja ning pani neid Liwimaal riütlike ning kodanikkude kohta maksmaks! Maa pärisrahwa, see on talupoegade jaoks pidi ta ise seadused tegema,

sest et neid sarnasel kujul walmis ei olnud. Selle ajajärgu paremaks arusaamiseks wõtame tema seadusest maa pärisrahwa kohta paar näitust siia üles.

Kes oma herra kümnest warastab (s. o. õigeste kätte ei anna), see maksab 20 marki ehk kaotab oma pea.

Kes oma herra põllupeendra üleskinnab, kaotab oma pea.

Kes teise ära tapab, sureb ratta peal. Usu äraalgaja ehk nõid põletakse elawalt ära.

Kes oma herra käsu täitmisel hooletu on, saab weriseks pekstud ehk kaotab laela.

Weiksemate süüde eest makseti rahatrahwi, mis mõisaherrale sai, kelle maa peal asi sündis. Need seadused saiwad 1228. aastal maksmaks.

Wistist sellest ajast saadik on Lätlastele üks wana wande eeskiri jäänud, mis weel tänapäewani alal on. Selle järele ütleb wanduja: „Kui ma mitte puhast tött ei peaks kõnelema, siis antku Jumal, et ma nii mustaks lähen kui süsi, nii kuivaks kui tolm, nii kõwaks kui kiwi ja lepp; ja ära neetud olgu mu naine ja mu lapsed ja minu weised ja mu wiljawäljad, siin ajalikult ja seal igaweste. Amen.“

Need reakesed räägivad ise juba, misfugune selle aja waim oli ning mis mõttes Albert oma ärawõtmise tööd toimetas. Ta oli 30 aastat Liiwimaal walitsenud ning suri aastal 1229 Riias ära. Tema furnukeha maeti huure auu ja iluga Maarja kirikusse maha ning ta asemikuks walitsiwad Riia Doomi herrad Tartu ja Saaremaa piiskopiga Nikolause Magdeburist.

Üksi Kuurlased oliwad Läänemere kubermangudes siia maale weel wabad paganad. Aga nende wägi oli weike ristiuse raudmeeste wastu ning õhtupoolt tungisiwad ka weel Preislastel nende peale. 28. Detf. 1230 heitis nende kuningas Lammekin ristiustu ning kõik ta rahwas lastis ennast ristida, lubas piiskopi sõna kuulda, tema sõjawäes teenida ning sai selle eest tsootuse, et Kristlased neid oma kaitsemise alla wõtawad.

Tähendused.

Rahwa elu.

Gestlased ja nende sugulased.

- 1) Müller, Der ugrische Volksstamm I, 61—69. Aspelin, Suomalais-ugrilaisen Muinaistutkinnon Alkeita. 65—106. — Schlözer, Ugem. Nordische Geschichte 246.
- 2) Nestori Wene ajalugu III. köide, 116—117 lehek. — Rask (Ursprung der Altnord. Sprachen II. 112—146) arwab, et Tschudid wanal ajal terwel praegusel Rootsimaal, Norra ja Daanimaal elanud. Ta rehendas nende sekka ka Bakid, Iberide järestulejad Hispanias, Samojeidid, Grööni rahwad, Magyarid, Kaukasia rahwad, Tatarid, Mongolid, Tungusid. Raski ja Schlözeri arwamise järele on Põhjapool Aasias, Europas ja Ameerikas elawad Tschudi (Gesti-Soome) sugurahwad Europas kuni Elbe jõeni, isegi ka Brentanni, Gallia ja Hispania maalegi tunginud. Tacitus leiab, et Gesti keel Britanni keelega wäga ühe sugune on. Kruse (Urgeschichte des estn. Volksstammes" II. 166) ning Parrot Versuch einer Entwicklung der Sprache etc. der Liven, Lätten und Esten, Bnd. 1.) sõrdlewad

Relti keelt Gesti keelega ja leiawad nende wahel kaunis palju sugulust. — Steffens Nachgelassene Schriften 111—114.

- 3) Melanchlanid (musta tuue kandjad), Stiitid ja Tschudid on wist üks rahwas, Kruse, Urgeschichte des estn. Volksstammes, II. 293. — Müller, Der ugrische Volksstamm I, 173—179. — Neumann, D. Völker des südlichen Rußlands 11, tähend. 13. ja II. 15. Schlözer Ugem. nordische Geschichte 394.
- 4) Kruse, Urgeschichte 2c. II. 296.
- 5) Kruse, Urgesch.
- 6) Klotz, Bayeri Chronologia Scythia vetus kuni 143—155.
- 7) Siärne, Monumenta Livonicae antiquae I.
- 8) Skandinawia wanal ajal nimetati terwet hompoolset Läänemere kallast Weikseli jõe suust Soome laheni Gesti maaks, Waata Karamsini Wene ajalugu I, II. 215, tähendus 24, Voigt, Geschichte Preußens I, 380, täh. 2 ja Brandis, Monumenta Livonicae antiquae III, 34, täh. 9.
- 9) Voigt, Geschichte Preußens I, II. 122 täh. 1.
- 10) Bulgarini Wene ajalugu, (Saksak. tõlkinud v. Brackel) I. jagu, II. 94, tõendab, et Wene kohtade ja jõgede nimed Gesti keelest olla wõetud näit. Mustwa-mustwee, Ilmeni-ülemine järw j. n. e. Tacitus kirjutab, et Gestlased Weikseli jõe suus elanud. Pompenius Mela ja teised (Monumenta Liv. ant. I, 15) tõendawad, et Saksamaa endine piir mitte üle Weikseli jõe ei ulatanud ning

- nende sõnumid lähewad sellega ühte, mis Karam-
fin ja Voigt meile toonud, waata täh. 8.
- 11) Truusmann, Oma maa 1887, 203. Põllu-
harimise on Gesti lased Wenelastele õpetanud, sest
sõna поле on Gesti sõnast põld wõetud, otjustab
Truusman oma Maas 1887 lk. 137.
 - 12) Strinnholm, Wikingszüge der alt. Skandi-
navier, I. jagu 254—264. — Schlözer, Allge-
meine nordische Geschichte 304, 439, 441, 442, 462.
 - 13) Das Inland, 1861, nr. 5, Der Tempel des
Zumala.
 - 14) Strinnholm, Wikingszüge I, 259.
 - 15) Eisen, Ennemuißted kujud 33. Kalewipoeg V,
731, XIX, 398.
 - 16) Kalewala, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran
Toimituksia, Helsingissä 1887. Gesköne V.
 - 17) Tacitus tõendab seda oma Germanias. Waata
täh. 10 ülemal.
 - 18) Muudugi on seda wõimata tõeks pidada. Millest
need mehed räägiwad, ei ole wistist praegused
Gestlased, waid need rahwad, kes enne Gestlast
Balti mere ääres elasiwad.

Rodune elu.

- 1) Läti Hindrik 15, 7. 20, 6. 23, 9 räägib ilusa-
test küladest ja suurtest majadest, mille katusetel
kui kindlustest waenlaste wastu sõditi.
- 2) Rõik Gestlaste müürid on ilma lubjata tehtud.
Kiwid pandi mulla ja sawiga müüriks kokku.
Sel wiisil tehtud müürid ei läinud mitte seina

- wiisi järsku üles, waid oliwad rohkem katuse
wiisi lambid, nagu wanadest linnawallidest seda
näha wõime. Minult Soontagana ja paari Saare-
maa maalinna walli juurest on lubja jälgi leitud.
- 3) Nil klaas tutawaks sai, sellest on pikemalt
Gupel, Nordische Miscellaneen 15—17 raama-
tus, ja tema Neue nord. Miscell. 9. ja 10. ra-
matus krahw Mellin kirjutanud. Sagemeister,
über die Biskalni, Mittheilungen aus der Geschichte
Liv- Gest- und Kurlands II. köide lk. 133 ja
Gueck, Õpetatud Gesti seltsi kirjad I. köide, I. anne.
 - 4) Löwis, Über die ehemalige Verbreitung der Eichen.
 - 5) Kelch, Liefländische Cronica, lk. 22.
 - 6) Thomas Siärne, Monumenta Liv. ant. I. köide
2. raamat. — Gupel, Topographische Nachrichten
II. jagu. Rosenplänter, Beiträge zur genaueren
Kenntniß der estnischen Sprache 11. anne.
 - 7) Lädi Hindrik 15, 7. 20, 6.
 - 8) Lädi Hindrik XXIV, 5. XXIX, 7.
 - 9) Unpeke, Livländische Reichchronik, rida 342.
 - 10) Lätlased ei tarwitanud oma maa ja wabaduse
kaitsemiseks mitte sõjariistu, waid heitsiwad endid
ilma werewalamiseta Sakslaste alla, waata Läti
Hindriku ajar. XI, 6. ja 7. Unpeke oma terwes
kroonikas ei tea ühtki sõda nimetada, mida Lät-
lased oma wabaduse kaitsemiseks oleksiwad teinud.
 - 11) Luce, Wahrheit und Muthmaßung, ein Beitrag
zur ältesten Geschichte Desfels, lehek. 32, 33.
 - 12) Monum. Liv. ant. I, Siärne 55. — Paul Ein-
horn, Hist. Lettica. 10. peatükk.

- 13) Kelch, Diefl. Chronica lk. 26. — Siärne, Mon. Liv. ant. I, 50.
- 14) Einhorn, Historia Lettica 7. peatüff 27.
- 15) Sealsamas.
- 16) Surt, Bildid isamaa sündinud asjust, lk. 17. Olaf, Rootsi kuninga poeg oma ema ja wennaga müüdi ära, waata all pool muinasajaloo all lk.
- 17) Läti Hindriku ajaraamat 12, 6. 30, 5. 21, 1. 25, 2. 27, 1. 15, 7. 30, 5. 29, 7.
- 18) Olewiku Lisa 1888, Nr. 5—8. — Schröder, Hochzeitsgebräuche der Esten. — Wiedemann, Aus dem inneren und äußeren Leben der Esten 310—330. — Kreuzwald, Inlandes 1852, — Supel, Topographische Nachr. II. — Rosenplänter, Beiträge zc. XI. ane. — Holzmayer, Ostlana. Tartu Spet. Gesti seltsi kirjade 7. köite 2. ane.
- 19) Kõkkuleppimise järele ärawiimist ei wõi meie aga mitte warguseks nimetada, weel wähem rööwimiseks. Tõsine rööwimine ja wargus sai surmaga nuheldud.
- 20) Waba walimist leiame ülema 18. täh. all nime- tatud kirjades, millede juurde weel Luce, Wahr- heit und Muthmaßung 72—96 lisame. Kust tuli siis ka muidu, et mõni noormees ühe ööga „kuus kohta“ läbi käis. Kui keegi neiu walida põleks wõinud, siis oleks esimene, kelle juurde peiu läks, kofilasele pidanud naiseks minema. — Gesti pulma kombetest on ka juba wanemad ajaloo kirjutajad Siärne, Brandis, ja Kelch ning uuemad nende järele pea kõik kirjutanud.

- 21) Kalewipoeg, I, 358—760.
- 22) Fählmann, Wanemuise laul, ära trükitud Tartu Spet. Gesti seltsi kirjades I. köide.
- 23) Monum. Liv. ant. I. Siärne, 52.
- 24) Luce, Wahrheit und Muthmaßung lk. 30.
- 25) Mon. Liv. ant. I. Siärne, 55. — Einhorn, Hist. Lett. II. peatüff lk. 39.
- 26) Bunge, Urkundenbuch II, lk. 5. — Gruber, lk. 242, — Scr. rer. Liv. I. 371. Nr. XIX. h.
- 27) Kelch, Diefl. Chronica lk. 27.
- 28) Thomas Siärne juri ära 1639. aastal, nii et see mis ta kirjutas 17. aastajaja hakatusel wõetud peab olema.
- 29) Supel, Topographische Nachr. II. jagu.
- 30) Rosenplänter, Beiträge zur gen. Remtniß zc. II. ane 16—19. tüff.
- 31) Surt, Wana kannel II. fogu, laul 243—261. Kalewipoeg, Linda leinamine II. 318—621. — Fählmann, Roit ja Amarik. Rõigist heljub puhas armastus meile wasta.
- 32) Rosenplänter, Beiträge 11, 35—39.
- 33) Surt, Wana kannel, 7. annet. — Dr. Beske, Gesti rahwa laulud. — Kreuzwald, Kalewi- poeg. — Kurrik, Kolm suurt lugu.
- 34) Kreuzwald, Gesticrahwa ennemuistsed jutud. — Runder, Muinasjutud.
- 35) Surt, Wana kannel, II. fogu 114.
- 36) Surt, Wana kannel II, 115.
- 37) Sealsamas.
- 38) Beske, Gesticrahwa laulud II.
- 39) Kalewipoeg II. 320—454.

- 40) Fählmann, Endel ja Juta. *Spet. Eesti S. kirjades.* Jürgenstein, Juta, neljajärguline kurbmäng. — Grenzstein, *Olewiku Lisa* 1885 nr. 52.
- 41) L. S. ajaraamat.
- 42) Surt, *Wana kannel* I, 48. II, 117—119, 125—128.
- 43) Surt, *Wana f.* I, 94, 100—110. II, 178, 183, 187, 194, 207.
- 44) Surt, *W. R.* I, 148—170. II, 307—317.
- 45) L. Sindr. ajar. 12, 6. 26, 5. 26, 8. — *Unpeke rida* 3870, 3890. — *Seda tunnistust annawad ka lahti kaematud hauad (waata Grewingf, Steinalter der Ostseepro. ja Hausmanni kõne, Olewik 1892, nr. 8).* — Herodot, IV, 73. peatükk. — Strinholm, *Vikingszüge* I, 261.
- 46) Wulffstani reis, waata alamal muinas ajaloo jaos II. — L. S. 12, 6. 26, 5.
- 47) Soudadest on inimese tuha ja muu asjade seast ka hobuse luid leitud. Bähr, *die Gräber der Liven.* — Grewingf, *das Steinalter der Ostseepro. Verhandlungen der gel. Estn. Gesellschaft zu Dorpat, VI. ja VII. köide.* — Lehmann, *sealsamas jne.* — *Skütid tapfiwad auusa mehe haul 50 tema kõige ilusamat hobust ning nendega ühes ka surnu kõige lähemad teenrid, nagu saadiku, koka, tallmeisteri ja matsiwad nad ühtlasi maha (Herodot IV, 72).* — Kruse, *Neerolivonica* 16.

- 48) Hausmann, *Olewik* 1892 nr. 8. *Eisen, Glu päraft surma.*
- 49) Soudadest leitud sawinõud on osalt mistist söökide alal hoidmiseks tarwitatud, mis furnutele ühes pandi. Tuhka pole nende seest mitte leitud, nagu Slaawi ja Germani rahwaste juures tuttav on, waid hauast laiali. Bähr, *Die Gräber der Liven.*
- 50) Singede aeg, waata alamal pühade all *Wiedemann, Aus dem inneren u. äußeren Leben der Esten, lk. 366.* *Kreuzwald, Über den Charakter der estn. Mythologie Spet. E. S. kirjad* I, 3 anne.
- 51) Bunge, *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands* V, 170. *Gilbert von Lannoy reis Liwimaal.*
- 52) Sealsamas. Laiali käiw suits tähendab praegugi weel paha.
- 53) Wulffstani kiri 871.
- 54) Muinas juttudes tuleb tihti winguw sääreluu ette, mis õnnistamata nullas olnud ning peale maa saanud. Niisugune sääreluu wingumine ei kadunud muidu mitte ära, kui teda jumala sõnaga pühitsetud mulda maeti. — *Kreuzwaldi Gestirahwa ennem. jutud, Boecler, Der Esten abergläubische Gebräuche* 23.
- 55) Einhorn, *Reform. gent. lett.* 6. peatükk. — Grewingf, *Das Steinalter.* — Bähr, *Die Gräber der Liven jne.*
- 56) Üks kawal Wõnitsia mees kandis wäga kallist rinnaehet, mis kullast ja merewaigust (elektronist) färas, Homer, *Odysseus* IV, 72 ja XV, 460.

- 57) Kui üksford Karthago laemamehed nägivad, et üks Rooma laem nende järele läbi Sibraltari merekitsuse Atlandi merde julges sõita, ajas ta oma laewa meelega niisuguse koha peale, et Rooma laem järele tulles rahnude otsa jooksis ja hukka läks.
- 58) Greeka muistse aja laulik.
- 59) Orpheuse laul Argon. 1112—1116.
- 60) Pindar, esimene Greeka tundelaulude luuletaja 521—441 enne Kr. laulab ühes oma kuulsas laulus Pythos Delfi mõidust ning põhja maast (Pytho X, 55—68).
- 61) Apollon oli Greeklaste teaduse ja kunstide jumal, kes ülema jumala Zeusi tahtmist inimestele orakli läbi teada andis.
- 62) Gesticlased ja Liimlased ehitasiwad oma ohwri elajad pärgadega ära. Merkel, Wanem Smanta, ümber pandud ja ära trükitud Oma Maas 1887 166, 205, 253, 284, 213, 343. Linde, Smanta und Raupo. I.
- 63) Gesticlased pida siwad suwel kõige pikematel päewadel suurt rõõmu püha (waata alamal pühade all), ning laulu ja mängu tehti küla kiigedel ning õitse tuledele.
- 64) Wile pill peab Gesticlastele juba väga wanast saadik tuttav olema, sest Kalewipoja laulus tuleb see pill juba ette. Blumberg, Duellen und Realien des Kalewipoeg lk. 74.
- 65) Nemesis — kehastatud õiguse tundmus, kes õnne liig suureks ei lase minna. Pindar, Pytho X, 55—68.

- 66) Pompenius Mela oli Rooma kirjanik, elas 1. aastajal pärast Kristust.
- 67) Mela, de situ orbis III, 5.
- 68) De Getarum sive Gothorum origine etc. Beatiiff 14. — Kruse, Urgesch. 389.
- 69) Supel Topogr. Nachrichten II. raamat. — Kruse, Urgeschichte 246.
- 70) Mitmed harimata rahwad on sellepoolest haritud rahwastest paremad, et nad wargust, rööwimist, abielu rikkumist ei tunne, nagu näit. Indianid ja mõne Islamere saarte peal elawad rahwad (waata Olemik 1892, Rahwateadus).
- 71) Kreuzwald über den Charakter der estn. Mythol. Verhandlungen der gel. estn. Gesellschaft.
- 72) Kruse oli ümber 40 aasta eest ajaloo professor Tartu ülikoolis.
- 73) Kruse, Urgeschichte 246. Rusk ta niisuguse otsuse mõtnud, seda ta ei ütle. Üleüldse näib Kruse Gesticlaste iseloomu väga pealsitaudu tundma. Ta räägib neist nähtawa põlgusega, ei leia neist mingid waimu herkust ega auusat omadust. Nad on ära rääkimata tuimad ja laisad ning tõntsi mõistusega; nende kõige suurem rõõm on oma suitsu tares magada — muud kõrgemat meelelahutust ei leia Kruse nende juurest. Selle juures paneb ta imeks, et üks Gesti sugust õpetatud mees ka niisugust waimu terawust näitawat, nagu Oles ta Sakslane. (Tema Urgesch. lk.)
- 74) Tacitus, Germania 43. Briti keel Rambi mägedes ja Wallias kõlab otse Soome keele moodi. (Kruse, Arg. 345).

- 75) Saarlased heitsiwad Moone kantsist oma jumala Taarapita kuu suure kisaga wälja. Läti Hindrif ajaraamat 24, 5. 30, 4. 30, 5.
- 76) Germanid olid Sakarahwa esivanemad Preisi maal. Tacitus peab Gestlasi Germani sugu rahwaks.
- 77) Germanid elasiwad jahist, mehed laisklesiwad karu-
nahlade peal, mängisiwad, jõiwad, kuna naised põllutööd pidiwad tegema.

Riigivalitsus.

- 1) Läti Hindr. ajaraamat 15, 7. 23, 7. 23, 9. — Strinholm, Staatsverfassung der Alten Skandinawier II, 54—128. — Luce, Wahrheit u. Muthmaßung
- 2) Sago Grammaticus, Joh. Magnus, Petrus Olai, Wulfstani reisi kiri, põhja rahwaste lugu laul Edda. Brandis, 6, Supel, Nord. Misc. 27 r. 576 ja Kelch 30 räägivad kahest Liwimaa kuningast.
- 3) Froto elas Sago ja Maguuse järele 3000 aastat pärast ilma loomist, Kruse arwamise järele 2. Kristlikul aastasajal.
- 4) Rex Orientalium, nagu Sago 133 neid nimetab. Nõnda nimetati Gesti kuningaid, tõendab Kruse, Urg. 431 täh. 4. Wistist oli see aga üleüldine nimi kõigile Läänemere ääretel elawatele rahwastele, ilma et need meie esivanemad pruukisiwad olla.
- 5) Sago 26—29.
- 6) Suhm-Gärter II. 393. — Sago 99. — Petrus Olai 85.

- 7) Brandis, 34. — Hiärne II. raamat. — Sago 154.
- 8) Kruse, Urg. 257—296.
- 9) Sealsamas, 293—295. Herodot.
- 10) Wulfstan oli Inglise kuningas Alfred Suure laewa kapten. Alfred oli suur ajaloo sõber, tõl-
kis tema reisikirjad Angelsaksi keelde. — Spelmann, Leben Alfreds des Großen, — Langebeck II, 106—123.
- 11) Gespol muinasajaloo all.
- 12) Sealsamas.
- 13) Läti Hindr. ajaraamat 21, 1. 25, 2. 27, 1.
- 14) Unpeke, Livl. Heimchronik, rida 1700 ja 1729. Kuurlaste alla heitmise leping aast. 1230. Gespool muinas ajaloo all.
- 15) Läti S. ajar. 15, 3.
- 16) Kreuzwald, Gesti rahwa ennem. jutud. — Runder, Gesti muinasjutud.
- 17) Kalewipoeg, I, 449. III, 478, II, 181. VIII, 502.
- 18) Hurt, Wana kannel I. kogu, laul 100 ja 101.
- 19) Läti S. räägib õige tihti Gestiwanematest 25, 2. 27, 1 j. n. e.
- 20) Meliores, Läti S. ajar. 12, 6. 30, 5.
- 21) Princeps et senior, L. S. ajar. 21, 7.
- 22) Herodot, Germania IV, 66.
- 23) L. S. ajar. 19, 5.
- 24) Nyenstedt, Mon. Liv. ant. II, 20. — Löwis, Mittheilungen aus der Gesch. Liv-, Gest- und Curlands I, 2. anne. — Jürgen Helms Sammlung. — Hurt, Wana kannel I, 100, 101. II, 441. — Kalewi poeg XX, 131.

- 25) Läti S. ajar. 9, 3. 19, 9. 20, 2. 23, 7.
 26) L. S. ajar. 15, 3. 16, 8. 19, 1. 21, 2, —
 Unpeke, 895—910. — Siärne 57. — Surt,
 Wana kannel I, 100, 101.
 27) Luce, Wahrh. u. Muthm. 40. — L. S. ajar.
 15, 3. Kalewi taak andis riigi oma kõige nooremale
 pojale, et see kõige wapräm oli. Kalewipoeg
 II, 144—202. — Südda, Saarema wägimees
 Suur Lõll. — Starkader, alamal pool mui-
 nas ajaloo all.
 28) L. S. ajar. 10, 6.
 29) Herodot, alamal pool jumala teenistuse all.
 Nyenstedt, Monum. Liv. ant. II, peatükk 3.
 Läti S. ajar. 29, 7.
 30) L. S. ajar. 15, 7. 23, 9. 23, 7.
 31) Ülem- ja alam-majad parlamentides.
 32) Terwe Gestimaa tuli kokku Harjumaale Rugele
 külasse, L. S. ajar. 23, 9. 20, 2.
 33) Saal, Silda, 209. — Kenner, Livl. Chron-
 nik. — L. S. Alberti ajaraamat 109. L. S. 20, 2.
 34) Tacitus, Germania peatükk. 2.
 35) Gruber, Origin. Liv. lehek. 86. — v. Richteri
 Gesti, Liwi ja Ruura ajalugu lehek 78, tähend. 27.
 36) L. S. ajar. Grub. Origin. 58, 35, 155 jne.
 37) L. S. ajar. I. § 12.
 38) Gruber, Origin. 46, L. S. ajar. 15, 3.
 39) Wulfstani kiri, waata leflg.
 40) Rihelkond seletatse sõnadesst kihil (-kihlama) ja kunda,
 Meyer Sitzungsberrichte der gel. estn. Ges. 1876,

11. — L. S. ajar. 28, 2. 29, 7. 30, 5. —
 Need kihelkonnad ei olnud mitte meie praeguste
 kihelkondade sugused, waid palju suuremad.
 41) L. S. ajar. 28, 2. 8. 29. 7. 30, 5 jne.
 42) Friebe, Handbuch der Geschichte Livlands I,
 Jung, kaart L. S. ajar. juurde.
 43) L. S. ajar. wäga sagedaste.
 44) L. S. ajar. 15, 1, 9. 27, 1, 2 jne.
 45) L. S. ajar. 15, 2.
 46) L. S. ajar. 15, 2.
 47) L. S. ajar. 18, 7.
 48) L. S. ajar. wäga sagedaste.
 49) L. S. ajar. 26, 7. 27, 3. 25, 2. | 15, 7. 19, 3.
 24, 1. 27, 5.
 50) L. S. ajar. 20, 3. 12, 6.
 51) L. S. ajar. 14, 10. 18, 5. 19, 8. 21, 1. 22, 9.
 52) Praegune Wirumaa.
 53) L. S. ajar. 29, 7. 30, 2.
 54) L. S. ajar. 29, 7.
 55) L. S. ajar. 15, 7.
 56) L. S. ajar. 24, 1.
 57) L. S. ajar. wäga sagedaste.
 58) L. S. ajar. 24, 5.
 59) L. S. ajar. 23, 9. 24, 5. 26, 13. 28, 9.
 60) L. S. ajar. 15, 7. 16, 1. 21, 1 jne.
 61) L. S. ajar. wäga sagedaste.
 62) L. S. ajar. 20, 2. 23, 9.
 63) L. S. ajar. 15, 8. 26, 3.
 64) L. S. ajar. 23, 2. 27, 3.
 65) L. S. ajar. 18, 5.
 66) L. S. ajar. 24, 3.

- 67) L. S. ajar. wäga fagedaste.
 67) L. S. ajar. 25, 5. 26, 3. 26, 11. 27, 2. 27, 3, 7. 29, 7.
 68) L. S. 23, 2. 27, 3.
 69) L. S. 15, 7. 24, 5. 28, 9.
 70) L. S. 15, 5, 8. 24, 1. 27, 5. 28, 9.
 71) Luce, Wahrh. u. Muthm. jagab teda 8 kihelkonda.
 72) Saal, Wambola, lk. 16. Kruuse, Die Bauerburg Soontagana, Verh. der gel. estn. Ges. Band I.
 73) Supel, Nordische Miscellaneen X. Über die Burg Warbola.
 74) Holzmayer, Das Kriegswesen der alten Defeler. — Sued, Über die Bauerburgen.
 75) Linnuse maalinna wall Saaremaal on 23' kõrge, 838' pikk, Põide 33' l. ja 932' pikk, Waljala maalinna wall 20' l. ja 900' p. Soontagana maal mägi 124 sammuga pikuti, 60 sammuga laiuti risti läbi mööda. Warbola jaanilinna mägi 250 sammuga pikk ja 200 sammuga lai ning müür 20—30 jalga kõrge.
 76) Lindanisa linnamägi on 120 jalga kõrge.
 77) Kruse, Über die Burg Soontagana, Verhandl. I.
 78) Saal, Warbola, 16.
 79) Holzmayer, Das Kriegswesen d. alt. Defeler.
 80) Warbola maalin, Supel, Nord. Misc. X.
 81) Pea kõik wanaaja maalinnade wallid on libamisi järele mäe wiisil üles laotud kivihiinikud, ainult mulla ja sawiga kinni pandud.
 82) Soontaguse, Linnuse ja Waljala linna wallide juures on ka lubja ja wõlwide jälgi näha

- (Holzmayer, das Kriegswesen 41 ja 47.) Arusaamata oleks ka, kui paganaajast sugugi müüri riisimeid ei oleks leida olnud. Gestklased käiswad merd mööda laialt (Bremeni Adam, De situ Daniae II, cap. 30 ja Läti Hindrik) wõerastes maades, kus nad müürisid ja nende ehitust tundma wõiswad õppida ning ka oma kodus järele teha. Ka Läti Hindrik (30, 4) räägib ühest Saarlaste kantsi müürist.
 83) Broze, Historische Urkunden die Vorzeit Livlands betreffend. — Bunge, Beiträge zur Kunde der Liv-, Est- u. Kurländischen Rechtsquelle- Arndts Livländische Chronik II.
 84) Buddenbrock, Dat Ridderrecht I § 136.
 85) Arndt, Livl. Chronik II.
 86) Rechtsfinder, Urtheilsfinder, Merkel, die Letten.
 87) Ruffow, Chronica der Provinz Lyfflandt lk. 18.
 88) Sealsamas 18. lehe teine pool.
 89) Pallas II, 354.
 90) Kelch, Diefl. Chronica 31, Karamfin, Wene ajal. II, 18.

Sõjapidamine.

- 1) Eht Läti S. küll erapooletu kohtumõistja meie rahwa üle ei olnud, siiski on ta Gestklasi sõdades julgeks ja wapraks pidanud tunnistanud, waata ta ajaraamatus 15, 3. 18, 7. 19, 8. — Unpeke, rida 357—572.
 2) Muinas ajalugu all pool.

- 3) Sakslased puutusivad nendega mitu korda merel kofku, kui need rõõvimast tulivad. L. S. ajar. 7, 1. 15, 1. 18, 8. 30, 1.
- 4) Wulfstan kirjutab: nad peamad palju sõdasid.
- 5) L. S. ajar. 19, 10. 24, 3. 25, 2. 28, 3, 8. — Unpeke 1188—89.
- 6) Löwis, Mittheilungen I, 2 anne. — Nyenstädt, II. 20.
- 7) L. S. ajar. 7, 2.
- 8) L. S. ajar. 8, 4.
- 9) L. S. ajar. 30, 1.
- 10) Holzmayer, Das Kriegswesen.
- 11) 1207 puutusivad Gextlased Sakslastega esimest korda oma maa peal Otepea all kofku ning 1227 wõideti ka Saarlased ära.
- 12) Selle wahel ajal tehti rahu kolme aasta peale, mis aga otsani ei peetud.
- 13) Sgas laewas oli 30 sõjameest, L. S. 15, 3.
- 14) Hobuse wäest kuuleme wäga tihti, L. S. 15, 3. 23, 7. ja Unpeke riimi kroonikas mitmes kohas.
- 15) L. S. ajar. 19, 5.
- 16) Suur kakk laastas 1211 Sakala ja Ugauni ning weel teised maakonnad inimestest paljaks. La algas Loreidast peale ning tuli sealt ka Metsapoole ja Idumea maakonda. L. S. ajar. 15, 7.
- 17) Thermopyla oli wana aegne kindel koht õonestee Greakamaal Hellase ja Tessalia maa wahel, kus 300 Sparta sõjameest oma kuninga Leonidasega Pärsia kuninga Xerrrese wastu (480 enne Kr.) ifamaa eest sõbides suriwad. Bergmann. Üleüldine ajal. I, 55.

- 18) L. S. 15, 3.
- 19) L. S. 12, 6. 13, 5. 14, 7. 15, 3. jne.
- 20) L. S. 19, 5. Kalewipoeg IV, 658. jne.
- 21) L. S. 15, 3. Kalewipoja laulus wäga tihti.
- 22) L. S. 18, 8. 19, 5. 23, 9.
- 23) Grewingk, Das Steinalter der Ostseeprovinz. II. 76. Aspelin, Suomalais-Ugrilaisen Muinaustutkinnon Alkeita. II. 27—43, 298—302. Kruse, Necrolivonica. Wäga mitmes kohas Spet. Gesti Seltfi aasta raamatutes. — Kalewipoeg IX, 727. XX, 305. Surt, Wana kannel I. 100. 101.
- 24) L. S. 15, 3. 23, 9.
- 25) Kalewipoeg IX, 330.
- 26) Kalewipoeg IX, 727. jne.
- 27) Brawalla lahing.
- 28) Grewingk, Das Steinalter.
- 29) L. S. 18, 8. 23, 9.
- 30) Kruse, Necrolivonica.
- 31) Siiu saarel kannawad naisterahwad weel tänapäewani tupega nuga puusa peal rinna abelate külles.
- 32) S. S. 18, 2. —
- 33) Unpeke, Divil. Reimchronik, rida 1082—1085.
- 34) S. S. 19, 5.
- 35) L. S. 26, 3.
- 36) Merkel, Banem Imanta, Oma Maa 1887, 167.
- 37) L. S. 15, 3. ja teistes kohtades.
- 38) Gruber, Origin. II. 19, 120.
- 39) Richter, Die Geschichte der Ostseeprovinz. I, 55.
- 40) L. S. 15, 3. 15, 7.
- 41) Gruberi algupäraline L. S. ajaraamatu wäljanne II. 118, 119.

- 42) L. S. 15, 7.
- 43) Caotra 13, 5. 14, 10. jne.
- 44) Castellum 24, 1. jne.
- 45) L. S. 15, 1. 15, 2.
- 46) L. S. 15, 3. 18, 7.
- 47) L. S. 14, 10. Gruber, 120, 123, 157 jne.
- 48) Lõvis, Mittheilungen aus der Geschichte, I. fogu 2. anne.
- 49) Nyenstedti Liivimaa kroonik, Monumenta Liv. ant. II, 20.
- 50) Lõvis, Mittheilungen I, 2.
- 51) Gruber, lk. 13, 21, 93. L. S. 2, 5.
- 52) L. S. 17, 2. Gadebusch. Livländische Jahrbücher I, 27.
- 53) L. S. 26, 9.
- 54) L. S. 12, 6.
- 55) L. S. 14, 8. 18, 8. 19, 9.
- 56) L. S. 26, 6.
- 57) L. S. 7, 1. 15, 1. 18, 8 jne.
- 58) Unpeke, 1189. L. S. 23, 10.
- 59) L. S. 22, 2. 23, 2.
- 60) S. S. 26, 4.
- 61) L. S. 2, 5. 28, 7. 9, 2. 9, 13. 10, 14. 23, 9, 10, 24, 1.
- 62) L. S. 10, 9.
- 63) L. S. 24, 3.
- 64) L. S. 4, 4. V, 1.

Lõõ ja teenistus.

- 1) Buddenbrock, Dat Ridderrecht, I, 161 päätüük ütleb: Ein iwelick vee, wenn ydt syne iungen

- gewinnet, wor ydt des auendes tho herberge kumpt, dar schalmen ydt vortegenden. (Tga lehm, mis wafika toob, peab kümneft andma). Kuidas seda kümneft maksu ära diendati, kui 10 wafikat ei olnud, sellest pole rüütlikeaduses kufagil selgemalt räägitud.
- 2) Rõik söödaw aiawii, nagu kapsad, kaalid, naarid, oad, herved jne. Buddenbrock, Dat Ridderrecht I, p. 167. Saal, Liivimaa kaela kohus, Olewiku kalender 1892 lk. 31.
 - 3) Linad, willad, lõngad, kõied, lõad, nõõrid, nahad, kotid jne. Buddenbrock I, 167. Olewiku kalender 1892 lk. 31.
 - 4) Sumalad, mesi, waha, kanad, munad, haned, pekk, liha, rasw, heinad, hõled, puud, lauad jne. Buddenbrock I, 98, 99, 160, 161, 167, Olewiku kalender 1892, 31.
 - 5) Richter I, 50. Rosenplänter, Beiträge 11. anne lk. 72—74.
 - 6) Richter, I, 50. Rosenplänter, 11. anne 75.
 - 7) L. S. 14, 10. Aastal 1212 riisufiwad Sakslased Läänemaalt ligi 4000 hõrga ja lehma. Hobused ja muud loomad armamata.
 - 8) L. S. 18, 5. Arndt, Liefländische Chronik II, 177. tähend.
 - 9) Warbola kantsi ostfiwad Gestlased Wenelaste käest aastal 1211 700 marga eest lahti (L. S. 15, 8) ja Otepalased 1210, (L. S. 14, 2).
 - 10) Lorfæi, Hist. Norr. II, lk. 158. — Siarne Monum. Liv. ant. I, 2. raamat.
 - 11) Sealsamas.

- 12) L. S. 14, 2. 15, 8.
- 13) Karamfini, Wene ajalugu I. Lühend. 288 ja 486. II, täh. 64. Naht rahade wäärtus oli: 4 marki nahkrahha 1 mark hõbedat.
- 14) Köhne, Zeitschrift für Finanzwissenschaft 1842, lk. 82. — Richter, Gesch. der Ostseep. I, 52.
- 15) L. S. 11, 4.
- 16) Karamfin, I, Lüh. 288 ja 486.
- 17) Arndt, Diefl. Chr. II. 30.
- 18) Sealsamas.
- 19) Schefferus, Lapponia, peat. 7. — Kelch, 26.
- 20) Strinnholm, Wikingszüge der alten Scandinavier I, 254—264. — Snorre Sturlesson, Nafden Heiliges Saga. — Das Inland 1861, Nr. 5. — Eisen, Ennemuistsed kujud, 33—48.
- 21) Biarma wõi Piramaa rahwas elas põhja pool Wenemaal oma kuningate wõi wanemate all ja oli wäga rikas. Nende riikus meelitas Skandinawlastel sinna riisuma. Gesslaste sugulased. Strinnholm I, 254, Eisen, Ennemuistsed kujud. Biarma, Perma. Schlözer, Allg. nord. Gesch. 437—439.
- 22) Schefferus, Lapponia, p. 7.
- 23) Arndt, Diefl. Chronik II, 15, täh. i.
- 24) Hiärne, Mon. Liv. ant. I, 62.
- 25) Kruse, Urgesch. 405.
- 26) Arndt, Diefl. Chron. I, 15. — St. Petersburger Zeitung 1844. — Kruse, Necrolivonica, lisa D. lk. 5. ja tema Urgesch. 345, 355.
- 27) Kruse, Urgesch. 355.
- 28) Kruse, Necrolivonica lk. 8. — Jahresverhandlungen der curl. Gesellschaft II, 395. 503.

- 29) Kruse, Necroliv. Generalbericht lk. 18, lisa C, 29. tabel 3.
- 30) L. S. 14, 2. 15, 8.
- 31) Saal, Pärís ja prii I, lk. 16.
- 32) Nyenstädt, Mon. Liv. ant. II, peat. 5 ja 6.
- 33) Homer, Odysseus XV, 460 ja IV, 72. Kruse, Urgesch. 72. Waata kodune elu, täh. 50.
- 34) Kruse, Necroliv. lk. 8.
- 35) Jahresverhandl. der curl. Gesellschaft II, 503.
- 36) Werlauff, Beitrag zur Geschichte des nordischen Bernsteinhandels. — Lelewel, Entdeckungen der Chartagener und Griechen, lk. 44.
- 37) Homer, Odysf. XV, 460.
- 38) Roma keisrite, Liberuse ja Augustuse rahad Saaremaal, Arndt, Diefl. Chr. I, 15.
- 39) Luce, Wahrh. und Muthm. 24.
- 40) Plinius oli Rooma kirjanik I. kristlikul aastal ajal, suri Wesumi tulepurskamise ajal 79 pärast. Kr. sündimist.
- 41) Pliniuse kirjad. peat. 37.
- 42) Solin ütles koguni 13000 (XIII milles), mis õige ei wõi olla.
- 43) Solini reiskirjad III.
- 44) Pytheas oli selle julge kaupmehe nimi. Tema reis is Põhja meredes ja käis Saaremaalsgi. — Starbo, III, 158, — Plinius 37, 11.
- 45) Kruse, Urg. 309.
- 46) Tacitus, Germania p. 45.
- 47) Kuurlased ei tarwitanud merewaitu ka käesolema-aastajaja keskelgi weel, waid kandsiwad klaaspärlid, helmid ja ehteasju kaelas. Kruse, Urg. 347, täh. 1.

- 48) Pytheas, Plinius (37, 11) ja Starbo (III, 158) räägivad Saaremaast, ilma et talle kindlat nime teaksinud anda. (Kruse, Urg. 311).
- 49) Et Cesti maal laatasid peeti, seda leiame Rootsi Heimringlast (Trygwason's Saga cap. 57). Üks rikas Cesti kaupmees ja mereröövli Lodin Väana maalt käis suvel Cesti laatal ja leidis ühe endise kuninganna, kes orjaks oli müüdud, ostis selle lahti ning kosis enesele naisets. Olas Trygwason sai oma omuga ühel Cesti laatal koku (waata muinasajalugu all pool). Wanades rahwauludes (Surt, Wanakannel I, 100) teatakse ka Turulastest rääkida, kes nistist oma nime turul kauplemisest saanud (Truusman, 3. jan. 1887 G. R. Seltis peetud kõne). Soome maal on praegu weel Turu linn.
- 50) Sago ja Magnus kirjutasid, et Hellespontuses wäga wanal ajal kuulus kaubalinn Duna oli. Hellespontuses nimetati sel ajal Duna jõe suud (Kruse, Urgesch. 427) ning sealt ligidalt leidis professor Kruse 1839 Mangushowist 7 wersta lõuna poole, Stameri talu kõrwal, nüüd kinni kaswanud Duna jõe haru juures ühe neljanurgelise, kõrgete mulla wallidega ümber piiratud kindluse 260' lai ja 290' pikk. Seda kohta peab Kruse Duna linnaks, millest wanad ajaraamatud räägivad. Ka tema seisukoht rääkiwat selle eest, et ta omal ajal küllalt kaubajaamaks Europa kauplejate ja Konstantinopeli wahel wõinud olla, sest mööda Duna jõe käis ju kuulus kauba tee (Austurweg) Hommiku maale.

- 51) Bremeni Adam ajaraamat, De situ Daniae, 77.
- 52) Skandinawlaste, Inglise, Daanlaste, Angelsakside, Preislaste, Kuurlaste, Gestlaste, Liwlaste, Lätlaste, Warägid jne.
- 53) Mittheilungen aus der livl. Gesch. I. 3. 394.
- 54) L. S. 27, 6.
- 55) L. S. 7, 2. 8, 4.
- 56) L. S. 8, 4. 11, 7.
- 57) Wanemad ajaraamatute kirjutajad panewad seda Abramiga aja sisse. (Monum. Liv. ant. III, 17. Brandis, Kelch, Siärne ja enne neid Sago, Magnus).
- 58, 59 ja 60) Sealsamas.
- 61) Brandis, Mon. Liv. ant. III, 18.
- 62) Du Cange teletab, et Korsar Sabina keelest (cursaria navis) tulnud ja rutulist jooksmist tähendawat (currere-jooksma). Hansen, Verhandl. der gel. estn. Gesellschaft I, 2. anne lk. 28.
- 63) L. S. 7, 2. — Bremeni Adam Daani ajalugu 75.
- 64) Bremeni Adam sealsamas. L. S. 29. 3.
- 65) Sturleson, Saga of Olaf Trygwasoni, cap. 5.
- 66) Sealsamas, peatükk 6.
- 67) Snorro Sturleson, Lodin. Gadebusch, Livländische Jahrbücher I, 26.
- 68) Heimstringla peat. 57.
- 69) L. S. 14, 8, 9. 15, 3.
- 70) L. S. 19, 5.
- 71) Nyenstädt, 5. raamat 20. — Löwis, Mittheil. aus der livl. Geschichte, I. Bandes 2. Heft.
- 72) L. S. XI, 7.
- 73) Üle 100 marga.

U s t.

- 1) Kreuzwald, Ueber den Charakter der estn. Mythologie, Verhandl. der Gel. estn. G. II. Bandes 3. Heft 45—47.
- 2) Brandis, Monum. Liv. ant. III, 17.
- 3) Kelch, Diefl. Chronica 22. Boecler, der Esten abergläubische Gebräuche 61, 94. — Wastjala jilla piiga, Jakobson, Koolilugemise raamat I. Das Inland 1857.
- 4) Siärne, fiskejuhatus. — Einhorn, Hist. Lett. cap. 3.
- 5) Saal, Wambola 8.
- 6) Paabst Innocenz III. kiri 5. okt. 1199 Liimi piiskop. Meinhardile ja Albertile 12. okt. 1204. — Bremeni Adami Daani ajalugu peat. 207.
- 7) Waimusid oli väga palju, igas nägemata wäe awalduses armati waimud tegewad olema. Wiedemann, Aus dem Inneren u. Äußeren Leben der Esten 417—446. — Holzmayer, Dsiliana. — Siärne, 28—30. — Bray I, 38—44.
- 8) Bunge, Urkundenbuch II, 13 ja 18. — Gruber 205.
- 9) Castrén, Finnische Mythol. — Kerg, Jumala, Eesti Kirjam. S. Nastaraamat 1875, 79—82. — Neus, Das Wort Jumala, Inland 1849, nr. 24. Georgi, Beschreibung aller Nationen des russischen Reiches. Laptsed kutsuwad oma ülemat jumalat Submal, Tšheremisid Juma, Wotjakid Jumar j. n. e. — Kelch 25, Jähl-

- mann arwab et jumal sõnast jume tulnud ja jõudu tähendada. Script. rerum Livon. II. 684.
- 10) Luce, Wahrheit u. Muthm. 48. — Kruse, Urgesch. 76.
 - 11) Gutschlaff, Kurzgefaßte Anweisung zur Estn. Sprache, Gesköne 14.
 - 12) Oma — see — tall — naised — paluma.
 - 13) Wanaisa, Taara, Uku ja Pikker on üks ja seefama. Selle üle räägivad pikemalt Frey, Inland. 1840 nr. 4 ja 5. Sollmann, Verhandl. d. gel. estn. G. I. köide 2. anne lk. 39. Schott, die estn. Sagen des Kalewipoeg 459. Boecler, der Esten abergläubische Gebräuche 8, 9, 11, 91, 88. Peterson, Finnische Mythologie 93, Eisen, Wanaisa, Taara, Uku ja Pikker, Postimehe Lisa 1887. — Neus, Mythische u. Magische Lieder 56. — Kalewi poeg XV, 600, I, 82. VIII, 72, 237. XX, 234. — Blumberg, die Quelle und Realien des Kalewip. 98 ja 99. Eisen, Kõo ja Pikker.
 - 14) Kruse, Urg. 34 lk. täh. 2.
 - 15) Palju tähtsaid õpetatud mehi on selle wastu, nende seas Fählmann, Kreuzwald Verhandlungen der gel. estn. G. II. 3. Inland 1856, 381, 584, 837. — Schott, die estn. Sagen des Kalewip. 459. — Eesti rahwa sugulastel Ulogulidel Permi kubermangus, kes ialgi Skandinawlastega kokku ei ole puutumud, on ka ülema jumala nimi Torom (Tarym), Tšhuwaschidel Tora, Laplastel Tiermes ja tema püha on otse Eesti Taara püha sarnane. Georgi,

- Beschreibung aller Nationen I, K. 69. — Koskinen, Finnische Geschichte 21.
- 16) L. S. 24, 5. 30, 4. 30, 5. Knüpfner, Das Inland 1836, 360, 381.
- 17) Luce, Wahrheit u. Mythm. 49—61. — Rosenplänter, Beiträge 14. ane.
- 18) Keld, Liv. Chronika 26.
- 19) Hiärne, Mon. Liv. ant. I, Sissejuhatus. — Arndt, Die Chronik I.
- 20) Taar oli jood, mis tema auuks joodi. Luce, W. u. M. 50. Sumalaid ehk waimusid auustati ristiusu ajal weel wakkadega, kuhu neile ohwrid koguti. Nii oliwad Lõnise wakkad (Sitzungsberichte der gel. Estn. G.) ja Ukumakad, (Kreuzwald, Über den Char. d. c. Mythol).
- 21) L. S. 30, 4. Arndt, I, 165. Parrot, Diwen, Esten und Lätten K. 203. Knüpfner, Das Inland 1836 nr. 22, 23, 35 ja 51.
- 22) L. S. 30, 4. Holzmayer, Dsiliana K. 8.
- 23) L. S. 30, 4. Knüpfner, Inland 1836.
- 24) L. S. 25, 5. 30, 4. 30, 5. Holzmayer, Dsiliana 4.
- 25) Holzmayer, Dsiliana 8.
- 26) Grenzstein, Gesti lugemise r. I. Wiedemann 43.
- 27) Holzmayer, Dsil. 4. Schefferus, Lopponia. Strinnholm, Wikingszüge I, 259 — Das Inland 1861, K. 73—74.
- 28) Holzmayer, Dsil. 4. Siigla maa-suurte meeste maast tulnud olema. Kreuzwald armab selle sõnast. Pabst, Cibofolke, I. Märchen u. Sagen aus Hapsal.

- 29) Kolm korni pandi wette ja waadati, mis kalad fiske oliwad tulnud. Ilma soomusteta kalad, nagu lutsud, hangerjad, wähed tähendasiwad halba aastat ette.
- 30) Peterson, Finnische Mythol. Rosenplänter, Beiträge 14. ane 18.
- 31) Kalewipoeg III. 12, äike sõitis raudasillal wäike ratafil wantriga.
- 32) Holzmayer, Dsil. 49.
- 33) Fählmann, Wie ist der heidn. Glaube der Esten beschaffen? Verh. der gel. estn. G. II, 3.
- 34) Kannel on Gesti ja ta teiste Soomesugu rahwaste mängu riist. Kalewipoeg XIX, 483. Sissejuhatus 271. Koskinen, Finnische Geschichte 20. Wanemuise oli kannel jumalik mänguriist. Soome kannel oli wiiekelega (Kalewala, Lisa pilt 30 ja 31).
- 35) Wanemuise laul, Gesti muinasjutt, Gesti keeles on tema ära trükitud Blumbergi Kodumaa tundmises ja Grenzsteini Gesti lugemise raamatus II, 58.
- 36) Üks teine Fählmanni ülestkirjutatud muinasjutt (Verh. d. gel. estn. G. I.), et ta oma kandli ära lõhkunud ning ialgi enam inimeste sekka tagasi ei saada tulema.
- 37) Fählmann, Endla piiga, Verhandl. d. g. e. G. I, 1, 91.
- 38) Peterson, Finnische Mythol. 28.
- 39) Sürgenstein, Suta, neljajärguline kurbmäng, eeskõne.
- 40) Sellest tunneme kunstide jumala tarkust ja loo-

misewõimu kui ka töö osavust. Ka ilma loomise juures kuuleme Ilmariine osawat meistri kätt tegemises. Terwe taewa telk, kuu ja tähed on tema töö ning nende korraline käik tema seadimine.

- 41) Peterson, Finnische Mythol. Rosenpl. Beiträge 14, 69. Inland 1872, nr. 48. Neus, die alte estn. Gottheit Turris.
- 42) Peterson 17. Rahwa muinasjuttude järele on Pikne sarmiku kõige suurem ja kardetavam waenlane. Ta oli kord Pikse müristamise riistad ära warastanud ning sest ajast saadab see oma nooled ikka tema järele wälja. — Gesti Kirj. S. Nastaraamat 1879, 42.
- 43) Peterson, 62, 63.
- 44) Nyenstädti Liiwimaa kroonika (Mon. Liv. ant. II.) peat. 3 ja L. S. 12, 6.
- 45) See käib kõige pealt Skiitide kohta.
- 46) Bremeni Adam räägib, et ohwriks wälja walitud inimene peab igapidi terwe olema, waata all pool „Esmesed ristiusu katsed.“
- 47) Pabst, Emma rediviva lk. 10 ja 24.
- 48) Luce, Wahrh. u. Muthm. 112.
- 49) Holzmayer, Dsiliana 25.
- 50) Rosenplänter on selle jutu rahwa suust üles kirjutatud. Grenzsteini Gesti lugem. raamatu II. jaos on ta laulu kujus. Rußwurm, Sagen und Märchen aus der Weick.
- 51) Holzmayer, Dsil. 21. — Wiedemann, Leben der Ehsten 429) Boecler, abergl. Gebräuche 39.
- 52) Wiedemann, Leben der Ehsten 433.

- 53) Siärne, (Monum. Liv. ant. I.) 49. Ta räägib järgmise lookese: Ma löin kord ühe mao maha. Üks talupoeg, kes seda nägi, kaebas seal juures: ah, tulewal aastal ei kaswa meie wili enam. Aga kui järgmisel aastal wili hästi korda läks, tuletasin ma talle ta asjata kartust meelde. Tema ütles selle peale: Aga mis on see ilma süüta loom sulle kurja teinud, et sa teda elama ei wõinud jätta?
- 54) Dlewik, 1890, 33. Köppen, Alterthümer am Nordgestade des Pontus 104. — Rittersvorhalle 102. Siärne 27. Tacitus, germ. c. 45.
- 55) Jung, Sitzungsberichte der gel. estn. G. 1890, 88—91.
- 56) Dlewik, 1890, 38.
- 57) Dlewik, 1890. Sakala Jung, Sitzungsberichte 1890, 70—72, 88—91.
- 58) Holzmayer, Dsiliana. Kugelgen, Sitzungsber. d. g. e. G. 1886, 212.
- 59) Wiedemann, Leben der Ehsten 417—446. Holzmayer, Dsil. 11—14. Rußwurm, Sibofolke I. 377.
- 60) Wana paganaga (Sarmifuga) lepingut tehes lasti nimetse ehk weikse sõrme otsast kolm tilka werd ning kirjutati sellega nimi lepingule alla. Puugi tegemise juures hüüti:
Sünni, sünni, puugikene,
Dma isa hinge peale!
- 61) Wiedemann, Leben der Ehsten 428, 437.
- 62) Boecler, Der Ehsten Gebräuche 44, 47, 110—114. Holzmayer, Dsil. 22. — Wiede=

- man, Leben d. Götten. Weske, Wana Götter.
palwed metsa jumalatele, G. R. S. aastar. 1884,
lk. 3—21, 1886, 3—18.
- 63) Holzmayer. Dsil. 10. Boecler, 12. Gesti-
maa rahwa kalender 1840, Tall. Gresseli pärijad.
- 64) Holzmayer, 19.
- 65) Kreuzwald, Über den Charakter der estn. Mythol.
- 66) Wiedemann, Aus dem Leben d. G. 434.
- 67) Holzmayer, Dsil. 14. Boecler 131, Wiede-
mann, 434.
- 68) Luce, Wahrh. u. Muthm. 10.
- 69) Wiedemann, Leben d. Götten 435.
- 71) Muinasjutud ahnetest, kes oma hinge kulla eest
ära müüvad, näitavad, et Sarmikul kulda väga
palju on. Mlewipoege pettis kord tema käest
lõpmata hulga raha katkise mütsiga, mille all
sügaw haug maa sees oli (Kalewipoeg X.) ja
Kalewipoeg ise tõi kord 4 kuue wakalist kotitait
kulda sarmiku warakambriist wälja (Kalewip. XIX).
- 70) Kreuzwald, Tänuilik kuninga poeg, Gesti rahwa
ennem. jutud 132. Kalewipoeg XIII. 475—100,
XIV. 1—1000.
- 72) Wiedemann, Leben der Götten 439.
- 73) Seda tunnistawad kõik Kawala Hansu ja rehewapi
lood ning ka Kalewi ja Mlewipoja kihlowed.
Jaakson, Wana pagan ja Kawal Hans. Wal-
guse Lisa 18.
- 74) Kreuzwald, Gesti rahwa enem. jutud. Bour-
his, Estnische Sagen. Verhandlung II. 3. anne.
- 75) Sundiloomise lugu, Gesti muinasjutt. Piitse eest
jookseb Sarmik wette. Kuhu pikne sisse lööb,

- seal oli ta omale warju otfinud. Kalewipoeg
III, 18—22. G. R. S. aastaram. 1879 lk. 48.
- 76) Ta wõimus ulatab ainult kuke lauluni. Dr
kutte kuulda, siis jääb kõik pooleli ning wana
kaob ära. Kawalad inimesed teewad talle ifka
nii palju takistusi, et ta nii kaua wiivitab ning
siis ilma asja diendamata peab lahkuma.
- 77) Waata tähend. 60.
- 78) Kreuzwald, Tänuilik kuninga poeg.
- 79) Kawala Hansu ja Wanapagana lood. Kreuz-
wald, Raksteistikümmend tüürt, Ennem-jutud 40.
- 80) Wahetatud lapsed karjusiwad väga palju. Kui
neid tamme wistega wiheldi, siis wahetati nad
tagasi.

Maailma loomine.

- 81) Fählmann, Wie ist der Glaube d. Götten
beschaffen? Verhandl. d. gel. estn. G. I, 1. anne
41. Script. rerum Livon. II, 681.
- 82) Rauda tundsiwad Götterlased pagana ajal, sest juba
Sakslaste wastu sõdides tarmitasiwad nad mõõka-
sid, odasid, taperid jne., mis rauast oliwad wal-
mistatud. Waata Sõjapidamine, tähend. 19—26.
- 83) Mis pagana aja lihtsad Götterlased siin hea ja
kurja üle mõtlesiwad, on just seesama, mis Saksa
luulekuningas Goethe oma kuulsas kirjutöös „Faust“
Mephistos ütelda laseb:

Ich bin ein Theil von jener Kraft,
Die stets das Böse will, doch stets das Gute schafft.
Göthe, Faust, I. Theil.

- 84) Waata Kodune elu, Surnute matmine ja tähendused 47—50.
- 85) Castrén, Finnische Mythologie, Peterson, Jellesama nimeline raamat.
- 86) Waata Kodune elu, täh. 49.
- 87) Luce, Wahrheit u. Muthmaßung 66.
- 88) Holzmayer, Dfil. 80.
- 89) Sealsamas.
- 90) Wiedemann, Leben d. Ehsten 424.
- 91) Waata alamal „Pühad.“
- 92) Kalewipoeg isa hual III, 752—779. Wanafannel II. fogu lk. 195—199. Soome Kalewalas ei tehta enam mingit wahet maanala ega toonela wahel, waid peetakse mölemaid kofti üheks. (Kalewala 390, 396—398). Niisama tähendab ka Raana sedasama, mis Loonivarju riigi walitsejat.
- 93) Bertram, Ilmatar 12. — Petersen, Fin. Mythol 67.
- 94) Castrén, Finnische Mythologie.
- 95) Kreuzwald, Über den Charakter der estnischen Mythologie, Sp. Gesti seltsi kirjades II, 3. heft 45.
- 96) Petersen, Finn. Mythol. 70. Castrén, Finn. Mythol.
- 97) Petersen, Fin. Mythol. 67.
- 98) Sealsamas 71.
- 99) Tischler, Kalewipoja sisust lk. 54.
- 100) Tischler, Kalewipoja sisust 53.
- 101) Kreuzwald und Neus, Mythische und Magische Lieder 8 ja 10. Hurt, Beiträge zur Kenntniß estnischer Sagen und Ueberlieferungen 11.

- 102) Kalewipoeg XX. 104 ja XX, 1044.
- 103) Bertram, Ilmatar, 12, 224—262, 277—6.
- 104) Bertram, Ilmatar, 234—260.
- 105) Bertram, Ilmatar, 260.

Uku wöttis hingeb wastu
Muutis kalliks kiwibeks
Pani paatriks ümber kaela
Õnne andja Uku ehteks.

Sumala teenistus.

- 1) Läti Hindr. ajar. I, 10. (Harulus, Ariolus).
- 2) Herodot, Germania V, 66.
- 3) Monumenta Livoniae antiquae II, III. päät. 10.
- 4) L. S. ajar. 15, 3. 23, 9.
- 5) Wulfstani reisikiri, waata surnute matmine.
- 6) Bremeni Adam, lk. 58. Strinholm, Wikingsz. I, 259. Friebe, Handbuch der Gesch. Liv-, Ehst- und Kurlands I, 135, arwab, et ebausu tembud Katoliku aja pärandus olla. Supel, Topogr. Nachr. I, 148. Nõiade üle peeti weel 17. ja 18. aastasajal meie maal kohut, Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands III, 285, Jakobson, kolm isamaa kõnet, Inland 1836, 710, 1837 nr. 47, 1839 nr. 17, 1840 nr. 26, 1841 nr. 49, 1848 nr. 10, 12, 14, 16, 24, 32. 20. mail 1731 lastis senat Moskwas käju trükkida mille järele nõiad ära põletatud pidivad saama. Supel, Topographische Nachr. III.
- 7) Herodot, IV, 68, 70 ja 76.

- 8) Schlözer, Allgemeine nordische Geschichte 490.
- 9) Kalewipoeg XX, 334.
- 10) Kalewipoeg II, 218 Cit pani sõle sõudemaie, Lepatriinu lendemaie jne. XI, 89, Rahejalgne karwaline, Mehekomblit metsaline, XIII, 45 nõia-wihud. Boecler, 33. Wiedemann, Neus, Mythische und magische Lieder. Inland 1836 nr. 43, 1856 nr. 39.
- 11) Kalewipoeg II, 281.
- 12) Kalewip. IV, 56.
- 13) Kalewip. II, 283. Bertram, Ilmatar 242. Blumberg, die Realien 89.
- 14) Rußwurm, Sagen aus Sapsal, x. 19.
- 15) Bonell, Das Inland 1852, II. 116.
- 16) L. S. 12, 6. 30, 5. 15, 7.
- 17) Voigt, Geschichte Preußens I, 696—708. Lisa II. Widewuti ja Griime üle II. 600, 613.
- 18) Duisbergi Preisi ordu ajalugu.
- 19) Voigt, Geschichte Preußens I, 696—708.
- 20) Kruse, Urgesch. 156—165. Zannau (Rosenplänter Beiträge 1822).
- 21) Wastne Larto-Ma-Keele-Laulo Ramat. Riga linan 1842 II. 451.
- 22) Siärne, Ehst-, Lief- und Lettländische Gesch. 4, täh. a. Schlözer, Beilagen zum neueränderten Rußland II, 345 f. Stenders Lettische Grammatik 3.
- 23) Waata allpool muinasajalugu.
- 24) Soomlastel olla oma preestrid olnud, tõendab Creuzers Symbolik, Kruse, Urg. 119.

- 25) Kruse, Necroliv. Taf. 62. Walli kõrgus 20⁴ laius pealt 10 samm, all kaswab kaunis kase mets.
- 26) Parrot ja Sueck on mõlemad Tartus profesforid olnud.
- 27) Luce, Wahrh. und Muthm. 21.
- 28) Kruse, Urg. 117.
- 29) Tacituse kirjad 40. peatükk.
- 30) Redinid (Reudinai) elasiwad Dünaürgi ümber Kuuramaal.
- 31) Herthus ehk Hertha-Erde (maa) Läti keeles Semme.
- 32) Mone, Geschichte des nordischen Heidenthums 1822, Lisa II. 886.
- 33) Creuzers Symbolik Leipz. 1822 II. 190.
- 34) Creuzers Symbolik V. Tafel III, fig. 12. Kruse, Necroliv. Scandinawia ja ka Keitide templikohad on meie linnamägedega ühe sugused. Strinnholm, Wikingszüge V, 27.
- 35) Parrot, Liven, Lätten und Ehsten I. — Pott, Etymologische Versuche XXXIII. Wiedemann, Leben der Ehsten 414. 413.
- 36) Supel, Topographische Nachr. II.
- 37) Strinnholm, Wikingszüge I. 258. Eisen, Ennemuißed kujud 38. Inland 1861 nr. 5. Schlözer, 438.
- 38) Holzmayer, Ofiliana II, 64, 68.
- 39) Verhandlungen d. g. estn. Gesellsch. II, kogu 3. 62.
- 40) Holzm. Ofil. II, 67. Kalewip. IX, 461. Surt, Wana kannel II, kogu 253—256.
- 41) Siärne, Liimi, Cesti ja Lätimaa ajal. 40.

- 42) Bowibig, Verhandl. d. g. estn. G. II, 3. —
Kreuzw. Verhandl. V, 4. 53.
- 43) Kreuzwald, Verhandl. d. g. estn. G. II, 3. 61.
- 44) Herodat, waata „usk“. — Strinnholm, II, 27.
- 45) Kalewipoeg XV, 552, XVI, 1047. XIX, 481.
Kreuzwald, Über den Charakter, Verhandl. II,
3, 47. — Wiedemann, Leben der Ehsten.
413. Supel, Topogr. Nachr.
- 46) Holzmayer, Dsil. 74. — Wiedemann, 409
— 417.
- 47) L. S. 15, 3. 26, 7. Nyenstädt, cap. 3. —
Holzmayer 74.
- 48) Schefferus, Lapponia. cap. 7. — Strinnholm,
Wikingszüge I, 259. Eisen, Emmemuistsed tujud 39.
- 49) L. S. I, 10. Pabst, Emma rediviva 10 ja 24.
- 50) Adam Bremensis, De situ Daniae p. 94.
- 51)
- 52) See oli wistist Skitide ohwerdamise wiis, sest
Herodot räägib siin Melanchlänidest.
- 53) L. S. 24, 5. Knüpffer, Inland 1836 nr. 22,
23 ja 31. Scriptorum rerum livonicarum II. II. 675.
- 54) L. S. 30, 4. Arndt, Ziesl. Chronik I, 165, § 3.
- 55) Müller, Sagabibliothek, Torfaeus, Hist. Norr.
II. Schefferus Lapp. cap. 7.
- 56) Tacitus, Germ. 45.
- 57) L. S. 30, 4.
- 58) L. S. Gruber 77 ja 137.
- 59) Sealsamas 55, 51, 155.
- 60) Weste, Rahwalaulud I.
- 61) Wooda tähendab wistist Wöhandu ehk Woo jöge.
Kruze, Urgesch. 34 paneb Wooda Pifne ümber

- Armas Pifne. Bertrami järele tähendab Woo
ehk hoo jöewaimu, Imatar 265.
- 62) GutsLaff, Kurzer Bericht v. d. falsch heilig-
gehaltenen Wöhandu, Rosenplänter, Beitr. 11.

Pühad.

- 1) Gestiased mõõtsiwad oma aega taewa kuude järele.
Ka see näitab, et nad taewatundmises mitte wäga
madala järje peal ei seisnud.
- 2) Недѣля. Wene keeles.
- 3) Freijurdag — reedi. Laujardag — laupäew.
Laupäewa armab Fählmann sõnast laduma (ladu
ehk laopäew) tulnud olema. Verhandl. der gel.
Ehstn. Gesellschaft I, Heft 1, 40. — Scriptorum
rerum Livon. II. 684.
- 4) Kes wana sarwikuga ühendusesse tahtis astuda,
see pidi seda neljapäewa õhtutel tegema. Nelja-
päewa õhtutel mindi raha auku kaewama, walnis-
tati puuki, pisuhända jne. ning käidi kosjasgi.
Kosjakäik neljapäewal on tänini alale jäänud.
- 5) Luce, Wahrh. und Muthm. Saaremaal peeti
hiljuti veel neljapäewa õhtul püha, kus toru-
pilli puhuti, kiiguti ja muul wiisil löbu otsiti.
- 6) Alamal pool, waata Heriduse seis, täh. 38).
- 7) Jung, Sitzungsber. d. g. e. G. 1880, 36.
- 8) Kreuzwald, Über den Char. d. c. Mythol.
Wiedemann, Leben d. Ehsten 366. Inland
1852, 950. Einhorn, 58. Siärne, 37.
- 9) Kreuzwald, Verhandl. d. g. e. G. II, 3. anme.

- 10) Siin on Uku mõista, sest tema oli toonela wägem walitseja. Bertram, Ilmatar.
- 11) Boecler, Der Ehten Gebräuche 93.
- 12) Sealsamas.
- 13) Kreuzwald, Über den Charakter der estn. Mythologie, Verhandlungen II, Heft, 3, lk. 45—47. Kalewipoeg I, 845. II, 501, 546. III. 333, 702. V 745. IX 584. XI 452, XVI 899, XVII 846, XIX 579. Peterjen, Finnische Mythol. Castrén, Finnische Mythol. Bertram, Ilmatar 260. Holzmayer, Ost II, 9. Wiedemann 444. Neus, Mythische und Mag. Lieder 63.

Hariduse seis.

- 1) Truussmann, Rust ja kudas algab Eestl. ajalugu? Oma Maa 1887, 203. — B. Brackel, Mittheilungen aus der livl. Gesch. II, 341. — Strinns-holm, I, ja II.
- 2) Bulstani reisikiri, waata furnute matmine.
- 3) Grewingf, Das Steinalter der Ostseeprov. ja Sitzungsberichte 1876, 87. Kruse, Necrolivonica. Hausmann, Oewik 1892 nr. 8. Müller, Der ugrische Volksstamm I, 345, ja II. 382.
- 4) Bähr, die Gräber der Liven, lk. 17. Grewingf, Sitzungsber. 1876, 100. Kruse, Necrolivonica.
- 5) Einhorn, Revorm. gent. lett. cap. 6. Boecler, Der Ehten abergl. Gebräuche 23. — Luce, Wahrh. und Muthm. ütleb, et Saarlased weel selle aastasaja hakatusel furnutele sööki ja tarwilisi

- aşju, nagu nõela niiti jne., hauda ühes pannud. I. 3. lk. 352.
- 6) Brackel, Mittheil. II, 2343.
 - 7) Kalewipoja mõõk VI. 399—442. Müller, der ugr. B. I, 180.
 - 8) Juta kuldne filmawari (Türgenstein, Juta eeskõne), taewas kuu ja tähtedega (waata loomise lugu).
 - 9) Fählmann, Wie ist der heidnische Glaube der Estn. beschaffen? Blumberg, Kodumaa tundm.
 - 10) Selle warju läbi wõis Juta neitsi kadunud õnne nii elawalt oma mälestusesse nõiduda, nagu elaks ta tõeste nende sees. Ka headele inimestele laenas Juta oma kuld filmawarju õnne uuesti ära elamiseks.
 - 11) Kõik meistrid nimetataks sepa nimega: puusepp, raudsepp, kingissepp, kuldsepp, rätsepp, tõllasepp, müürisepp, lukusepp jne.
 - 12) Kruse, Necroliv. — Grewingf, Steinalter. Ledebur, Über die in den balt. Ländern in der Erde gefundenen Zeugnisse eines Handelsreisenden z. Zeit der arab. Weltherrschaft, Brl. 1840.
 - 13) Holzmayer, das Kriegswesen der alt Deseler.
 - 14) Sued, die Bauerburgen, teab, et neid 50 aasta eest juba 60 nimetada. Selle aja sees on wähe-malt 40 juurde leitud.
 - 15) Saal, Wambola 15. Kruse, die Burg Soontagana, Sued, die Bauerburgen, Brackel, Mittheil. II.
 - 16) L. S. 14, 8, 9. 15, 3.
 - 17) Brackel, Mittheil. II, 344. — Oewik, 1882, 14.

- 18) L. S. 7, 1. 15, 1. 18, 8. 30, 1. Kalewipoeg käis Islandi saarel XII. 678,
- 19) L. S. VII, 2. XV, 1. XIX, 1, 2, 5.
- 20) L. S. 15, 3.
- 21) L. S. 18, 2 ja 5.
- 22) Musturweg. Kruse, Urgesch. 402—405, 412—418.
- 23) Düna jõge mööda mindi kuni Dnepperi hallikateni ning sealt mustamerde. Kerged sõiduriistad kanti maad mööda ühest jõest teise. Teine kaubatee käis Neewa ja Wolga jõe kaudu.
- 24) Jönitšia rahwas (Kruse, Urg. 60—72), Greeka r. (Kruse 212—308) ja Rooma r. (Kruse 308—402).
- 25) Need rahwad kauplesivad wahetamise teel. Nyenstädt kap. 3.
- 26) Theodorich Suur saatis Gestlastele kallid kingitust (waata muinasajalugu) ning töötas nendega sõbruses elada, mis ta saadikutele kirjalikult kinnitas. Ka tema ülemate ametnikkude seas oli Tschudi sugust mehi.
- 27) Caspidori kiri Gestlastele, waata allpool.
- 28) L. S. 14, 10.
- 29) Adam Bremensis. De situ Daniae 77.
- 30) Arndt, Livl. Chronik II, 177. Torfaei, Histor. Norw. I, 2 jagu 158. Käis topitud looma nahad hõbedaga. L. S.
- 31) Schefferus, Lapponia cap. 57. Biarma jumala kujul kuld kaus kuld rahaga süles ning kaelas kuld keed. Strinholm I, 258. Das Inland, 1861.

- 32) Kelch oli õpetaja Gestimaal, päraft Tallinas, kus ta 1710 kattu kätte ära suri.
- 33) Tema Siwima kroonika 22. Amelung, Rev. Zeitung 1881 nr. 183 ja 184.
- 34) Olewiku Laewa kaart ja Olewiku lisa 1885.
- 35) Luce, Wahrh. u. Muthm. 104.
- 36) Olewiku lisa 1888, 166. Wiedemann 337 tunni 342.
- 37) Aastal 493, waata all pool.
- 38) Supel Topogr. nachrichten III. 366. Ruffwurm Sibofolke II. 167—179. Sartmann das vaterl. Museum lk. 168 tahmel VII, Verhandl. d. g. e. S. Bnd. VI. Stein, Sitzungsberichte der Berliner S. für Antropologie 1879 lk. 340—342. Sildebrandt sealsamas 1880, 159—160. Steida Sitz. ber. d. g. e. S. 1880, 32—36 ja 1881, 127—130. Amelung, Sealsamas 154—171 j. n. e. Wiedemann 463.
- 39) Siärne 49. Monum. Liv. ant. I.
- 40) Amelung, Sitzungsber. 1881, 163.
- 41) Faulmann, Illustrierte Geschichte der Schrift 219.
- 42) Amelung, ülem kooliõp. Tartus.
- 43) Kruse, Urgesch. 184.
- 44) Gutschlaff, Kurzgefaßte Anleitung zur Estn. Spr. 14.
- 45) Kruse, Urg. 495. Tema oli üks nendest, kes kõik mõraste poolt tunnistat tulnud olema, mis Gestlaste juures kõige wähematgi waimu ärkust awaldas. Oma õhustamises ei olnud ta ka

mitte õige kohtumõistja. Tema nõuu paistab wälja, kui meie Theodorich Suure kirja ta ümberpanekuga wõrdleme. Seal peab ta omale wõltsimist süüks anda lastma. Wõrdle tema ümberpanekut tema Urgesch. ja Rutenbergi tõlkega selle ajaloo sissejuhatuses!

- 46) Supel, Topogr. Nachr. II, 164.
- 47) Siärne 49, Mon. Liv. antiquae I.
- 48) Amelung, Sitzungsber. 1881, 156.
- 49) Amelung, Neue Dörpt. Z. 1878, nr. 68 ja Rev. Z. 1881 nr. 183 ja 184.
- 50) Amelung, Sitzungsber. 1881, 166.
- 51) Supel, Topogr. Nachr. II. Olewik, 1892, 14.
- 52) Castrón oli tähtjas Soome wana aja uuriija, millest ta ka palju on kirjutanud.
- 53) Eisen, Oma maa 1887' 332—335.
- 54) Aspelin on oma Siberi reisidest ja uurimistest terwe raamatu kirjutanud: Suomalais-ugrilaisen Muinaistutkinon Alkeita.
- 55) Rosenplänter, Beiträge zur gen. Kenntniß der estn. Sprache.
- 56) Neus, Magische u. Mythische Lieder.
- 57) Eisen, Kuulsad mehed I.—III.
- 58) Sealhamas.
- 59) Kunder, Kalewipoeg, Gesköne.
- 60) Bertrami kõne õp. G. seltsis.
- 61) Leo Meyer, Sitzungsber. 1885, 2.
- 62) Surt, Wana kannel I. fogu, Sissejuhatus.
- 63) Aruanded Wanawarast Olewikus ja Postimehes.
- 64) Surti üleüldine aruanne.

- 65) Meyer, Sitzber. 1890, 6.
- 66) Surt, Olewik.
- 67) Surt, Olewik.
- 68) Kruse, Urg. 184.
- 69) Wanemuise laul, Blumberg, Rodumaa tundmine Grenzstein, Gesti lugemise raamat II.
- 70) Läti S.
- 71) Bourbig, Verh. d. g. Ehstn. Gesellschaft, Saal, Wambola 258.
- 72) Wiedemann, Leben der Ehsten 372.
- 73) Wiedemann, 379.
- 74) Waata täh. 6 Zumala teenistus.
- 75) Schlözer, Allg. Nordische Gesch. 455.
- 76) Strinholm, Wikingszüge I, 259.
- 77) Orvar-Oddz Saga, cap. 27. ff. 33.
- 78) Kalewipojas ja Gesti muinasjuttudes on nõiad ikka arstid. Waata ka ajakiri Geist und Herz III. Bnd. ff. 16.

Muinas ajalugu.

- 1) Greeklaste ajalugu algab kangelastega, nagu meie Kalewipoeg, Tõll ja kawal Hans, nõndasama Rooma ja teiste kuulsate wana aja kultura rahwaste ajalugu.
- 2) Walsh, Quellen zur Geschichte.
- 3) Saxo Gramaticus, Petrus Olai, Joh. Magnus.
- 4) Strinholm Wikingszüge, Staatsverfass. und Sitte der alten Scandinvier I. raamat, Müller, der Ugrische Volkstamm. I. 397.

- 5) Baata muinaslugu. Dälin, I, 296. Rühß, Edda.
- 6) Strinnholm, I, 218. Roespen, Nordische Mythologie 54—77, 98,—103. Bergmann, Uleüldine ajalugu II, 40, 107.
- 7) Siärne ajaraamat ulatab 1639. aastani.
- 8) Brandise ajaraamat ulatab 1606. aastani.
- 9) Kelchi, ajaraamat ulatab 1706. aastani.
- 10) Gadebusch, Tannau, Friebe, Richter, Rutenberg jne.
- 11) Dahlmann, Geschichte von Dänemark I, eeskõne 12.
- 12) Journandes, de Rebus Geditis cap. 4.
- 13) Schaffarik, Nord. Alterthümer II, lk. 667.
- 14) Sulas, Sardonius, Nithanarit, Eldewaldus, Marcomir, Menelach ja Kristarch.
- 15) Grimm, Deutsche Ruinen lk. 39—47. Schlözer, Ugem. Nordische Geschichte, 572—618.
- 16) Grimm, Deutsche Ruinen 35.
- 17) Müller Über die Blüthe und den Übergang der Isl. Geschichtschreibung. — Petersen, Umfang u. Wichtigkeit der altnordischen Litteratur. Mõlemad kirjad on Daani kuningliku põhjamaa wana ajaloo seltsi toimetustes ära trükitud 1835 ja 1839.
- 18) Ajaloo kirjutajad Müller, Rasf, Rafu, Tinn-Magnusen, Sjørjen, Krug, Strinnholm, Geijer, Köppen, Lindfors, osalt ka Karamsin ja Gwers.
- 19) Tuletame meelde, misjuguuste muinasjuttudega algawad Greeklased, Roomlased oma ajalugu!

- 20) Kruse, Urgesch. 378.
- 21) Saxo Grammatikus, Johannes Magnus jne.
- 22) Kruse, Richter jne.
- 23) Daani kuninglik põhjamaa wana aja uurimise selts, on prof. Rafni julest 65 poognat pakku raamatu Amerika ajaloost enne Kolumbust wälja annud. Tema nimi on: Antiquates Americanae ja räägib, mis Am. enne Kolumbust teada oli. Bergmann Uleül. ajal. II, 39.
- 24) Hermann, G. R. S. peetud kõne 4. jan. 1892.
- 25) Brandis, 17, Mon. Liv. ant. III.
- 26) Siärne, 50, Mon. Liv. ant. I. ütleb Johannes Magnuse järele nõnda, aga Herwarari Sage lk. 83 tõendab, et Odin kelle nimi ka Sigi olnud, selle linna Rooma keisri Augustuse ajal ehitatud.
- 27) Gadebusch, Livl. Geschichtschreiber lk. 54. Jakob Gislonis Chronologia Magna paneb seda Abrami aja sisse.
- 28) Brandis Chronik 17.
- 29) Nestui, Gaesti ehk Gesti rahwast peawad mõned õpetlased Läänemere rannal elawate rahwaste üleüldiseks nimeks, ja mitte praegusteks Gesticlasteks. Dahlmann, Forschungen auf d. Gebiete d. Gesch. 427.
- 30) Brandis, Chronik 18. Siärne, Ghist, Liv-, u. Lettländ. Geschichte II.
- 31) Gesticlaste seas on Liwlasted Kuurlased, siin ka Ulmerugid (taga Peipsilased) mõista. Gruber

ja Arndt, Diefl. Chr. 127 peavad Ulmerugi-
sid Nowgorodlasteks, niisama Napierski Siärne
ajaloo juures. Truusmann, Oma Maa 1887
arwab, et taga Peipsi praeguse Nowgorodi ümber
enne selle linna asutamist Cesti sugu rahwad
elasiwad. — Dalin (Rootsi ajalugu. I, 227)
peab Ulmerugi maaks seda maatükki mis Peipsi
ja Laodoga järwe wahel on. — Schlözer,
Allgem. Nordische Geschichte lk. 503, peab teda
Cesti maaks, kuna Siärne seda Preisi maaks
loeb.

- 32) Joh. Magnus, Mon. Liv. ant. III, 19.
33) Waata tähend. 31.
34) Journandes, Mon. Liv. ant. III, 20.
35) 1431 aastat enne Kr. ja 876 pärast wee upu-
tust, Albert Kranz ja Jakob Gislonis Chronol.
36) Strelow, Gotländ. Chronik ja Siärne lk.
50, panewad Rapti ja Augisti wahele weel Sell-
mali, kes 2579. aastani walitsenud.
37) Sootlased oliwad sel ajal kase kuninga all.
Beriko ajal lahkus üks osa kodumaalt ja asus
Ulmerugi maale elama.
38) Siärne, 68, Monum. Liv. ant. I.
39) Brandis, 23 Mon. Liv. ant. III.
40) Siärne, 68.
41) Kruse, Urg. 426, paneb selle 2. kristliku aasta-
saja sisse.
42) Sago. — Babst, Bunte Bilder I, 3—15.
43) Sago kirjutab Sumbulus, Babst, Bunte Bilder
I. Wist on siin Ladina lõpp.

- 44) Babst, Das Inland 1855, nr. 12, 14, 18, 19.
45) Sago, lk. 12. Wistist oli Weresöbruse joomine
siin niisamasugune nagu Herodot, cap. 70,
Skiitidest räägib. Nemad jõiwad werega segatud
weini.
46) Waata töö ja teenistus tähend. 50.
47) ajaraamat 13 ja Olai 79. Sel wiisil on ka
Wenelased 946 Korsteni linna (Karamsin I) ja
Skandinawlased ühe Sitfilia (Struleson II, 62)
ära wõitnud.
48) Orientalia regna (Olai 82).
49) Sago 13, Olai 80).
50) Brandis 24.
51) Brandis 25.
52) Praegune Riidalia.
53) Sago 26—29. Tema walitsuse hakatus on
Kruse arwamise järele 248. aastal pärast Kr.,
kuna Sago ja Magnus teda maailma loomise
3060. aasta sisse panewad. Brandis 27, Si-
ärne 35.
54) Petrus Olai 82.
55) Brandis 28.
56) Olai 116, wõitis Cestlased ära.
57) Johann Magnus 123.
58) Joh. Magnus 156. Brandis 29. Siärne 54.
59) Oderi jõe ääres Preisimaal elaw rahwas, Das
Inland 1853, 23.
60) Sago järele 234. Kruse (Urg. 434) paneb seda
umbes 6. aastasaja sisse. Brandis 34.
61) Sago 133 nimetab teda rex Orientalium. Som-

mifu rahwas (orientales) oli Cesti rahwas ja ei wõi mitte lahutatud saada nagu Parrot oma kirjas (Siimen, Lätten, Cesten lk. 219) teeb. Waata Kruse Urg. 431, täh. 4.

- 62) Brandis 31, 170 lepingu osalist.
- 63) Ingrimaa praegune Peterburi, Pihkwa, Witebski ja Nowgorodi kuberm.
- 64) Olai 85 ja Kruse, Urg. 432. täh. 4. Prongsiit kaela rõngaid, usfi, nägu, pleki ja kellusestega on meie maal Sagedaste haudadest leitud. Kruse, Necrolivonika, Tab. 3, 36. 4, nr. 27, 8.
- 65) Tema nimi on kõikum, igamees kirjutab teda ise wiisi. Kord on ta Starkater, siis jälle Starkotter, Starkodder, Starkather, Starkad ja Rootslaste juures Sarkadr, Störkuttr, Thorgöter, Skorde (Heimskringla I, 448 Cap. 46) Storchater (Brandis 34) Starchatherus (Hiärne 756). Sago 154 ütleb, et ta isa Stonwerk Cestlane oli, Hiärne 56 peab ka teda Cestlaseks, kuna Kruse teda nime kõla järel Rootslaseks peab (Urg. 432 täh. 5). Tema nime väga kõikum kirjutamise wiis on juba ise tunnistuseks, et ta nende rahwaste kangelane ei wõinud olla, kes temast kirjutatiwad, sest siis oleksiwad nad tema nime selgeste teadnud. Tema teod tunnistawad waprust ja ühtlasi ka tarkust ning sellepärast wõis ta nimi niisama sõnaga tark algada, nagu suur Tõll ehk kawal Hans selle sõnaga, mis nende omadus oli.
- 66) Sago 154—236 kirjutab temast väga palju

ning ta ulatab niisama mitme aja fiske nagu Greeklaste Herakles. Seda seletab meie aga Rootsi ajaloo kirjutaja Dalin (Geschichte S. v. Schweden I, lk. 275 täh. f. ja 353 täh. z.) nõnda ära, et taks selle nimelise kangelast olnud. Gsimese Starkaderi pojapoeg olnud jälle Starkader ning nõndasama kuulus. Sel wiisil tulla, et tema nimi ligi 200 aastat ajaloos ette tulla. Hiärne, 75. Dahlmann I, 17.

- 67) Sago, 154, Brandis 34, Hiärne 56, Karamfin I, 215 täh. 24. Voigt I, 380 täh. 2. Rutenberg, 12.
- 68) waata täh. 66.
- 69) Sealsamas.
- 70) Kruse arwab 550. Journandes 23. aastal peale Kr.
- 71) Theodorich mõtleb siin wistist Tacituse peale.
- 72) Tacitus (Germ. 45) kirjeldab nii: Seda wõib eemalt näha, et see puusahwt on, et sest putukad ja lendawad loomakesed paistawad tema seest wälja. Mina usun, et neil saartel ja maadel õhtus niisamasugused uhked metsad ja hiied on, kui kangel hom. maal, mis kallist suitsu ja balsami wälja higistawad. Puude sahwiti litjub päike wälja, jookseb sulalt merde ja torm wiib ta teise kalbasse.
- 73) Caracalla ajal (211—217) oliwad Skitid (Eshudid) ja Germanid Nooma keisri teenistuses. Caracalla nimetas neid oma lõwideks, andis neile oma maajas ja riigis kõige paremad

- ametid ja kõneles nende rahwaste saadikutega ilma teiste juures olemiseta. Rui Gootid pärast Rooma linna ära wõitsiwad, siis oliwad ka Skirrid ja Herulid Läänemere maalt nende seas. Skirrid ehk Hirrid oliwad aga praegused Harju-lased, waata Hiärne 11 ja Schlözer, Allg. Nord. Gesch. 116, 6.
- 74) Dio, cap. 78, lk. 891.
- 75) Herulid oliwad Lätlaste esivanemad, Hiärne, 76, Kruse, Urg. 130, Schlözer, 347, 352.
- 76) Waata täh. 73.
- 77) Brandis 37.
- 78) Hiärne 59 ütleb: Daani ajaraamatute kirjutajad panewad seda 366. Rootsi omad aga 438. aasta sisse pärast Kr. Brandis (67) wõtab 454 aasta, Kruse (436) jälle 580.
- 79) Inglinga Saaga, cap. 36.
- 80) Bunge, Archiv IV, 146.
- 81) Matjala lahes, Bunge, Archiv IV, 147.
- 82) Torfeus, Hist. Norr. 545—565, Kruse 590.
- 83) Inglinge Saga, cap. 38. Köppen, Nord. Mythol. 231.
- 84) Torfeus 565—580, Kruse 590—625.
- 85) Saxo 288, Kruse 442.
- 86) Nestor, 860—862. aastast.
- 87) Kruse, Urg. 450—462. Schlözer 544. Kõhu- uks- ruis ja rusika mehed, Rusi papa, Dlewit 1890.
- 88) Linnake Pihwa ja Petseri wahel.
- 89) Kruse, Urgesch. 446.

- 90) Kruse, Urgesch. 463.
- 91) Sinine maja uss oli õnne andja, Dlewit 1890, 38. Holzmayer, Heiliggehaltene Thiere.
- 92) Dlewit 1890, 28, 29, 38, 43, 1891, 46. Sitzungsberichte 1890, 88.
- 93) Nestor 907. aastaks.
- 94) Sealsamas.
- 95) Seda tunnistawad meie maalt leitud Arabia, Egiptuse, India wanad rahad, ehted, muschlid jne. Kruse, Urg. 475. — Gerbhardi, Geschichte der Dänen I, 449.
- 96) Nestor, 907—912.
- 97) Nestor, 980.
- 98) Kruse, Urg. 479, Nestori järele.
- 99) Heimskringla, cap. 62, lk. 447. Heimskringla (Ilma freis) on fogu muinaslugusid Norwegi muistsetest kuningatest, Müller, Sagenbibliothek III, 398—413, Köppen, Nord. Mythol. 131. Inglinga Saga cap. 5.
- 100) Saga of Olafi Tryggwesyni, cap. 5.
- 1) Inglinga Saga, cap. 59. Saga üle räägib pikemalt Köppen, Nord. Mythol. 103—135.
 - 2) Torfaei, Hist. Norveg. II, 158.
 - 3) Kranhals, Universitäts-Baumeisters Nachrichten, Dorpat 1837.
 - 4) Kruse, Urg. 484, täh.
 - 5) Bremeni Adami kiriku ajalugu I, cap. 50.
 - 6) Liljegren, Swenskt diplomatar I, 1, 3, 7.

- 7) Bremeni Adam II. cap. 30. Ditmar 352.
- 8) Kruse, Necrol. Lisa D. II. 8—10, 13—15 ja 17—18.
- 9) Duisberg, Geschichte des Deutschen Ordens.
- 10) Kruse, Urgesch. 507 ja tema Necrolivonica.
- 11) Bremeni Adami 58.
- 12) Kuuramaad on kaua aega saareks peetud.
- 13) Koerloomuka jutud on wistist ahwidesst tulnud, mida meresõitjad Ameerikas nägid.
- 14) Bremeni Adam 59.
- 15) Saxo, 215. Nestor ei räägi sellest aga oma ajaraamatus midagi.
- 16) Nestor 1113.
- 17) Kruse, Urgesch. 519.
- 18) Kruse 520.
- 19) Päikeselõhe wäru, Brinkenmaeier, Chronol. 376.
- 20) Bunge, Urkundenbuch II. 7. Brandis 43.
- 21) Sealsamas.

Suuremad trüki wead.

Lehekülg	8 rida	19 Continuation.
"	15	24 Korjarid.
"	18	14 Jilmar.
"	18	16 Signe.
"	20	14 Sigurd.
"	22	5 a. 3 aastane rahu.
"	52	17 keskmine mägi kahe tiiwaga.
"	55	13 õlepõletamise ja ned.
"	56	8 a. kuldkarika täis kulda hoibnud.
"	95	13 Ravennas.
"	97	4 Sengallid.
"	102	2 a. Hädingi.
"	116	17 Sumala õige nuhtluse käest.
"	146	17 Bannerowile.
"	216	7 a. Bretanni.
"	232	3 a. Pärsia kuninga Kergeje wastu.
"	234	2 Castra.
"	238	5 Heimkringlast.
"	241	19 die Quellen und Realien.
"	241	5 a. Wogulidel.
"	242	tähendus 28 Kreuzwald arwab selle sõnast õiglaga maa — suurteemeste maa — tulnud olema.
"	252	42 Bourbig.
"	252	51 L. S. 12, 6. Adam Bremensis p. 94.
"	256	18 Kalewipoeg käis Islandi saarel XVI, 678.

